

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»

На правах рукопису

Хуткий Дмитро Олександрович

УДК 316.32

**КОНЦЕПТУАЛЬНА МОДЕЛЬ
СУЧАСНОЇ СВІТОВОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВ:
МАКРОСОЦІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД**

22.00.01 – теорія та історія соціології

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
соціологічних наук

Науковий керівник
Хмелько Валерій Євгенович
доктор філософських наук,
професор

Київ – 2011

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Теоретичні засновки аналізу сучасної світової системи суспільств.....	14
1.1. Макросоціологічний підхід.....	14
1.2. Системний підхід.....	25
Висновки до першого розділу.....	47
Розділ 2. Поняття сучасної світової системи суспільств.....	51
2.1. Поняття суспільства.....	53
2.2. Будова суспільства.....	76
2.3. Типи суспільств.....	99
2.4. Поняття світової системи суспільств: макросоціологічні підходи.....	104
2.5. Темпорально-просторові межі сучасної світової системи суспільств....	118
Висновки до другого розділу.....	122
Розділ 3. Будова сучасної світової системи суспільств: концепція моделювання.....	125
3.1. Аспекти аналізу будови сучасної світової системи суспільств.....	125
3.2. Саморегулятивна будова сучасної світової системи суспільств.....	130
3.3. Функціональна будова сучасної світової системи суспільств.....	135
3.4. Концептуальна модель будови сучасної світової системи суспільств...	149
Висновки до третього розділу.....	159
Висновки.....	163
Список використаних джерел.....	171

ВСТУП

Актуальність теми обумовлена тривалою дискусією у соціальних науках щодо того, чи соціальні відносини у сучасному світі є глобальними чи, навпаки, локальними, зосередженими в межах окремих суспільств чи їхніх підсистем. У формулюванні дослідників Д. Гелда й Е. Мак-Грю, вихідне питання цього проблемного поля полягає в тому, чи відбувається глобалізація – поширення глобальних сил та процесів – узагалі [87]¹⁾. Причому фахівці в галузі соціальних наук наводять аргументи як на користь тієї позиції, що соціальні процеси у світі є переважно локальними, так і на підтримку того, що соціальні процеси є переважно глобальними.

Тому більш точним, але складнішим для дослідження, є питання про те, якою мірою ті чи інші соціальні відносини є локальними та якою мірою глобальними. З одного погляду, в межах суспільств відбувається значна, якщо не переважаюча кількість соціальних взаємодій, навіть у тих сферах, які вважаються найбільш глобалізованими – в економіці й політиці. Наприклад, французькі соціологи Д. Мартен, Ж-Л. Мецжер та Ф. П'єр приходять до висновку, що “держави-нації залишаються дієздатними у внутрішніх економічних питаннях” [34]²⁾. Тим не менше, суспільства не є єдиними атракторами самоорганізації соціальних процесів. Як відмічає Н.Дж. Смелзер, соціальні групи всередині суспільств створюють та посилюють економічні, політичні та культурні взаємозалежності [46]³⁾. Дослідники також виокремлюють різноманітні міжсуспільні спільності, такі як економічні чи військові союзи, регіональні об'єднання держав, культурні єдності. Наприклад, С.П. Гантінгтон обстоює позицію, що інтеграційні процеси між суспільствами

¹⁾[87] *Held D. Globalization/Anti-Globalization / D. Held, A. McGrew. – Cambridge: Polity Press, 2002. – P. IX.*

²⁾[34] *Мартен Д. Метаморфози світу: соціологія глобалізації / Мартен Д., Мецжер Ж-Л., П'єр Ф.; пер. з фр. Є.Марічева. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2005. – С. 86.*

³⁾[46] *Смелзер Н.Дж. Проблеми соціології. Георг-Зімелівські лекції, 1995 / Н.Дж. Смелзер; пер. з англ. В.Дмитрук. – Львів: Кальварія, 2003. – С. 102.*

все більше визначаються культурними чинниками всередині світових цивілізацій, а найбільші конфлікти між суспільствами відбуваються й відбуватимуться не так між суспільствами, як між цивілізаціями [12]¹⁾.

У макросоціології існують приклади цілісного розгляду сучасної світової системи суспільств. В одних випадках, наприклад, у Дж.В. Расела, С.К. Сандерсона це фактично здійснюється із застосуванням розробок світ-системного аналізу, який є міждисциплінарним підходом; в інших – пропонується власне макросоціологічний підхід до розгляду цієї глобальної системи, а саме у працях Г. Ленскі, М.Е. Ольсена, Т. Парсонса та Н.Дж. Смелзера²⁾. У російській соціології прикладами дійсно макросоціологічного підходу до розгляду глобальних питань сучасності є роботи М.О. Мнацаканяна та М.Н. Руткевича. Однак ці розробки пропонують підхід до розгляду у загальних рисах, без детального концептуального дослідження внутрішньої будови сучасної світової системи суспільств.

Вагомим підходом є світ-системний аналіз, який пропонує своєрідну і водночас евристично потужну схему, акцентуючи увагу на закономірностях і реаліях сучасної світ-системи, яка визначається як капіталістична світ-економіка. Чільними теоретиками світ-системного підходу, які пропонують справді системне пояснення загальних принципів та історичної динаміки сучасної світ-системи в цілому, є Дж. Арігі [2], Ф. Бродель [8], І. Валерстайн [109], Д. Гарві [85], Б. К. Гілз [80], К. Чейз-Дан [76], А.Г. Франк [80], Т.Д. Хол [77]. В українській соціології реінтерпретацію та аналіз світ-системного підходу здійснюють П.В. Кутуєв [24], А.М. Малюк [31], В.В. Танчер [52], А.А. Фісун [55].

Найбільш глобально сучасну цивілізаційну структуру людства розглядає С. П. Гантінгтон [12], у російській науці – Ю. В. Яковець [73], а в українській

¹⁾[12] *Гантінгтон С.П.* Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / С.П. Гантінгтон; пер. з англ. – Львів: Кальварія, 2006. – С. 32.

²⁾ Аналіз деяких концепцій див. *Хуткий Д.О.* Світ-система та світова система суспільств: порівняння теоретичних моделей / Д.О. Хуткий // Наукові записки НаУКМА. – 2007. – Т. 70 (Соціологічні науки). – С. 9–10.

науці цивілізаційний підхід до розгляду людства застосовує Ю.В. Павленко [37].

Проблематику транснаціональних процесів, або, іншими словами, потоків, практик на глобальному рівні досліджують А. Ападураї [82], У. Ганерц [84], С. Сасен [99], Л. Склер [101].

Якщо розглядати окремо міждисциплінарний глобальний підхід, то суттєві теоретичні розробки глобальних моделей здійснили М. Алброу [74], З. Бауман [4], У. Бек [6], М. Вотерс [110], Д. Гелд та Е. Мак-Грю [13], А. Етционі [72], Р. Коен та П. Кенеді [78], Б. Мазліш [30], Д. Мартен, Ж.-Л. Мецжер, Ф. П'єр [34], А. Мартінелі [32, 33], Р. Робертсон [93], Я.А. Скольте [100], Дж. Урі [106]. Серед російських дослідників глобальні концепції запропонували Є.Ф. Молевич [36], М.А. Чешков [68], А.Н. Чумаков [69]. З позицій міждисциплінарного глобального підходу сучасну світову систему суспільств розглядають українські соціологи А.Г. Арсеєнко [3], Гальчинський [11], В.М. Лукашевич [27], М.А. Парашевін [38], В.П. Степаненко [50], В.І. Тарасенко [53], М.О. Шульга [71].

Деякі зі згаданих науковців здійснювали ґрунтовні дослідження у певному вузькому полі, яке є частиною світової системи суспільств у якомусь аспекті; інші розробляли концепції світової системи суспільств у межах одного специфічного аспекту; тільки деякі пропонували справді цілісні моделі цієї системи, але не розглядали окремі типові підсистеми чи процеси. Через це кожна праця пропонує частковий розв'язок завдання моделювання сучасної світової системи суспільств. Також тільки окремі соціологи пропонують здійснювати розгляд глобальних явищ стосовно власне суспільств, однак більше уваги приділяють порівнянням суспільств і не мають розробленого концептуального апарату аналізу світової системи суспільств. У наявних на даний момент працях не представлено цілісної концептуальної моделі, яка б відображала всі принципові складові сучасної світової системи як системи саме суспільств і давала можливість здійснювати структурне моделювання цієї системи.

Проблема дослідження полягає у суперечності між необхідністю концептуального моделювання сучасної світової системи суспільств з урахуванням її системної складності та відокремленістю або навіть протиставленні часткових концептуальних моделей, розроблених у межах різних підходів. Зокрема, у макросоціології центральною одиницею аналізу є суспільство¹⁾, у світ-системному аналізі єдиною сучасною цілісністю визнається світ-система²⁾, з позицій цивілізаційного підходу розглядається цивілізаційна структура сучасності, у глобальному підході розглядається людство як єдине ціле. При цьому дослідження транссуспільних процесів знаходяться ще більшою мірою осторонь.

Строго кажучи, колективна форма організації життя притаманна не лише людям, а й іншим біологічним видам [88]³⁾. Тому суспільство у ширшому значенні, як колективна форма організації життя, властива не лише людям, однак, соціологія вивчає саме людські суспільства, і ми надалі матимемо на увазі виключно людські суспільства. Причому оскільки метою є моделювання реальної світової системи суспільств, суспільство загалом не ототожнюється ні з системою комунікації, ні з соціальною структурою, а розглядається як реально існуюча система, що, у свою чергу, визначає добір теорій для розгляду суспільства.

Оскільки запропоноване Г. Ленські поняття світової системи суспільств є зручним концептом для вивчення найбільш глобальної соціальної системи з урахуванням системної складності окремих суспільств, у цій праці адекватно використовувати саме це поняття.

¹⁾ Наприклад, Г. Ленські у своїй монографії “Екологічно-еволюційна теорія: принципи та приклади” чітко постулює, що у його теорії усі інші елементи соціальної організації розглядаються стосовно окремих суспільств // *Lenski G. Ecological-Evolutionary Theory: Principles and Applications / G. Lenski. – Boulder: Paradigm Publishers, 2005. – P. 17.*

²⁾ До прикладу, визначальним положенням світ-системного підходу є визнання тільки історичних міні-систем та світ-систем як справді цілісних соціальних утворень // *Wallerstein I. The Essential Wallerstein / I. Wallerstein. – NY: The New Press, 2000. – P. 74.*

³⁾[88] *Lenski G. Human Societies. An Introduction to Macrosociology / Lenski G., Nolan P., Lenski J. – 7th ed. – NY: McGraw-Hill, 1995. – P. 8.*

Логічно поставити таке дослідницьке питання: якою є системна будова сучасної світової системи суспільств, відображена у відповідній концептуальній моделі з позицій макросоціологічного підходу? Достатньо повна концептуальна модель будови сучасної світової системи суспільств має відображати її саморегулятивний та функціональний аспекти, та надавати об'єктивну можливість здійснювати її аналіз на локальному, соцієтальному, регіональному і глобальному рівнях. Модель світової системи суспільств, яка претендує на адекватне відображення соціальної реальності на макросоціологічному рівні, має враховувати наявність макросоціальних утворень різних видів: внутрішньосуспільних, трансосуспільних, міжосуспільних соціальних систем, окремих суспільств і світової системи суспільств у цілому. Для такої глобальної моделі також важливим є розгляд соціальних відносин різних видів: внутрішньосуспільних, трансосуспільних, суспільних, міжосуспільних та глобальних.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація з науковими планами організації, де виконана робота, не пов'язана.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є побудова концептуальної моделі сучасної світової системи суспільств з позиції макросоціологічного підходу.

Для досягнення поставленої мети треба розв'язати такі завдання:

- визначити ключові положення макросоціологічного підходу, які необхідні для моделювання світової системи суспільств;
- узагальнити положення обраного загальнонаукового підходу до дослідження – системного підходу;
- сформулювати макросоціологічне визначення поняття суспільства;
- розглянути макробудову суспільства;
- обрати робочу макросоціологічну типологію суспільств для розгляду множини сучасних суспільств;
- визначити поняття світової системи суспільств з позиції макросоціологічного підходу;

- окреслити часові межі сучасної світової системи суспільств;
- виявити основні аспекти аналізу сучасної світової системи суспільств;
- розглянути саморегулятивну будову сучасної світової системи суспільств;
- розглянути функціональну будову сучасної світової системи суспільств;
- з урахуванням будови сучасної світової системи суспільств у визначених аспектах розробити цілісну концептуальну модель будови сучасної світової системи суспільств.

Об'єктом дослідження є макросоціологічні теорії сучасної світової системи суспільств.

Предметом дослідження є концепція системної будови сучасної світової системи суспільств, відображена у макросоціологічних теоріях.

Методи дослідження. У роботі використані загальнонаукові методи: порівняння (при розгляді макросоціологічних теорій), аналіз (при розгляді складових суспільства і сучасної світової системи суспільств), синтез (у формулюванні концептів), декомпозиція (у виокремленні основних підсистем суспільства і сучасної світової системи суспільств у регуляційному і функціональному аспектах аналізу), типологізація і класифікація (у розробці типології та класифікації систем, видів відносин між складовими суспільства і сучасної світової системи суспільств), аналіз і синтез теоретичних положень соціологічних концепцій та концептуальне моделювання (у побудові концептуальної моделі будови сучасної світової системи суспільств). Концептуальна модель інтерпретується як теоретична модель у вигляді системи концептів.

Оскільки світова система суспільств є досить складною системою, дослідження частин якої в межах кожного з підходів (наприклад, макросоціології, світ-системного аналізу, цивілізаційної парадигми, теорії транснаціональних практик, глобалістики) дає численні результати, для адекватного розуміння світової системи суспільств необхідно поєднувати

підходи та результати досліджень окремих дисциплін, і це завдання в епістемологічному сенсі дозволяє розв'язати філософський плюралізм. Оскільки цей підхід заперечує як існування єдино можливої істини, так і вичерпність будь-якого бачення дійсності, а також обґрунтовує можливість поєднання різних несуперечливих пояснень реальності, для розв'язання епістемологічних завдань у дослідженні застосовано положення філософського плюралізму.

Моделювання системної будови світової системи суспільств та суспільств як її елементів необхідно здійснювати на відповідних системних рівнях. Таке моделювання з необхідністю стає загальним та абстрактним в силу предмету моделювання, який знаходиться на найвищих рівнях соціальної організації.

Теоретичним підґрунтям дослідження є положення макросоціологічного підходу, а саме: екологічно-еволюційної теорії Г. Ленскі, еволюційно-матеріалістичної теорії С.К. Сандерсона, еколога-економічно-еволюційної теорії М.Е. Ольсена, теорія еволюції суспільства як системи процесів В.Є. Хмелька.

Для завдань моделювання суспільства та світової системи суспільств доцільно застосувати системний підхід, за методологією якого неможливо відкинути розгляд жодної основної підсистеми (оскільки при цьому можуть втрачатись шукані системні властивості), і який дозволяє врахувати системні властивості, які виникають у цілісній взаємодії всіх частин системи [1]¹⁾. Системний підхід застосовується у версіях системного аналізу А.В. Антонова, соціодинаміки В. Вайдліха та системної соціології А.А. Давидова.

Зважаючи на методологічну вимогу побудувати модель реально існуючого соціального явища, при розробці концептуальної моделі розглядатимуться концепції та теорії, що відбивають соціальну дійсність, тобто розроблені на підставі опрацювання емпіричних даних.

¹⁾[1] Антонов А.В. Системный анализ. Учеб. для вузов / А.В. Антонов. – 2-е изд., стер. – М.: Высш. шк., 2006. – С. 3.

Наукова новизна одержаних результатів. У дисертації запропоновано епістемологічно послідовну, внутрішньо узгоджену цілісну концептуальну модель будови сучасної світової системи суспільств. Кожна важлива складова визначена у термінах системного підходу із застосуванням ключових понять макросоціології. Розроблена модель відображає основні складові сучасної світової системи суспільств у регуляційному та функціональному аспектах, однак, зважаючи на високий рівень складності модельованого об'єкта, це моделювання виконано у найбільш загальних рисах.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження полягає у таких положеннях:

– Дістало подальшого розвитку обґрунтування доцільності застосування макросоціологічного підходу для дослідження світової системи суспільств, оскільки він надає епістемологічну можливість вивчати великі соціальні системи і тривалі соціальні процеси, включно із суспільством і світовою системою суспільств, з урахуванням їх системної складності.

– Вдосконалено узгоджений комплекс понять системного підходу, адекватний для системного аналізу та класифікації макросоціальних систем та їхньої внутрішньої будови. Зокрема, уточнено поняття системи – цілісної сукупності об'єктів і/або суб'єктів та упорядкованих відношень між ними.

– Вдосконалено цілісну концепцію суспільства як самоврядної соціальної системи, тобто соціальної системи, яка упорядковується через прескриптивні інформаційні впливи своєї керівної підсистеми. Уточнено визначення суспільства як самоврядної соціальної системи, яка складається з людей, засобів до життя людей та усіх відношень між ними.

– Вперше розроблено класифікацію функціональних сфер самовідтворення суспільства – функціональних сфер: відтворення людей; відтворення засобів до життя; відтворення соціальних відносин стосовно відтворення людей; відтворення соціальних відносин стосовно відтворення засобів до життя; відтворення життєво необхідних елементів біофізичного зовнішнього середовища; відтворення життєво необхідних елементів

соціального зовнішнього середовища; відтворення життєво необхідних відношень між елементами біофізичного зовнішнього середовища; відтворення життєво необхідних відношень між елементами соціального зовнішнього середовища.

– Вперше сформульовано поняття світової системи суспільств як саморегулятивної системи суспільств, яка складається з усіх суспільств та усіх відносин між ними. Вдосконалено доведення цілісності світової системи суспільств наявністю єдиної врівноваженої системи розташування праці та інших ресурсів, функціонуванням Організації Об'єднаних Націй та характером взаємодії з глобальним довкіллям. Уточнено темпорально-просторові межі сучасної світової системи суспільств: сучасним періодом часу її існування є період з 1992 по 2011 рік, а її просторові межі окреслені простором планети Земля.

– Вперше з'ясовано принципову будову сучасної світової системи суспільств у регуляційному аспекті як єдність її саморегулятивних складових – асоціацій суспільств як саморегулятивних підсистем і суспільств як самоврядних елементів – та її саморегулятивної структури. Розроблено типологію відносин між саморегулятивними складовими світової системи суспільств: за складом сторін відносин – міжсуспільні, міжасоціативні, між суспільствами та асоціаціями суспільств; за мірою упорядкованості відносин – неупорядковані та упорядковані; за характером взаємної корисності відносин – кооперативні, конфліктні та суперечливі.

– Вперше здійснено відображення функціональної будови світової системи суспільств як єдності її функціональних складових – функціональних підсистем трьох порядків і функціональних елементів – та її функціональної структури. Вперше виокремлено функціональні сфери самовідтворення світової системи суспільств, а саме – функціональні сфери: відтворення людей, відтворення засобів до життя, відтворення соціальних відносин стосовно відтворення людей, відтворення соціальних відносин стосовно відтворення засобів до життя, відтворення життєво необхідних елементів біофізичного

зовнішнього середовища, відтворення життєво необхідних відношень між елементами біофізичного зовнішнього середовища. Типологізовано основні види відносин між функціональними складовими світової системи суспільств: за складом сторін відносин – міжелементні, міжпідсистемні, між функціональними елементами та підсистемами; за мірою упорядкованості відносин – неупорядковані та упорядковані; за характером взаємної корисності відносин – кооперативні, конфліктні та суперечливі.

– Вперше запропоновано цілісну концептуальну модель будови сучасної світової системи суспільств: обґрунтовано адекватність розрізнення чотирьох системних рівнів її будови: локального, соціетального, регіонального і глобального; доведено теоретичну доцільність виокремлення чотирьох видів її складових: першопорядкових підсистем суспільства, транссуспільних соціальних систем, окремих суспільств і асоціацій суспільств; показано доцільність розрізнення чотирьох видів відносин між її складовими: внутрішньосуспільних, транссуспільних, суспільних і міжсуспільних.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дослідження дають можливість чітко концептуалізувати макросоціальні складові сучасної світової системи суспільств та співвідносити їх з іншими складовими. Перспективною є можливість здійснювати системне моделювання як складових сучасної світової системи суспільств, так і цієї системи в цілому. Особливо цінними є моделювання міжсуспільних відносин, взаємодій суспільств, асоціацій суспільств і транссуспільних соціальних систем. Дане дослідження відкриває перспективи комплексного розгляду функціональних підсистем як окремих суспільств, так і світової системи суспільств. Комп'ютерне імітаційне моделювання динаміки розвитку сучасної світової системи суспільств потребує подальших досліджень у цьому напрямі.

Матеріали дисертаційного дослідження застосовуються у викладанні курсів із загальної соціології, соціальної структури суспільства, макросоціології та глобальної соціології.

Особистий внесок здобувача. У статті, написаній у співавторстві з В.Є.Хмельком, особисто здобувачу належать наступні положення. Як самокеровані підсистеми сучасної світової системи суспільств логічно розглядати асоціації суспільств, а суспільства – як її самокеровані елементи. Функціональними підсистемами сучасної світової системи суспільств є функціональні підсистеми: відтворення людей як живих істот, відтворення людей як соціальних істот, відтворення харчових засобів до життя, відтворення речових засобів до життя, відтворення інформаційних засобів до життя, відтворення суспільних відношень, відтворення відношень між суспільствами і їхнім біофізичним середовищем. Функціональними елементами сучасної світової системи суспільств є першопорядкові підсистеми суспільств.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження представлені та обговорені на трьох науково-практичних конференціях «Дні науки НаУКМА» (Київ, 2007, 2008), на VI міжнародній науковій конференції «Соціологія у (пост)сучасності» (Харків, 2008), на секції I-го Конгресу Соціологічної асоціації України «Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей» (Харків, 2009 рік).

Публікації. Основні положення дисертації викладені у 4 статтях у провідних наукових фахових виданнях та у 2 тезах конференцій.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСНОВКИ АНАЛІЗУ СУЧАСНОЇ СВІТОВОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВ

1.1. Макросоціологічний підхід

Основним власне соціологічним підходом у даному дослідженні сучасних суспільств є *макросоціологічний підхід*. Застосування макросоціологічного підходу означає розгляд об'єктів дослідження, виокремлених із соціальної реальності, з методологічних і теоретичних позицій макросоціології.

У макросоціології, так само як в інших соціологічних дисциплінах, існують теорії, які застосовують різні методологічні підходи, концепції, поняття, використовують відмінні емпіричні дані, через що макросоціологічні теорії можна охарактеризувати як принаймні частково неузгоджені між собою. Такий стан макросоціологічного знання може спонукати до висновку, що сукупність макросоціологічних теорій не становить єдиної дисципліни. Так, наприклад, В.І. Тарасенко, стверджує, що макросоціологія “не становить єдиної концептуально-теоретичної, методологічної чи організаційної системи, оскільки вона не має під собою спільних засадних чи системоутворювальних принципів, а також єдиного понятійно-термінологічного апарату” [53]¹⁾. Погоджуючись із тим, що макросоціологічні теорії справді суттєво відрізняються між собою, вважаємо за необхідне відмітити, що у принципових положеннях вони достатньо близькі, завдяки чому і складають теоретичну основу макросоціології.

Для розуміння того, які спільні елементи притаманні різним макросоціологічним теоріям, що саме їх об'єднує, і що є специфічним для

¹⁾[53] *Тарасенко В.І.* Макросоціологія / В.І. Тарасенко // Соціологія: короткий енциклопедичний словник / [уклад.: В.І.Волович, В.І.Тарасенко, М.В.Захарченко та ін.]; під заг. ред. В.І.Воловича. – К.: Український центр духовної культури, 1998. – С. 295.

макросоціологічного підходу, спочатку розглянемо визначення поняття макросоціології різними авторами.

“Макросоціологія. Галузь соціології, яка вивчає великі соціальні системи, особливо людські суспільства та світову систему суспільств” [88]¹⁾.

“Макросоціологія ... тип соціології, який вивчає великомасштабні форми соціальної організації, особливо цілі суспільства та світову мережу суспільств” [96]²⁾.

“...Макросоціологічна традиція зосереджена на цілих суспільствах та на тому, як вони функціонують” [94]³⁾.

“Макросоціологія ... – рівень соціологічного аналізу цілих суспільств, соціальних структур і систем...” [7]⁴⁾.

“Макросоціологія, на відміну від мікросоціології, розглядає ширші структури, взаємозалежні соціальні інституції, глобальні й історичні процеси соціального життя” [103]⁵⁾.

Виходячи з методологічної позиції плюралізму, ми констатуємо наявність як відмінностей, так і спільних рис між наведеними визначеннями макросоціології. Наявні відмінності не є важливими для нашого дослідження, тим більше, що вони не принципові, а тільки роблять акцент на різних аспектах макросоціологічних досліджень. Спільні ж риси дають підстави для узагальненого висновку про специфіку макросоціології, тому потребують окремого розгляду.

Характерним теоретичним моментом у визначеннях макросоціології у формулюванні С.К. Сандерсона та авторів словника Collins, є масштаб або рівень соціологічного аналізу – макрорівень (що і відбито у назві

¹⁾[88] *Lenski G.* Human Societies. An Introduction to Macrosociology / Lenski G., Nolan P., Lenski J. – 7th ed. – NY: McGraw-Hill, 1995. – P. 461.

²⁾[96] *Sanderson S.K.* Macrosociology. An Introduction to Human Societies / S.K. Sanderson. – 4th ed. – NY: Longman, 1999. – P. 414.

³⁾[94] *Russell J.W.* Introduction to Macrosociology / J.W. Russell. – 2nd ed. – Upper-Saddle River, NJ: Prentice Hall, 1996. – P. 16.

⁴⁾[7] *Большой толковый социологический словарь (Collins): в 2-х т. / Пер. с англ. – М.: Вече: АСТ, 1999.*

⁵⁾[103] *The Concise Oxford Dictionary of Sociology / [ed. by G.Marshall]. – Oxford: Oxford University Press, 1994. – P. 298.*

“макросоціологія”). Найбільш наочною спільною рисою макросоціології виглядає аналіз суспільств, про що пишуть Г. Ленські, С.К. Сандерсон, Дж.В. Расел та автори словника Collins. Судячи з позиції авторів словника Collins та словника The Concise Oxford Dictionary of Sociology, соціологія також вивчає соціальні структури, системи та процеси меншого за суспільство рівня. А за Г. Ленські та С.К. Сандерсоном можемо стверджувати, що макросоціологія досліджує також і більші за суспільство соціальні системи – такі як світова система суспільств. У будь-якому разі, можливо говорити, що соціальні системи, які вивчає макросоціологія, як меншого за суспільство рівня, так суспільного, так і надсуспільного – є соціальними системами макрорівня.

З аналізу цих визначень приходимо до висновку, що, принаймні з погляду таких теоретиків макросоціології, як Г. Ленські, С.К. Сандерсон та Дж.В. Расел, спільним для макросоціологічних теорій і специфічним для макросоціології як соціологічної дисципліни є *рівень соціологічного аналізу*, особливістю якого є соціологічне вивчення *великих соціальних систем та тривалих соціальних процесів*.

Очевидно, що такий рівень аналізу визначає і спектр притаманних макросоціології об'єктів та предметів дослідження. Традиційними для макросоціології об'єктами вивчення є соціальні системи меншого за суспільство рівня: великі соціальні групи, соціальні страти та класи, соціальні інституції, підсистеми суспільств, – а також тривалі соціальні процеси у зазначених соціальних системах. Найбільш інтелектуально складним є макросоціологічне вивчення будови та функціонування суспільств у цілому. Безумовно, осягнути все суспільство у деталях неможливо. Однак у макросоціологічному підході суспільство моделюється тільки у найбільш загальних властивостях, і таке спрощення є виправданим, якщо зважати на завдання відображення загальних закономірностей розвитку суспільств.

Моделювання суспільства в цілому із застосуванням узгодженої теорії та численних емпіричних даних успішно здійснюється, наприклад, Г. Ленські [89]¹⁾.

Для нашого дослідження важливо з'ясувати, наскільки адекватним є застосування макросоціологічного підходу для розгляду саме світової системи суспільств. Як зазначає Г. Ленські, кожне суспільство входить до більшої соціокультурної системи – світової системи суспільств, причому сучасна світова система суспільств все більше впливає на окремі суспільства [88]²⁾. За висновком С.К. Сандерсона, макросоціологія також стосується вивчення світової мережі взаємодіючих суспільств. Отже, принаймні у макросоціологічних теоріях Г. Ленські та С.К. Сандерсона, світова система суспільств вважається адекватним об'єктом макросоціологічного аналізу.

Крім макросоціології, розгляд світової системи суспільств відбувається у межах глобальної соціології. Сучасний теоретик соціології Н.Дж. Смелзер, що ця галузь соціології, яка досліджує світ чи його частину як одиницю аналізу, є найменш розвиненою цариною соціології, але вона доволі динамічно розвивається завдяки все більшій дослідницькій увазі до свого предмету [46]³⁾. Оскільки у цій роботі досліджуються як суспільства, так і світова система суспільств, і наш підхід передбачає врахування як цілісності суспільства, так і цілісності світової системи суспільств, доцільно застосувати не глобальний, а макросоціологічний підхід.

Як вже зазначалось, макросоціологічний підхід не є узгодженою у всіх аспектах, інтегральною концептуально-теоретичною системою, а складається з низки окремих, хоч і взаємопов'язаних, макросоціологічних концепцій та теорій. Для дослідження множини сучасних суспільств найбільш адекватними та корисними є тільки деякі з них. Наприклад, макросоціологічні концепції та теорії класичного етапу розвитку соціологічної думки створили підґрунтя

¹⁾[89] *Lenski G. Ecological-Evolutionary Theory: Principles and Applications / G. Lenski. – Boulder: Paradigm Publishers, 2005. – XV, 253 p.*

²⁾[88] *Lenski G. Human Societies. An Introduction to Macrosociology / Lenski G., Nolan P., Lenski J. – 7th ed. – NY: McGraw-Hill, 1995. – P. 51.*

³⁾[46] *Смелзер Н.Дж. Проблеми соціології. Георг-Зімелівські лекції, 1995 / Н.Дж. Смелзер; пер. з англ. В.Дмитрук. – Львів: Кальварія, 2003. – С. 91.*

макросоціологічного аналізу, але об'єктивно не могли врахувати кількісні та якісні особливості соціальних явищ пізнішого часу. Таким чином, макросоціологічні концепції та теорії, найбільш конструктивні для даного дослідження, були обрані за такими критеріями: 1) приналежність до соціології сучасного часу, 2) врахування доробку інших макросоціологічних концепцій та теорій, в тому числі створених класиками соціології; 3) наявність постульованих вихідних теоретичних припущень, моделі суспільства та типології суспільств; 4) перевіреність емпіричними даними. За цими критеріями для здійснення цього дослідження було обрано такі макросоціологічні теорії: екологічно-еволюційна теорія Г. Ленскі, еволюційно-матеріалістична теорія С.К. Сандерсона, макросоціологічна теорія Дж.В. Расела, еколого-економічно-еволюційна теорія М.Е. Ольсена, теорія еволюції суспільства як системи процесів В.Є. Хмелька.

Для застосування названих теорій у подальшому аналізі світової системи суспільств доцільно розглянути та порівняти ці макросоціологічні теорії. Варто зазначити, що оскільки у цій роботі досліджується структура сукупності відносин між сучасними суспільствами, і питання історичного розвитку цих відносин не входять до завдань дослідження, еволюційні аспекти макросоціологічних теорій тут не розглядатимуться. Для цілісного і зручного розгляду цих теорій вважаємо корисною таку структуру аналізу: 1) з'ясування основних методологічних позицій теорій, 2) виявлення інших макросоціологічних теорій, на які спираються автори, 3) стислий опис моделей (теоретичного відображення) будови суспільств, 4) аналіз вихідних теоретичних припущень теорій, а також 5) порівняння теорій між собою.

Однією з найбільш ґрунтовно розроблених сучасних макросоціологічних теорій є *екологічно-еволюційна теорія Г. Ленскі* [89]¹⁾. Як пояснює сам автор Г. Ленскі, його підхід є історичним, еволюційним та системним [89]²⁾. Це твердження ми інтерпретуємо так, що методологічно ця теорія спирається на

¹⁾[89] *Lenski G. Ecological-Evolutionary Theory: Principles and Applications / G. Lenski. – Boulder: Paradigm Publishers, 2005. – P. XIV, 10-12.*

²⁾[89] Там само, P. 74.

історичний, еволюційний та системний підходи. З погляду історика соціології Ф.В. Елвела, у цій теорії використані положення теорій та концепцій Т.Р. Мальтуса, Г. Спенсера, Ч. Дарвіна, К. Маркса, Ф. Енгельса, М. Вебера, Р. Міхельса, Т. Веблена, Ч.Р. Мілса, Л. Вайта, М. Гаріса [79]¹⁾. Якщо вести мову про модель будови суспільства, то, згідно з екологічно-еволюційною теорією Г. Ленскі, людські суспільства складаються з населення, культури, матеріальних продуктів та соціальної організації, які поєднуються між собою в інституційні системи [88]²⁾. Узагальнюючи, можливо сказати, що вихідними теоретичними припущеннями теорії Г. Ленскі є такі: властивості суспільств формуються під впливом біофізичного та соціального зовнішніх середовищ, видової генетичної спадщини та попередніх соціальних та культурних властивостей суспільств; суспільства є адаптивними механізмами живих істот; у суспільствах відбувається боротьба за ресурси, однак суспільствам також властива підвищена здатність до антагоністичної кооперації; суспільства є системами; кожне суспільство є частиною більшої соціокультурної системи – світової системи суспільств [88]³⁾.

В еволюційно-матеріалістичній теорії С.К. Сандерсона її автор чітко зазначає, що у методологічному плані застосовує матеріалістичну стратегію, конфлікціоністську стратегію, еволюційну стратегію, а також функціональний аналіз (на наш погляд, це, по суті, компонент системного аналізу). За словами автора, у цій теорії використані положення історичного матеріалізму К. Маркса та Ф. Енгельса, культурного матеріалізму М. Гаріса, теорії конфлікту К. Маркса та теорії конфлікту М. Вебера [96]⁴⁾. В еволюційно-матеріалістичній теорії С.К. Сандерсона будова суспільства окреслена таким чином: основним компонентом суспільства вважається інфраструктура (основна сировина та

¹⁾[79] *Elwell F.W.* Macrosociology: Four Modern Theorists / F.W. Elwell. – London: Paradigm Publishers, 2006. – P. 106.

²⁾[88] *Lenski G.* Human Societies. An Introduction to Macrosociology / Lenski G., Nolan P., Lenski J. – 7th ed. – NY: McGraw-Hill, 1995. – P. 26-51.

³⁾[88] Там само.

⁴⁾[96] *Sanderson S.K.* Macrosociology. An Introduction to Human Societies / S.K. Sanderson. – 4th ed. – NY: Longman, 1999. – P. 6-16.

соціальні форми, критично необхідні для фізичного виживання та адаптації людей), другим компонентом – соціальна структура (організовані поведінкові форми соціального життя), третім компонентом – ідеологічна суперструктура (ідейні форми соціального життя) [96]¹⁾. С.К. Сандерсон окремо постулює вихідні теоретичні припущення своєї теорії: принцип соціоструктурної адаптації (соціокультурні явища інтерпретуються як адаптивні наслідки базових людських потреб), принцип конфлікту (конфлікти й боротьба між індивідами та соціальними групами за цінні ресурси розглядаються як поширені та важливі чинники соціокультурних явищ; однак, замість конфлікту може мати місце антагоністична кооперація), принцип інфраструктурного детермінізму (у дослідженні причинності первинними вважаються інфраструктурні фактори, вторинними – структурні фактори, і третинними – суперструктурні фактори; тим не менше, структура й суперструктура мають часткову незалежність від інфраструктури); принцип соціокультурної інтеграції (основні компоненти соціокультурних систем мають тенденцію поєднуватись в узгоджену цілісність) [96]²⁾.

Судячи з типології суспільств і підходу до їх аналізу, макросоціологічна теорія Дж.В. Расела спирається на теорії К. Маркса та Г. Ленські. При розгляді будови суспільства Дж.В. Расел пропонує розглядати суспільство як сукупність людей, соціальної структури (сукупності інституційних структур) та культури (культурних характеристик), причому поєднання економічної та класової структури аналізується як соціоекономічна структура [94]³⁾. Як свідчать твердження Дж.В. Расела, у своїй теорії він послуговується такими вихідними теоретичними припущеннями: первинні інституційні структури утворюються внаслідок необхідності забезпечити базові матеріальні потреби суспільства; економічна структура є найвагомим чинником формування класової

¹⁾[96] Sanderson S.K. *Macrosociology. An Introduction to Human Societies* / S.K. Sanderson. – 4th ed. – NY: Longman, 1999. – P. 42-45.

²⁾[96] Там само, P. 6-16, 51-56.

³⁾[94] Russell J.W. *Introduction to Macrosociology* / J.W. Russell. – 2nd ed. – Upper-Saddle River, NJ: Prentice Hall, 1996. – P. 24-25.

структури; соціальне життя має об'єктивний (людська поведінка) та суб'єктивний (людські думки та почуття) виміри [94]¹⁾.

Еколого-економічно-еволюційна теорія, за словами її автора М.Е. Ольсена, спирається на методологічні позиції процесного та системного підходів. Як видно з розгляду суспільства, у теорії М.Е. Ольсена використовуються положення структурного функціоналізму Т. Парсонса, теорії влади та еліт Ч.Р. Мілса, еколого-еволюційної теорії Г. Ленскі. Щодо моделі будови суспільства, то в еколого-економічно-еволюційній теорії М.Е. Ольсена суспільство розглядається як один з типів соціальних організацій (на наш погляд, у такому значенні, що це можна інтерпретувати як один з типів соціальних систем), що складається з людей, соціальної взаємодії, соціальної структури (форм соціальних взаємодій) та культури (сукупності ідей) [92]²⁾. Судячи з тверджень М.Е. Ольсена, за вихідні припущення у цій теорії постульовані такі положення: соціальна організація є процесом створення соціального упорядкування та культурного значення у людському житті; упорядкування людського життя відбувається на чотирьох рівнях: на рівні органічного, особистого, соціального та символічного упорядкування; кожен наступний рівень упорядкування виникає з попереднього, є частково автономним від нього і частково залежним; соціальне упорядкування підпадає під впливи та обмеження природного середовища; три основні екологічні фактори (наявні ресурси, рівень технологічного розвитку, параметри населення) у взаємодії між собою визначають потоки соціофізичної енергії у суспільстві [92]³⁾.

Теорія еволюції суспільства як системи процесів В.Є. Хмелька у методологічному аспекті спирається на процесний та системний підходи [57]⁴⁾.

¹⁾[94] *Russell J.W.* Introduction to Macrosociology / J.W. Russell. – 2nd ed. – Upper-Saddle River, NJ: Prentice Hall, 1996. – P. 16-25.

²⁾[92] *Olsen M.E.* Societal Dynamics. Exploring Macrosociology / M.E. Olsen. – New Jersey: Prentice-Hall, 1991. – P. 2-7, 87.

³⁾[92] Там само, P. 2-7, 43-46.

⁴⁾[57] Див.: *Хмелько В.Є.* Еволюція форм саморегуляції: становлення природних засновків та генезис соціальних форм [Рукопис, електронний ресурс] / В.Є. Хмелько, 1984-

В результаті розгляду суспільства з позицій теорії В.Є. Хмелька можливо прийти до висновку, що у цій теорії використано макросоціологічний доробок діалектичного та історичного матеріалізму К. Маркса та Ф. Енгельса. З позицій цієї теорії суспільство розглядається як система, що складається з людей, їхніх засобів до життя та суспільних відносин [61]¹⁾. У теорії еволюції суспільства як системи процесів В.Є. Хмелька сформульовані такі припущення: у відтворенні суспільства як системи процесів можливо розрізнити три специфічні роди процесів відтворення: людей, засобів до життя людей та суспільних відносин; всі засоби до життя людей можливо поділити на три види (засоби асиміляції, ад'юнкції та рефлексії); можливо розмежувати два види відтворення людей – як живих істот (на основі біологічної, генетичної інформації) та як соціальних істот (на основі надбіологічної, культурної інформації) [61]²⁾.

Спільним для розглянутих макросоціологічних теорій є застосування *системного підходу*. І це є закономірним, зважаючи на те, що, за висновком А.А. Давидова, емпіричні дослідження суспільства, соціальних інститутів, суспільної думки та інших соціальних явищ і процесів показують, що соціальні явища і процеси об'єктивно є системами [18]³⁾. За висновком Ф.В. Елвела, більшість макросоціальних теорій розглядають суспільство як систему взаємопов'язаних частин. Таким чином, у макросоціологічному підході для аналізу складних соціальних утворень застосовується системний підхід, особливо спеціальні системні методології та спеціальні системні теорії, об'єктом дослідження яких виступають соціальні системи. Варто зазначити, що такі спеціальні системні методології та спеціальні системні теорії, як правило, розроблялись не спеціалістами загальної теорії систем, а фахівцями в галузі соціальних наук, і тому такі методології та теорії є інтегральними частинами

2009, Хмелько В.Є. Процеси відтворення суспільства: структура і динаміка [Рукопис, електронний ресурс] / В.Є. Хмелько, 1986-2009.

¹⁾[61] Див.: Хмелько В.Є. Процеси відтворення суспільства: структура і динаміка [Рукопис, електронний ресурс] / В.Є. Хмелько, 1986-2009.

²⁾[61] Див.: Там само.

³⁾[18] Давыдов А.А. Системная социология / А.А. Давыдов. – М.: КомКнига, 2006. – С.

соціальних теорій, наприклад, соціальних теорій Т. Парсонса, Н. Лумана, А.А. Давидова. Отже, спеціальні системні методології та спеціальні системні теорії, які вивчають соціальні системи, у цій роботі розглядаються та застосовуються як складові соціальних теорій, особливо макросоціологічних теорій.

Також, у методологічному плані, можемо стверджувати, що всі п'ять розглянутих теорій використовують *процесний підхід* (тобто розгляд соціальних явищ також і як процесів), але дещо відмінно. У теоріях Г. Ленскі, С.К. Сандерсона та теорії Дж.В. Расела застосовано еволюційний підхід, який у такому контексті адекватно інтерпретувати як процесний підхід, застосований до аналізу великих історичних проміжків. У теоріях М.Е. Ольсена та В.Є. Хмелька також розглядаються історично тривалі соціальні процеси, але, крім того, відтворення суспільства принципово розглядається як процес, який аналізується не лише протягом значних історичних проміжків, але і протягом невеликих часових інтервалів, що свідчить про більш повне і детальне застосування процесного підходу.

В цілому можливо стверджувати, що розглянуті макросоціологічні теорії включають *ідеї та концепції основних теоретиків макросоціологічної думки*, хоч і безсумнівно, в авторській інтерпретації та в контексті власних розробок. На нашу думку, всі зазначені теорії, крім теорії М.Е. Ольсена, застосовують положення історичного матеріалізму К. Маркса та Ф. Енгельса, але в різних аспектах: у теорії С.К. Сандерсона – як застосування теорії конфлікту, у теорії Дж.В. Расела – для розробки типології суспільств, у теорії В.Є. Хмелька – для дослідження структури та динаміки процесів відтворення суспільства. За визнанням самих авторів, як Г. Ленскі, так і С.К. Сандерсон застосовують доробок культурного матеріалізму М. Гаріса, хоча С.К. Сандерсон робить значно більший акцент на значенні інфраструктурних чинників. У теоріях С.К. Сандерсона, Дж.В. Расела та М.Е. Ольсена використано висновки екологічно-еволюційної теорії Г. Ленскі, що, з нашого погляду, є закономірним, оскільки вона є однією з найбільш логічно розроблених та емпірично

підкріплених сучасних макросоціологічних теорій, особливо в частині аналізу еволюції та історичних типів суспільств.

У поглядах щодо *будови суспільства* розглянуті теорії також мають багато спільного, що, на нашу думку, свідчить про близькість базових поглядів на суспільство та про можливість майбутньої інтеграції цих теорій. Цілком закономірно, що всі названі теорії розглядають людей як один з основних компонентів суспільства. Щодо матеріальних продуктів діяльності людей, то у цих макросоціологічних теоріях вони розглядаються менш однозначно. Матеріальні продукти діяльності людей включені до моделі будови суспільства у теоріях Г. Ленскі, С.К. Сандерсона та В.Є. Хмелька. У теорії Дж.В. Расела та теорії М.Е. Ольсена матеріальні продукти діяльності людей хоч і не розглядаються окремо, тим паче як складові суспільства, однак також займають важливе місце – опосередковано при вивченні економічної структури суспільства. Можемо стверджувати, що культура як система ідеальних об'єктів досліджена в усіх перелічених теоріях, хоч і з різною мірою деталізації та наданого значення. На нашу думку, закономірно, що в усіх розглянутих теоріях соціальна структура суспільства вважається важливим компонентом суспільства та центральним предметом дослідження.

Щодо *вихідних теоретичних припущень* теорій, можемо констатувати більшу кількість відмінностей між теоріями. У теоріях Г. Ленскі та С.К. Сандерсона значна увага приділяється впливу біофізичного середовища, і одним з ключових припущень є констатація наявності впливу цього середовища на суспільство та адаптації суспільства до середовища. У теоріях Г. Ленскі, С.К. Сандерсона та Дж.В. Расела наголошується на важливості задоволення матеріальних потреб суспільства, причому найбільшої ваги матеріальним (у термінології автора – інфраструктурним) чинникам надано у теорії С.К. Сандерсона. У теоріях Г. Ленскі та С.К. Сандерсона вихідним є положення про принцип боротьби за ресурси та наявності антагоністичної співпраці у суспільстві. В усіх теоріях наявне вихідне припущення про існування взаємозв'язків між усіма складовими суспільства, і найбільш повно

принцип формування та відтворення цих взаємозв'язків розкрито у теоріях М.Е. Ольсена та В.Є. Хмелька. Однак у розглянутих теоріях взаємозв'язки між складовими суспільства розглядаються по-різному: у теоріях Г. Ленскі та В.Є. Хмелька зазначені взаємозв'язки інтерпретуються як більш симетричні; натомість у теорії М.Е. Ольсена постульована пріоритетність впливів у такому порядку – органічне, особистісне, соціальне, символічне; у теорії С.К. Сандерсона та теорії Дж.В. Расела постулюється пріоритетність впливу економічних факторів на соціальну структуру.

Враховуючи те, що будова суспільства та структура процесів його відтворення найбільш переконливо проаналізовані у теорії В.Є. Хмелька, саме *теорію еволюції суспільства як системи процесів В.Є. Хмелька* доцільно застосувати як основну для розгляду суспільства у нашому дослідженні. Зважаючи на те, що серед зазначених макросоціологічних теорій підхід до дослідження сукупності суспільств найбільш розроблений у теорії Г. Ленскі, як основу макросоціологічного підходу до вивчення сучасної світової системи суспільств в у даному дослідженні доречно використати *екологічно-еволюційну теорію Г. Ленскі*. Також, у тих випадках, де це буде необхідно, ми вважаємо адекватним використовувати положення інших розглянутих макросоціологічних теорій, інкорпоруючи їх до робочої версії макросоціологічного підходу за принципами філософського плюралізму.

1.2. Системний підхід

Оскільки метою цього дослідження є розробка концептуальної структурної моделі сучасної світової *системи* суспільств необхідно розглянути основні поняття і положення *системного підходу*. Цей загальнонауковий підхід, за А.А. Давидовим, включає: принципи системного мислення, системну

метаметодологію, спеціальні системні методології та спеціальні системні теорії [18]¹⁾.

Системний підхід розвивали різні системні методологи, зокрема, в СРСР В.Н. Садовський, А.І. Уйомов, Г.П. Щедровицький та інші. В Україні суспільство як систему процесів розглядає, наприклад, В.Є. Хмелько, а синергетичний підхід до соціальних процесів застосовує Л.Д. Бевзенко. Серед іноземних вчених одними з найбільш відомих є К.Л. Берталанфі (автор загальної теорії систем), Н. Луман (розробник нової теорії соціальних систем), І. Прігожин (дослідник дисипативних систем), Ф. Варела та У. Матурана (дослідники аутопоезису), С. Кауфман (дослідник самоорганізації та системної динаміки) [75]²⁾. Зважаючи на те, що у системному підході є різні напрями та різні авторські версії цього підходу, а розробка концептуального апарату системного підходу є тільки одним із завдань цього дослідження, необхідно обрати ті версії підходу, які будуть застосовані. Оскільки одним із порівняно нових напрямів системного моделювання у соціології є комп'ютаційна соціологія [75]³⁾, для розробки понять системного підходу доцільно орієнтуватись на розробки В. Вайдліха [10] та А.А. Давидова [17, 18, 19, 20], виконані у руслі комп'ютаційної соціології. Зважаючи на те, що макросоціологічний підхід В.Є. Хмелька було визначено як зручний для наших завдань моделювання суспільства як соціальної системи, логічно застосувати й відповідні частини системного підходу В.Є. Хмелька [59].

Як відомо, визначальним принципом системного підходу є орієнтація на вивчення об'єктів як *систем*. Одним із найзагальніших визначень системи є таке: система – “сукупність визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія” [54]⁴⁾.

¹⁾[18] Давыдов А.А. Системная социология / А.А. Давыдов. – М.: КомКнига, 2006. – С. 7-8.

²⁾[75] Castellani B. Sociology and Complexity Science. A New Field of Inquiry / B. Castellani, F.W. Hafferty. – Springer, 2009. – P. XI.

³⁾[75] Там само.

⁴⁾[54] Йолон П. Система / П. Йолон // Філософський енциклопедичний словник / [гол. редакція: В.І.Шинкарук, П.Ф.Йолон та ін.]. – К.: Абрис, 2002. – С. 583.

По-перше, система складається з деяких *об'єктів* і / або *суб'єктів*. Ці об'єкти і / або суб'єкти можуть бути як предметами або процесами, так і властивостями або відношеннями. Розрізнення між предметами і процесами залежить від обраної системи відліку: один і той же об'єкт в одній системі відліку може бути предметом, а в іншій – процесом. Необхідність розгляду певного об'єкту як предмету або процесу визначається у кожному випадку окремо, і це доцільно здійснювати для зручності аналізу. У загальній теорії систем поняття елементу інколи визначається через поняття системи, тому для уникнення логічного кола загальне поняття системи точніше визначати через поняття об'єкта і / або суб'єкта. Оскільки системи виокремлюються дослідником, об'єкти і / або суб'єкти, які входять до складу системи, є визначеними з моменту вказання їх сукупності. Об'єкти і / або суб'єкти, які входять до складу системи, у системному підході називають складовими системи.

По-друге, не будь-яка сукупність об'єктів є системою. Передумовою розгляду сукупності об'єктів і / або суб'єктів як системи є наявність зв'язку чи взаємодії між цими об'єктами і / або суб'єктами. Нерідко між об'єктами і / або суб'єктами існує деяка множина взаємодій чи зв'язків (і навіть у випадку однієї взаємодії чи зв'язку при детальнішому розгляді може виявитись множина взаємодій чи зв'язків). Зв'язки між складовими матеріальних систем протягом часу здійснюються через процеси взаємодій між ними, але зв'язки між складовими ідеальних систем реалізуються через співвідношення між ними – між складовими системи можуть відбуватись як процеси взаємодій, так і співвідношення. Крім того, між складовими системи можуть виникати не лише зв'язки, а й протиставлення (наприклад, військове протистояння між вороже налаштованими державами), причому нерідко і ті й інші необхідно враховувати для адекватного розуміння будови та функціонування системи. З урахуванням цього, найточнішим поняттям, яке відбиває ту множину явищ, що існують між складовими системи, є більш загальне поняття *відношення*. Відношення в такому значенні у цій роботі розглядаються, за В.Є. Хмельком, як “реальні

утворення, що існують лише між іншими утвореннями будь-якого роду (іншими відношеннями, властивостями або речами), і не існують з одним з них або без них” [57]¹⁾.

По-третє, відношення між складовими системи є не довільними. В іншому разі будь-які відношення між будь-якими об’єктами утворювали б систему, яка була б випадковою, внаслідок чого система нічим не відрізнялась би від довільної сукупності об’єктів і / або суб’єктів та відношень між ними, і саме поняття системи не мало б аналітичної цінності. Необхідно знайти критерій, за яким можливо виокремити специфічні відношення, притаманні всім системам. Якщо необхідною умовою відношень між складовими системи вважати їхню закономірність, то це означає певну регулярність цих відношень. Однак регулярність відношень між складовими притаманна не всім системам, тому потрібно визначити більш загальну властивість таких відношень. Як визначальні можливо було б розглядати тільки сталі відношення між елементами системи, але в дійсності відношення можуть існувати протягом дуже малого часу або замінюватись іншими відношеннями зі збереженням цілісності системи. Отже, відношення між складовими системи неодмінно знаходяться у певному порядку, тобто є *упорядкованими*. Причому відношення можуть бути упорядкованими як іззовні, так і зсередини – через процеси саморегуляції.

За таких міркувань систему найбільш лаконічно можна було б визначити як *сукупність об’єктів і / або суб’єктів, між якими існують упорядковані відношення*. Однак, таке формулювання поняття системи відображає необхідні, але не достатні властивості системи.

Необхідно враховувати те, що система є якісно відмінною від довільної множини об’єктів та упорядкованих відношень між ними. Система є чимось більшим, ніж проста сума її складових. Згідно із системним підходом В. Вайдліха, саме наявність *якісно нових властивостей*, які не є ознаками

¹⁾[57] Хмелько В.Є. Еволюція форм саморегуляції: становлення природних засновків та генезис соціальних форм [Рукопис, електронний ресурс] / В.Є. Хмелько, 1984-2009. – С. 1.

частин, а тільки системи як цілого, і визначає деяку частину реальності як систему [10]¹⁾. Цю особливість системи у системному підході називають цілісністю. На даному етапі аналізу *цілісність* можливо визначити за В. Вайдліхом як наявність властивостей, які не притаманні окремим об'єктам і / або суб'єктам сукупності, але притаманні сукупності в цілому.

З урахуванням вищенаведених міркувань, адекватно сформулювати таке визначення поняття системи: система – цілісна сукупність об'єктів і / або суб'єктів та упорядкованих відношень між ними.

Оскільки цілісність є визначальною властивістю системи, у цьому дослідженні сукупність об'єктів і / або суб'єктів з упорядкованими відношеннями між ними розглядатиметься як система тоді і тільки тоді, якщо відповідна сукупність матиме такі властивості, які не притаманні окремим об'єктам і / або суб'єктам цієї сукупності, але притаманні сукупності в цілому.

У загальній теорії систем будова системи розглядається як така, що складається з компонентів (складових) системи та її структури. Позаяк система не є простою сумою своїх компонентів, *будова системи* відображає єдність її складових і структури.

Перш за все, система визначається своїм компонентним складом. *Складовими системи* є об'єкти і / або суб'єкти, які є частинами системи. Складовими системи можуть бути елементи системи та її підсистеми.

За визначенням А.П. Ладанюка, елемент – це “найпростіша неподільна частина системи...” [25]²⁾. З іншого погляду, А.В. Антонов характеризує елемент як “межу поділу системи з точки зору розв'язку конкретного завдання і поставленої мети” [1]³⁾. Дійсно, на якомусь етапі декомпозиції у складі системи виявляють об'єкти, з'ясовувати внутрішню будову яких для завдань

¹⁾[10] *Вайдліх В.* Социодинамика: системный подход к математическому моделированию в социальных науках / В. Вайдліх; пер. с англ.; под ред. Ю.С.Попкова, А.Е.Семечкина. – Изд. 2-е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – С. 31.

²⁾[25] *Ладанюк А.П.* Основи системного аналізу: Навчальний посібник / А.П. Ладанюк. – Вінниця: Нова книга, 2004. – С. 16.

³⁾[1] *Антонов А.В.* Системный анализ. Учеб. для вузов / А.В. Антонов. – 2-е изд., стер. – М.: Высш. шк., 2006. – С. 64.

дослідження вихідної системи немає сенсу. Наприклад, для аналізу будови системи ті її складові, внутрішня будова яких безпосередньо не впливає на будову вихідної системи, доцільно розглядати як неподільні, і в цьому сенсі позначати їх як елементи. З таких міркувань, *елемент системи* найточніше визначити як складову системи, складові якої безпосередньо не впливають на будову системи. На противагу цьому, властивості елементів системи можуть безпосередньо впливати на будову системи.

Якщо ж складові системи мають будову, яка впливає на будову системи, тоді вони розглядаються не як прості (як елементи), а як складні, і їхню будову виявляється потрібним аналізувати окремо. Теоретично можливо розглядати будь-які множини елементів системи з будь-яким відношеннями між ними, але не всім таким множинам притаманна цілісність, і тому не всі множини елементів системи мають суттєве значення для системного аналізу. Натомість елементи системи та упорядковані відношення між ними, що утворюють певну цілісність, важливі для системного аналізу, саме завдяки своїй цілісності. – Адже це системи у складі систем, яким притаманна певна цілісність за наявності цілісності більшої системи. Такі складові системи послідовно називати підсистемами. *Підсистему системи* можливо визначити як цілісну сукупність елементів системи та упорядкованих відношень між ними. Для існування (функціонування) системи повинна відтворюватись її будова та властивості, включаючи цілісність. Тому підсистеми системи, які забезпечують відтворення системи, можливо назвати функціональними. Відповідно, *функціональну підсистему системи* можливо визначити як підсистему системи, яка забезпечує відтворення певних складових, упорядкованих відношень або властивостей системи.

Однак, як уже було зазначено, самої наявності сукупності елементів недостатньо для утворення системи. Без відношень між собою елементи залишаються розрізненими об'єктами, але завдяки упорядкованим відношенням між елементами система й існує як єдине ціле. Таким чином,

структура системи – це сукупність упорядкованих відношень між елементами системи.

У цьому контексті важливими є дослідження Н. Лумана, який спирався, зокрема, на ідеї Ф. Варели та У. Матурани у розумінні біологічних систем. Н. Луман запропонував власну реінтерпретацію загальної теорії систем, включно із загальною теорією аутопоетичних систем (тобто систем, які самовідтворюються в органічній єдності суб'єкта і об'єкта самовідтворення), теорію соціальних систем, і теорію суспільства як частинного випадку соціальної системи. У цій теорії ключовим компонентом аутопоезису виступає розмежування системи і зовнішнього середовища, а сутністю аутопоезису у соціальних системах виступає комунікація [28]¹⁾. Безумовно, ця теорія є продуктивною у для дослідження суспільства як системи комунікації. Однак, за нашим підходом суспільство розглядається як система, яка складається з людей, їхніх засобів до життя та усіх відносин між ними (а відповідно до підходу Н. Лумана, люди є іншими системами, зовнішніми по відношенню до суспільства). Зважаючи на це, ми вважаємо за доцільне залишити можливість застосування теорії Н. Лумана у майбутньому, імовірно, при більш детальному моделюванні комунікативних операцій у соціальній структурі світової системи суспільств.

Відповідно до фундаментального положення системного підходу реальність розуміють як розділену на шари, причому розділену так, що вищі (більш макроскопічні) шари складаються з нижчих (більш мікроскопічних), і частина цих шарів є системами [10]²⁾. Таке розуміння реальності дає можливість здійснювати системний аналіз на різних рівнях (масштабах) і відповідно до процедури аналізу розрізняти різні *системні рівні* досліджуваної реальності та системного аналізу. Системний рівень можливо визначити як рівень аналізу реальності, на якому виявлена система і здійснюється системний

¹⁾[28] Луман Н. Общество как социальная система / Н. Луман; пер. с нем. – М.: Логос, 2004. – С. 85.

²⁾[10] Вайдлих В. Социодинамика: системный подход к математическому моделированию в социальных науках / В. Вайдлих; пер. с англ.; под ред. Ю.С.Попкова, А.Е.Семечкина. – Изд. 2-е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – С. 30-31.

аналіз. Відповідно, системи, виокремлені на одному системному рівні, можна розглядати як *однопорядкові* системи, а виокремлені на різних системних рівнях – як *різнопорядкові* системи.

Системний аналіз на одному рівні (аналіз однопорядкових систем та відношень між ними) можливо позначити як аналіз системи у *горизонтальному аспекті*. Відповідно до *принципу полісистемності*, “кожен складний об’єкт може розглядатись як деяка сукупність систем, вписаних одна в одну” [54]¹⁾. Відповідно, у горизонтальному аспекті системи можуть не просто знаходитись на одному системному рівні, а й частково перетинатись, тобто мати у своєму складі спільні складові.

Коли системний аналіз здійснюється між різними рівнями (аналіз різнопорядкових систем та відношень між ними), його можливо назвати аналізом системи у *вертикальному аспекті*. Згідно із *принципом ієрархічності*, тісно пов’язаним із принципом полісистемності, постулюється відносність розрізнення системи та її елементів, оскільки “кожен елемент може виступати складним об’єктом і може бути системою нижчого рівня в той час, як кожна система – виступати елементом системи більш високого рівня” [54]²⁾. Таким чином, у вертикальному аспекті системи можуть не лише знаходитись на різних системних рівнях, як й бути пов’язаними *ієрархічними відношеннями*. Ієрархічні відношення можливо констатувати в тому випадку, якщо одна система входить до складу іншої системи як її елемент чи підсистема.

Отже, залежно від ступеню складності будови системи, її складові можливо аналізувати в горизонтальному, у вертикальному, або і в горизонтальному і у вертикальному аспектах. Підсистеми можуть як існувати незалежно одна від одної, так і перетинатись або входити до складу одна одної.

Крім функціонування системи як цілісності у системі також взаємодіють окремі її елементи та підсистеми, тому існує нетривіальна *проблема відношення між системою як цілим і частинами системи*. На думку деяких теоретиків, має

¹⁾[54] *Йолон П.* Системний підхід / П. Йолон // Філософський енциклопедичний словник / [гол. редакція: В.І.Шинкарук, П.Ф.Йолон та ін.]. – К.: Абрис, 2002. – С. 584.

²⁾[54] Там само.

місце примат системи як цілого над її компонентами, згідно з яким “ціле визначає функції як окремих компонентів, так і системи взагалі” [54]¹⁾. На нашу думку, більш адекватним є підхід В. Вайдліха, який заперечує як крайній редукціонізм, коли сутнісні властивості системи зводяться до властивостей її елементів, так і крайній холізм, коли стверджується примат системи як цілого над її частинами [10]²⁾. Визначаючи відношення між системою як цілим та її складовими у плані наявності залежностей, варто зазначити, що у системах якісно присутні як *висхідні відношення* складових систем, які формують цілісність системи, так і *низхідні відношення*, які сформовані структурою системи і визначають властивості складових системи. У конкретних системах мають місце різні кількісні співвідношення цих двох загальних типів відношень, які й визначають специфічні форми взаємовідношення між системою як цілим та її компонентами.

Крім розуміння того, чим є система з погляду її складу (внутрішня визначеність системи), необхідно знати, чим система не є, але що складає її зовнішнє середовище (зовнішня визначеність системи).

Зовнішнє середовище Г. Ленскі визначає як “усе те, що є зовнішнім для визначеного населення і те, що має будь-який вплив на нього” [88]³⁾. Узагальнюючи, *зовнішнє середовище системи* можна розглядати як все те, що не є частиною системи.

Межі системи можливо визначити як сукупність складових системи, які є частинами і даної системи, і її зовнішнього середовища. Для подальшого аналізу такої соціальної системи, як суспільство, потребують розгляду не якісні соціальні межі, а просторові кордони між суспільствами, в межах яких здійснюється самоврядування суспільства.

¹⁾[54] *Йолон П.* Системний підхід / П. Йолон // Філософський енциклопедичний словник / [гол. редакція: В.І.Шинкарук, П.Ф.Йолон та ін.]. – К.: Абрис, 2002. – С. 584.

²⁾[10] *Вайдліх В.* Социодинамика: системный подход к математическому моделированию в социальных науках / В. Вайдліх; пер. с англ.; под ред. Ю.С.Попкова, А.Е.Семечкина. – Изд. 2-е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – С. 36-38.

³⁾[88] *Lenski G.* Human Societies. An Introduction to Macrosociology / Lenski G., Nolan P., Lenski J. – 7th ed. – NY: McGraw-Hill, 1995. – P. 12.

Як було зазначено вище, визначальною властивістю системи є її цілісність. Якщо з'ясовано, що аналізована сукупність є системою, її цілісність є сенс розглядати як цілісність системи. З таких позицій *цілісність системи* адекватно переформулювати як наявність властивостей, які не притаманні складовим системи, але притаманні системі в цілому.

Для кращого розуміння цілісності як специфічної властивості систем варто детальніше проаналізувати її. У концепції В.Є. Хмелька цілісність розглядається за В. Н. Садовським як принципова незводимість властивостей системи до властивостей її складових і принципова невиводимість властивостей системи з властивостей її складових [44]¹⁾. За визначенням, кожна система є сукупністю об'єктів, і, будучи системою, не перестає бути сукупністю. Відповідно, система має властивості, властиві їй і як сукупності, і як системі, тобто – система може мати такі властивості сукупності, що притаманні і її складовим, більше того, можуть навіть виводитися з властивостей її складових або зводитись до властивостей її складових. Наприклад, якщо всі члени сім'ї мешкають в одному й тому ж місті, то й сім'я в цілому мешкає в тому ж місті. Тому необхідно визнати можливість існування таких властивостей системи (як сукупності), які також притаманні її складовим, і навіть можуть зводитись або виводитись із них – вони також можуть виявитись важливими.

Однак для визначення сукупності як системи потрібно, щоб не обов'язково всі, але принаймні *деякі* її властивості були такими, що не притаманні складовим системи, але притаманні системі в цілому. Це стає можливим завдяки упорядкованим відношенням між складовими системи – завдяки наявності структури системи. Саме структура надає системі нових властивостей, які без не можуть зводитись до властивостей складових системи і не можуть виводитись із властивостей складових системи. Наприклад, соціальна група є не статичною, а динамічною системою, так само як і індивіди (її елементи) є динамічними системами – динамічність є спільною властивістю,

¹⁾[44] Садовский В.Н. Система / В.Н. Садовский // Новая философская энциклопедия: В 4 т. – Т. 3. – М.: Мысль, 2001. – С. 552.

однак параметри групової динаміки (властивості соціальних процесів на груповому рівні) жодним чином не зводяться до параметрів динаміки індивідів і не виводяться із параметрів динаміки індивідів.

Щоб серед усіх властивостей системи виокремити ті властивості, які не притаманні складовим системи, але притаманні системі в цілому, такі властивості доцільно позначити окремим поняттям – *емерджентні* властивості. Хоча емерджентні властивості системи не зводяться до властивостей її складових і не виводяться із властивостей її складових, вони не виникають нізвідки. Згідно із системним підходом В. Вайдліха, система визначається як “комплекс взаємодіючих елементів, які формують організоване ціле” [10]¹⁾. З наведеного твердження слідує, що емерджентні властивості системи утворюються внаслідок взаємодій між елементами системи, а з урахуванням нашого підходу виходить, що вони утворюються внаслідок упорядкованих відношень між складовими системи. Таким чином, цілісність системи *по відношенню до її внутрішнього середовища* полягає в тому, що системі притаманні такі властивості, які принципово не зводяться до властивостей її складових і принципово не виводяться з властивостей її складових.

Однак для точного виокремлення системи її необхідно визначити не лише по відношенню до її внутрішнього середовища, а й виокремити із зовнішнього середовища. За визначенням А.В. Антонова, “система є сукупністю взаємопов’язаних елементів, яка відокремлена від середовища і взаємодіє з ним як ціле” [1]²⁾. Як бачимо, цілісність системи виявляється також у тому, що по відношенню до зовнішнього середовища вона виокремлюється як *єдине ціле*. Таке бачення цілісності системи перегукується з поглядом В. Вайдліха, який розглядає систему як “організоване ціле” [10]³⁾. Отже, цілісність системи *по*

¹⁾[10] Вайдліх В. Социодинамика: системный подход к математическому моделированию в социальных науках / В. Вайдліх; пер. с англ.; под ред. Ю.С.Попкова, А.Е.Семечкина. – Изд. 2-е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – С. 47.

²⁾[1] Антонов А.В. Системный анализ. Учеб. для вузов / А.В. Антонов. – 2-е изд., стер. – М.: Высш. шк., 2006. – С. 18.

³⁾[10] Вайдліх В. Социодинамика: системный подход к математическому моделированию в социальных науках / В. Вайдліх; пер. с англ.; под ред. Ю.С.Попкова, А.Е.Семечкина. – Изд. 2-е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – С. 47.

відношенню до її зовнішнього середовища виражається в тому, що система відноситься до зовнішнього середовища як одна цілісність.

Цілісність системи є не однаковою для різних типів систем. Цілісність може бути як *предметною* – коли система набуває емерджентних властивостей цілісного предмета, так і *процесною* – коли емерджентні властивості системи виражені у процесах. Наприклад, цілісність механічного годинника, що зупинився, полягає в тому, що він є окремим предметом (механічна єдність складових годинника є його емерджентною властивістю); але механічний годинник, що діє, є не тільки окремим предметом, але й процесуально цілісною системою, яка відраховує і показує час (час на циферблаті у будь-який момент часу – це саме та емерджентна властивість, яка притаманна не окремим частинам годинника, а тільки годиннику в цілому). Отже, *предметну цілісність системи* можливо визначити як наявність предметних властивостей, не притаманних складовим системи, але притаманних системі в цілому, а *процесну цілісність системи* – як наявність властивостей процесів, не притаманних складовим системи, але притаманних системі в цілому.

Необхідно зазначити, що у теорії соціальних систем Н. Лумана розглядаються саме системи процесів, у тому числі і суспільство як система операцій комунікації [28]¹⁾. Зважаючи на те, що метою даного дослідження є моделювання не лише структури світової системи суспільств, а і її будови як єдності об'єктів, соціальних суб'єктів та відносин між ними, це обумовлює вибір такого інтегрального системного підходу, який дозволяє здійснювати концептуальне моделювання саме будови зазначеної системи.

Як зауважує А.А. Давидов, “у кожній соціальній системі діють загальносистемні принципи і закони, які діють у будь-якій системі, принципи і закони, які діють тільки в соціальних системах, і принципи і закони, які діють тільки у конкретній соціальній системі у певний проміжок часу” [18]²⁾.

¹⁾[28] Луман Н. Общество как социальная система / Н. Луман; пер. с нем. – М.: Логос, 2004. – С. 9.

²⁾[18] Давыдов А.А. Системная социология / А.А. Давыдов. – М.: КомКнига, 2006. – С. 19.

Зважаючи на це, для застосування системного аналізу до множини сучасних суспільств доцільно з'ясувати, до систем яких типів відносяться сучасні суспільства та сучасна світова система суспільств у цілому. Для цього, розглядаючи існуючі типології та класифікації систем, спробуємо обрати ті їхні компоненти, які прямо чи опосередковано стосуються і точніше описують системні особливості сучасних суспільств та сучасної світової системи суспільств.

Зважаючи на те, що не всі компоненти різних типологій і класифікацій систем, які ми розглядаємо, пов'язані між собою (тобто не щодо всіх них можливо визначити видові та родові відношення приналежності), наша версія поділу систем на типи складається з двох частин. – Одна частина поділу систем по суті є типологією, оскільки критерії, на яких вона будується, є незалежними один від одного, а друга частина є класифікацією, оскільки критерії, на яких вона будується, є взаємопов'язаними.

Типологію систем можливо розглядати з тих міркувань, що не кожна система однозначно вписана у певну класифікацію систем, натомість може мати властивості, які дають підстави відносити її до систем певних типів, які можуть бути не пов'язані між собою. Так само і суспільство може виявитись системою, яку можливо визначити не лише у складі певної класифікації, а й у якійсь типології, і властивості систем того ж типу, що й суспільство, можуть бути важливими для аналізу самого суспільства.

Для більш послідовного розгляду типів систем згрупуємо усі критерії поділу систем у дві групи: критерії виокремлення систем за їхніми внутрішньосистемними властивостями та критерії виокремлення систем за їхніми властивостями по відношенню до зовнішнього середовища.

Спочатку розглянемо типи систем за їхніми *внутрішньосистемними властивостями*.

Можливо, найосновнішою, вихідною характеристикою системи є її компонентний склад – адже від кількості та властивостей компонентів залежить і структура, і властивості системи. Якщо проаналізувати цей параметр, стає

зрозуміло, що компонентів може бути мало чи багато. Наприклад, А.П. Ладанюк за числом (кількістю) елементів пропонує розрізняти малі, складні, ультраскладні та суперскладні системи [25]¹⁾. На нашу думку, більш адекватно розглядати величину систем окремо від складності, тому за *величиною* (за критерієм кількості складових – як елементів, так і підсистем) будь-яка система займає певне положення на шкалі величини систем, яка є континуумом від *дуже малої системи* (якщо складових дуже мало – дві) до *дуже великої системи* (якщо складових дуже багато). Якщо співвіднести суспільства із цим критерієм, стає зрозумілим, що їх неможливо абстрактно типологізувати як малі чи великі системи: адже населення реальних суспільств може варіювати від кількох десятків до більш ніж мільярда людей. З іншого боку, сучасні суспільства переважно є досить великими, навіть у демографічному вимірі: за даними Г. Ленскі, медіанна кількість населення сучасних індустріальних суспільств – шістнадцять мільйонів людей [88]²⁾, а кількість засобів до життя відповідних суспільств ще збільшує їхній обсяг. Отже, при вивченні суспільств необхідно враховувати те, що вони переважно є досить великими системами, тобто складаються з великої кількості компонентів.

Однак величина системи може незначною мірою впливати на функціонування системи, адже компоненти системи можуть бути як однаковими, так подібними, і навіть принципово різноманітними, а це значно впливає на складність аналізу системи. Враховуючи ці обставини, при системному аналізі доцільно враховувати *різноманітність* системи, тобто рівень однотипності чи різнотипності її складових. За цим критерієм можна побудувати шкалу різноманітності, яка є певним континуумом, крайніми точками якого є *одноманітні* системи (усі компоненти яких є однаковими, ідентичними) та *різноманітні* системи (всі компоненти яких є максимально різними).

¹⁾[25] Ладанюк А.П. Основи системного аналізу: Навчальний посібник / А.П. Ладанюк. – Вінниця: Нова книга, 2004. – С. 20.

²⁾[88] Lenski G. Human Societies. An Introduction to Macrosociology / Lenski G., Nolan P., Lenski J. – 7th ed. – NY: McGraw-Hill, 1995. – P. 87.

Наприклад, атоми вуглецю у графіті є ідентичними, а шматок вуглецю є системою виключно завдяки структурі зв'язків між такими атомами. Розглядаючи сучасні суспільства, доцільно зважати на те, що їх складові є переважно доволі різноманітними, і тому суспільства є різноманітними системами.

Крім кількісного та якісного складу компонентів систем, їхні властивості можуть визначатись особливостями їхньої структури. Для здійснення системного аналізу також досить важливою є складність аналізованих систем, яка визначається не компонентним складом, а саме складністю структури. Здавалося б, складність структури залежить від кількості відношень між складовими системи, однак для аналізу кількість однотипних відношень не важлива, тому потрібний інший критерій складності системи. Таким критерієм може бути кількість якісно різнорідних відношень між складовими системи: чим більше різних відношень, тим різноманітнішою є структура системи. Таким чином, *складність* системи доцільно вимірювати за критерієм кількості різнорідних відношень між складовими системи. Тоді за цим критерієм будь-яка система займає певне положення на шкалі складності системи: від *простих* систем (структура яких складається з ідентичних відношень між складовими системи) до *складних* систем (структуру яких утворюють максимально різнотипні відношення між складовими системи). Суспільство, очевидно, є системою складною (так його характеризує, наприклад, А.А. Давидов [18]¹⁾), тому його адекватне дослідження потребує аналізу значної кількості різноманітних суспільних відношень.

Якщо звертати увагу не лише на статичну складність структури, а й на її динаміку, стає можливим виявити інші параметри та відповідні критерії типології систем. Має сенс врахувати те, що кожен елемент системи має певну кількість можливих станів (“ступенів свободи”), які залежать як від самого

¹⁾[18] Давыдов А.А. Системная социология / А.А. Давыдов. – М.: КомКнига, 2006. – С. 6.

елемента, так і від системи, до якої він належить [10]¹⁾. Компонентний склад та структура системи, у свою чергу, визначають кількість можливих станів (“ступенів свободи”) самої системи, визначаючи ступінь її гнучкості. Таким чином, за критерієм кількості можливих станів системи можливо визначити *гнучкість* системи, відповідно до якої системи можуть знаходитись у континуумі від *жорстких* (які мають тільки один можливий стан системи) до *гнучких* (які мають багато можливих станів системи) систем. Наприклад, деякі ідеальні системи (такі як зображення певних геометричних фігур) зафіксовані у просторі і справді мають тільки один можливий стан. Зважаючи на те, що люди є активними суб'єктами соціального життя, які можуть діяти досить різноманітно, суспільства також можуть перебувати у великій кількості станів, а отже є гнучкими системами, що важливо враховувати при системному аналізі суспільств.

Для аналізу будови суспільства та його системних властивостей важливо дослідити характер зв'язків між його компонентами. Для цього доречно розглянути типологію систем за критерієм наявності внутрішньосистемної автономії. За цим критерієм В.Є. Хмелько розрізняє повнозв'язні та неповнозв'язні системи. *Повнозв'язні системи* – це такі системи, у яких будь-яка зміна якогось одного з елементів викликає деякі зміни всіх інших; *неповнозв'язні системи* – це такі системи, елементи яких мають певний ступінь автономії – у яких деякі зміни одних елементів не викликають зміни деяких інших [60]²⁾. Можливо навести багато прикладів тих елементів суспільства, зміни яких не викликають зміни деяких інших – наприклад, побутові сімейні стосунки в окремих сім'ях не справляють жодного безпосереднього впливу на суспільні відносини – відносини на рівні суспільства у цілому. Таким чином, адекватно вважати, що суспільства є неповнозв'язними системами, і тому

¹⁾[10] Вайдлих В. Социодинамика: системный подход к математическому моделированию в социальных науках / В. Вайдлих; пер. с англ.; под ред. Ю.С.Попкова, А.Е.Семечкина. – Изд. 2-е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – С. 34-35.

²⁾[60] Хмелько В.Є. Основи макросоціології (основні поняття з лекцій) [Рукопис, електронний ресурс] / В.Є. Хмелько, 2008.

мають у своєму складі низку компонентів, яким притаманна певна внутрішньосистемна автономія.

Якщо розглянути основну визначальну властивість систем – їхню цілісність – то, як уже зазначалось, вона може набувати двох форм: предметна цілісність та процесна цілісність. Тип цілісності може визначати тип системи, адже система як цілісна сукупність процесів суттєво відрізняється від системи як предмета. Отже, за критерієм типу цілісності (предметна чи процесна) є сенс розрізняти предметні та процесні системи. *Предметні системи* – це системи, яким притаманна тільки предметна цілісність, а *процесні системи* – це системи, яким притаманна процесна цілісність. Якщо розглянути суспільство, то з одного погляду, воно є цілісною сукупністю різноманітних об'єктів (засобів до життя людей) і суб'єктів (людей). Відповідно, суспільству притаманна предметна цілісність і воно є принаймні предметною системою. З іншого погляду, якщо врахувати, що суспільству властива політична автономність [89]¹⁾, яка, безумовно, може забезпечуватись тільки процесами, то необхідно визнати, що суспільству притаманна також і процесна цілісність. Таким чином, суспільство є не тільки предметною, а й процесною системою.

Як видно, результатом розгляду типів систем за їхніми внутрішньосистемними властивостями стала не класифікація, а типологія систем. Однак через означені типи систем стало можливим визначити суспільство як систему у цій типології, що відкриває шлях до точнішого системного аналізу суспільства.

Для системної визначеності суспільства важливо розглянути його позицію у класифікації систем за їхнім *відношенням до зовнішнього середовища*.

При розгляді відношення системи до її зовнішнього середовища доцільно проаналізувати, чи взаємодіє вона з ним, і якщо взаємодіє, то яким чином.

¹⁾[89] *Lenski G. Ecological-Evolutionary Theory: Principles and Applications / G. Lenski. – Boulder: Paradigm Publishers, 2005. – P. 17.*

Взаємодія системи із зовнішнім середовищем може розглядатися у декількох аспектах, які має сенс розглядати послідовно.

По-перше, взаємодія системи із зовнішнім середовищем може відбуватись у формі обміну речовиною. За критерієм наявності обміну речовиною із зовнішнім середовищем розрізняють ізольовані та неізольовані системи. *Ізольовані системи* – це системи, які не обмінюються речовиною із зовнішнім середовищем, а *неізольовані системи* – це системи, які обмінюються речовиною із зовнішнім середовищем [57]¹⁾. Люди як складові суспільства регулярно споживають кисень з повітря та видихають у повітря вуглекислий газ, усі суспільства, принаймні через людей, обмінюються речовиною з біофізичним зовнішнім середовищем. Зважаючи на це, слід констатувати, що суспільства є системами неізольованими.

По-друге, взаємодія системи із зовнішнім середовищем може відбуватись у формі обміну енергією. За критерієм наявності обміну енергією із зовнішнім середовищем розрізняють закриті та незакриті системи. *Закриті системи* – це системи, які не обмінюються енергією із зовнішнім середовищем, а *незакриті системи* – це системи, які обмінюються енергією із зовнішнім середовищем²⁾. Варто зазначити, що розробником концептів відкритих і закритих систем є І. Прігожин, однак ці поняття були вдосконалені і застосовані до суспільства В.Є. Хмельком. Враховуючи те, що складові суспільств отримують енергію, принаймні у вигляді тепла від Сонця, суспільства також отримують енергію із біофізичного зовнішнього середовища, їх також можна охарактеризувати як системи незакриті.

По-третє, у взаємодії із зовнішнім середовищем системи можуть обмінюватись або речовиною, або енергією, або і речовиною і енергією. Системи, які обмінюються і речовиною, і енергією із зовнішнім середовищем – одночасно і неізольовані, і незакриті – за В.Є. Хмельком можливо називати

¹⁾[57] Хмелько В.Є. Еволюція форм саморегуляції: становлення природних засновків та генезис соціальних форм [Рукопис, електронний ресурс] / В.Є. Хмелько, 1984-2009. – С. 6.

²⁾[57] Там само.

відкритими системами [57]¹⁾. Як було з'ясовано, суспільства є і неізолюваними, і незакритими, тому їх адекватно класифікувати як відкриті системи.

Тепер, коли зазначено, що суспільство як система взаємодіє із зовнішнім середовищем, потрібно здійснити наступний крок аналізу: з'ясувати, які можливі види взаємодій системи із зовнішнім середовищем, і як саме із ним взаємодіє суспільство як система. Для цього доречно дослідити, чи наявні зміни системи чи її зовнішнього середовища у процесі їх взаємодії. За критерієм наявності змін у взаємодії із зовнішнім середовищем є сенс розрізняти статичні й динамічні системи. *Статичні системи* можливо визначити як системи, які у взаємодії із зовнішнім середовищем не змінюються і не змінюють його; а *динамічні системи* – як системи, які змінюються або через внутрішні процеси або через впливи зовнішнього середовища чи його зміни [105]²⁾. Г. Ленські, характеризуючи суспільство, стверджує, що воно змушене адаптуватись, причому як до біофізичного зовнішнього середовища, так і до соціального зовнішнього середовища [88]³⁾. Якщо суспільство адаптується до зовнішнього середовища, то процес адаптації передбачає якісь зміни суспільства чи його зовнішнього середовища (хоча б тимчасові або циклічні). Тому слід констатувати, що суспільства є не статичними, а навпаки, динамічними системами, хоча інтенсивність змін по відношенню до зовнішнього середовища суттєво варіює залежно від суспільства.

Для існування системи як цілісності є необхідним підтримання цієї цілісності, яке забезпечується якимось процесами. Оскільки, як зазначалось вище, необхідною умовою цілісності системи є упорядкованість відношень між елементами системи, процеси, які забезпечують цілісність системи, є процесами упорядкування. За висновком В.Є. Хмелька, упорядкування є

¹⁾[57] Хмелько В.Є. Еволюція форм саморегуляції: становлення природних засновків та генезис соціальних форм [Рукопис, електронний ресурс] / В.Є. Хмелько, 1984-2009. – С. 6.

²⁾[105] *Understanding General Systems Theory* [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.bsn-gn.eku.edu/BEGLEY/GSThand1.htm>. – Title from the screen.

³⁾[88] *Lenski G. Human Societies. An Introduction to Macrosociology* / Lenski G., Nolan P., Lenski J. – 7th ed. – NY: McGraw-Hill, 1995. – P. 12.

визначальною ознакою процесів регуляції: “регуляція – це процес упорядкування якого-небудь процесу або процесів” [57]¹⁾. Для розгляду систем важливим є їх розрізнення за розташуванням джерела регулятивних процесів. За В.Є. Хмельком, по відношенню до системи можливо розрізнити три типи регуляцій: “зовнішня (відсутність саморегуляції), внутрішня (повна саморегуляція) та змішана (часткова саморегуляція)” [57]²⁾. На основі такої класифікації видів регуляції можливо за критерієм локалізації регулятивної сторони розрізнити повністю регульовані, частково саморегулятивні та повністю саморегулятивні системи. *Регульовані системи* – це системи, які упорядковуються виключно під впливом зовнішнього середовища. Тобто процеси можуть впливати, а можуть і не впливати на упорядкування системи, якщо вони впливають на упорядкування – вони є регулятивними і регулюють систему. *Частково саморегулятивні системи* – це системи, які упорядковуються і під впливом зовнішнього середовища, і через взаємодію складових системи між собою. *Саморегулятивні системи* – це системи, які упорядковуються виключно через взаємодію складових системи між собою. За визначенням Г. Ленскі, суспільства є політично автономними, тобто не є об’єктами політичної влади чи контролю жодної іншої більш інклюзивної групи [88]³⁾. Враховуючи це, можемо зробити висновок, що регуляція сучасних суспільств у цілому відбувається через взаємодію між членами самих суспільств і виключає зовнішні регулятивні впливи на суспільство в цілому. Це забезпечується, якщо регулятивні впливи суб’єктів з-поза суспільства діють не на суспільному, а на локальному рівні, а впливи на суспільство в цілому (такі як міжнародні переговори) здійснюються не прямо, а опосередковано – через представників відповідного суспільства, які і здійснюють регуляцію. Таким чином, сучасні суспільства є підстави розглядати як саморегулятивні системи (на рівні суспільства в цілому). При цьому саморегуляція суспільств не

¹⁾[57] Хмелько В.Є. Еволюція форм саморегуляції: становлення природних засновків та генезис соціальних форм [Рукопис, електронний ресурс] / В.Є. Хмелько, 1984-2009. – С. 2.

²⁾[57] Там само. – С. 5.

³⁾[88] Lenski G. Human Societies. An Introduction to Macrosociology / Lenski G., Nolan P., Lenski J. – 7th ed. – NY: McGraw-Hill, 1995. – P. 9.

виключає можливості системності світової системи суспільств. Така саморегуляції не обов'язково має упорядковуватись керівною підсистемою, оскільки може здійснюватись і шляхом взаєморегуляції її складових.

По відношенню системи до її зовнішнього середовища системи також можливо класифікувати в суттєво іншому аспекті: з точки зору форми їх взаємодії із зовнішнім середовищем – як живих чи неживих систем. Для поділу систем живі та неживі системи доцільно використовувати критерій наявності здатності до самовідтворення та розмноження. Усі живі системи мають здатність до розмноження, але не всі використовують цю здатність. Із застосуванням цього критерію коректніше розрізняти *живі системи* – системи, що самовідтворюються та мають здатність до розмноження, та *неживі системи* – системи, не здатні до самовідтворення та не мають здатності до розмноження [60]¹⁾. У соціології суспільство характеризують як самоувічнююче об'єднання людей [7]²⁾, що можна тлумачити як здатність до самовідтворення. Хоча мисливсько-збиральницькі суспільства і розмножувались (шляхом поділу одного суспільства на декілька і при збереженні культури), небагато сучасних суспільств розмножуються, але мають таку здатність. З таких міркувань суспільство є підстави класифікувати як живу систему.

З точки зору системного аналізу важливим є принциповий тип відносин живої системи із зовнішнім середовищем у плані адаптації живої системи: чи жива система адаптується до умов середовища чи жива система принаймні частково адаптує середовище до своїх потреб. У такому аспекті за типом адаптації до зовнішнього середовища живі системи можливо поділяти на біологічні, біосоціальні та соціальні системи. За В.Є. Хмельком *біологічні системи* – це живі системи, які виживають в основному завдяки власній субстратно-структурній адаптації до середовища не лише на поведінковому, але й на генетичному рівні; *біосоціальні системи* – це живі системи, які виживають

¹⁾[60] Хмелько В.Є. Основи макросоціології (основні поняття з лекцій) [Рукопис, електронний ресурс] / В.Є. Хмелько, 2008.

²⁾[7] Большой толковый социологический словарь (Collins): в 2-х т. / Пер. с англ. – М.: Вече: АСТ, 1999. – Т.1. – 1999. – С. 508.

як завдяки власній субстратно-структурній *адаптації до середовища* на генетичному рівні, так і завдяки *адаптуванню середовища* до їхніх потреб; *соціальні системи* – це живі системи, які виживають завдяки *адаптуванню середовища* до їхніх потреб *без власної субстратно-структурної адаптації до середовища* на генетичному рівні [60]¹⁾. Очевидно, що суспільства мають розглядатися як соціальні системи.

У деяких соціологічних теоріях (наприклад, екологічно-еволюційній теорії Г. Ленські), соціальні системи тлумачаться широко, і крім людських соціальних систем включають соціально організовані спільноти комах та ссавців [89]²⁾. Ми ж, за вищенаведеною класифікацією систем В.Є. Хмелька, такі системи розглядаємо як біосоціальні, і тільки людські спільноти – як власне соціальні, оскільки їм притаманна надбіологічна історичність [58]³⁾, тобто небіологічна еволюція. Ознакою надбіологічної історичності є наявність культури. В екологічно-еволюційній теорії Г. Ленські унікальною властивістю людських соціальних систем також вважається наявність *культури* – набутої через навчання інформації, яка передається від людини до людини та від покоління до покоління за допомогою знаків [88]⁴⁾. Таким чином, оскільки культура забезпечує адаптування зовнішнього середовища до потреб суспільства без субстратно-структурної адаптації членів суспільства (людей) до зовнішнього середовища, наявність культури як специфічної властивості людських суспільств врахована при визначенні їх як соціальних систем.

Як бачимо, при аналізі систем за їхнім відношенням до зовнішнього середовища було сформовано класифікацію систем, яка складається з двох аспектів, кожен з яких є окремою класифікацією. Виокремлені класифікації систем незалежні одна від одної, оскільки системи, визначені в одній

¹⁾[60] Хмелько В.Є. Основи макросоціології (основні поняття з лекцій) [Рукопис, електронний ресурс] / В.Є. Хмелько, 2008.

²⁾[89] Lenski G. Ecological-Evolutionary Theory: Principles and Applications / G. Lenski. – Boulder: Paradigm Publishers, 2005. – P. 17.

³⁾[58] Хмелько В.Є. Найзагальніші особливості суспільних відносин / В.Є. Хмелько // Філософська думка. – 1974. – №6. – С. 32.

⁴⁾[88] Lenski G. Human Societies. An Introduction to Macrosociology / Lenski G., Nolan P., Lenski J. – 7th ed. – NY: McGraw-Hill, 1995. – P. 16.

класифікації, неможливо однозначно визначити в іншій класифікації (наприклад, і регульовані, і саморегулятивні системи можуть бути як живими, так і неживими). У кожній з побудованих класифікацій систем, завдяки взаємопов'язаним критеріям класифікації, кожен рід систем поділяється на деякі види систем, відповідно, кожен найбільш специфічний вид систем відноситься до певного більш загального роду систем. Завдяки наявності цих двох класифікацій стало можливим з'ясувати системну визначеність суспільства.

Оскільки у цій роботі вихідним об'єктом соціологічного аналізу є суспільство, доречно розглянути місце суспільства як системи у наведеній типології та класифікації систем.

Як було з'ясовано, у типології систем за внутрішньосистемними властивостями, суспільства є *великими різноманітними складними гнучкими неповнозв'язними предметними і процесними системами*.

За класифікацією систем за їхнім відношенням до зовнішнього середовища в одному аспекті суспільство ми визначаємо як *матеріально-ідеальну відкриту динамічну саморегулятивну систему*, а в іншому аспекті – як *соціальну систему*.

Висновки до першого розділу

Для соціологічного аналізу сучасної світової системи суспільств найбільш адекватним, на нашу думку, є *макросоціологічний підхід*. Для вивчення саме сучасної світової системи суспільств за обраними критеріями найбільш релевантними серед макросоціологічних теорій і концепцій є екологічно-еволюційна теорія Г. Ленскі, еволюційно-матеріалістична теорія С.К. Сандерсона, макросоціологічна теорія Дж.В. Расела, еколога-економічна-

еволюційна теорія М.Е. Ольсена, теорія еволюції суспільства як системи процесів В.Є. Хмелька.

В результаті аналізу цих теорій у чотирьох аспектах за визначеними критеріями ми дійшли до висновку, що спільним для цих макросоціологічних теорій є застосування *системного підходу*, *процесного підходу*, а також врахування *ідей та концепцій засновників макросоціологічних теорій*, натомість у поглядах на *будову суспільства* та у формулюванні *вихідних теоретичних припущень* ці теорії мають значні відмінності.

В цілому приходимо до висновку, що у нашому дослідженні для розгляду окремих суспільств як основну доцільно застосувати *теорію еволюції суспільства як системи процесів В.Є. Хмелька*, а для вивчення сучасної світової системи суспільств доречно використати *екологічно-еволюційну теорію Г. Ленскі*, які і формують основу нашого макросоціологічного підходу. Також, у тих випадках, де це буде необхідно, ми вважаємо адекватним використовувати положення еволюційно-матеріалістичної теорії С.К. Сандерсона, макросоціологічної теорії Дж.В. Расела, еколога-економічно-еволюційної теорії М.Е. Ольсена, інкорпоруючи їх до робочої версії макросоціологічного підходу за принципами філософського плюралізму.

Виходячи з аналізу положень системного підходу соціодинаміки В. Вайдліха та системної соціології А.А. Давидова ми вважаємо доцільним застосувати власну версію *системного підходу*, відповідно до якого система визначається як цілісна сукупність об'єктів і / або суб'єктів та упорядкованих відношень між ними.

В результаті розгляду сутнісних властивостей системи ми дійшли до висновку, що в цьому дослідженні сукупність об'єктів та упорядкованих відношень між ними правомірно розглядати *як систему* тоді і тільки тоді, якщо їй властива *цілісність*, тобто якщо буде доведено, що відповідна сукупність має такі властивості, які не притаманні окремим складовим цієї сукупності, але притаманні сукупності в цілому.

Після розгляду будови системи ми прийшли до висновку, що її утворюють складові системи (елементи системи та її підсистеми) та структура системи. *Елемент системи* доцільно визначити як складову системи, складові якої безпосередньо не впливають на будову системи., *підсистему системи* – як цілісну сукупність елементів системи та упорядкованих відношень між ними, а *функціональну підсистему системи* – як підсистему системи, яка забезпечує відтворення певних складових, упорядкованих відношень або властивостей системи. *Структуру системи* тоді послідовно розуміти як сукупність упорядкованих відношень між елементами системи.

Внаслідок аналізу системного підходу приходимо до висновку, що у його застосуванні доцільно розрізняти різні *системні рівні* досліджуваної реальності та системного аналізу, завдяки чому системи, виокремлені на одному системному рівні, можна розглядати як *однопорядкові* системи, а виокремлені на різних системних рівнях – як *різнопорядкові* системи. Залежно від ступеню складності будови системи, її складові можливо аналізувати в *горизонтальному*, у *вертикальному*, або і в горизонтальному і у вертикальному аспектах.

Виходячи з необхідності з'ясувати зовнішню визначеність системи, вважаємо необхідним розглядати зовнішнє середовище системи та окреслювати межі системи. *Зовнішнє середовище системи* можливо визначити як все те, що не є частиною системи, а *межі системи* – як сукупність складових системи, які є частинами і даної системи, і її зовнішнього середовища.

В результаті аналізу властивостей системи ми дійшли до висновку, що визначальною властивістю системи є її *цілісність*. Властивості, не притаманні складовим системи, але притаманні системі в цілому, є сенс позначати як *емерджентні властивості системи*. Ми виявили, що *цілісність системи по відношенню до внутрішнього середовища* проявляється як наявність властивостей системи, які не зводяться до властивостей її складових і не виводяться з властивостей її складових, а *цілісність системи по відношенню до зовнішнього середовища* проявляється як відношення системи до зовнішнього

середовища як однієї цілості. Як ми з'ясували, цілісність може виявлятися у двох формах: як *предметна* цілісність і як *процесна* цілісність.

На основі аналізу наявних типологій і класифікацій систем та поєднання їхніх компонентів ми прийшли до висновку, що у типології систем за внутрішньосистемними властивостями суспільства є *великими різноманітними складними гнучкими неповнозв'язними процесними* системами, а у класифікації систем за їхнім відношенням до зовнішнього середовища в одному аспекті суспільство є *відкритою динамічною саморегулятивною* системою, а в іншому аспекті суспільство є *соціальною* системою.

РОЗДІЛ 2

ПОНЯТТЯ СУЧАСНОЇ СВІТОВОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВ

Оскільки для вивчення світової системи суспільств ми застосовуємо макросоціологічний підхід, аналіз об'єкта нашого дослідження відбувається на рівні великих соціальних систем. А з огляду на те, що об'єктом дослідження є сучасна світова система суспільств, за вихідну одиницю макросоціологічного аналізу обрано *суспільство*.

У соціології суспільство часто виступає об'єктом аналізу та, незважаючи на це, серед соціологів не існує однозначного й узгодженого розуміння суспільства як онтологічної сутності. Тому ми вважаємо потрібним констатувати власні вихідні позиції у вивченні суспільства.

При розгляді суспільства ми виходимо із засновку, що кожне суспільство є частиною *реальності*, і вважаємо, що суспільство доступне як для емпіричного, так і для теоретичного дослідження. Також при вивченні суспільства необхідно врахувати те, що реальність, частиною якої є суспільство, у дійсності існує як *процес*. Цю вихідну позицію соціолог М.Е. Ольсен пояснює у вигляді метафори: “вся реальність є процесом, і процес є реальністю” [92]¹⁾. Оскільки реальність є процесом, а суспільство є частиною реальності, суспільство також є процесом. Зважаючи на це, для аналізу суспільства доцільно застосувати *процесний підхід*.

У попередньому розділі ми прийшли до висновку, що в усіх макросоціологічних теоріях, які розглядаються у цьому дослідженні, у тій чи іншій версії присутній процесний підхід. Однак, на нашу думку, найбільш послідовно та детально розробленим аналізом суспільства як процесу є *теорія еволюції суспільства як системи процесів В.Є. Хмелька*, тому у нашому дослідженні подальший розгляд суспільства як процесу релевантно

¹⁾[92] Olsen M.E. Societal Dynamics. Exploring Macrosociology / M.E. Olsen. – New Jersey: Prentice-Hall, 1991. – P. 2.

здійснювати на основі саме цієї теорії. Відповідно до цієї теорії суспільство розглядається як *система процесів* [56]¹⁾.

З іншого погляду, при вивченні суспільства можливо розглядати не тільки весь процес, а й певний *стан* процесу. За такого підходу суспільство адекватно розглядати як *систему предметів* – у цьому значенні як об'єктів, які розглядаються у певному стані суспільства в один момент часу. Такий підхід є традиційним при аналізі будови суспільства [89]²⁾.

Як бачимо, з одного погляду суспільство розглядається як *система процесів*, а з іншого – як *система предметів*, це сутнісно різні підходи до вивчення суспільства. Очевидно, обидва підходи є правомірними. Виходячи з позицій філософського плюралізму, при вивченні суспільства у його тривалому існуванні протягом певного проміжку часу ми вважаємо адекватним розглядати обидва підходи до аналізу суспільства як *взаємодоповнюючі*.

Зважаючи на те, що метою даного дослідження є побудова концептуальної структурної моделі сучасної світової системи суспільств з позиції макросоціологічного підходу, а не розробка моделі структури процесів відтворення сучасної світової системи суспільств, для розгляду суспільства пріоритетним є розгляд його як системи предметів. Таким чином, у цьому дослідженні суспільство достатньо розглядати як *систему предметів* (у вищенаведеному значенні).

Розглядаючи суспільство з позицій макросоціологічного підходу, найбільш коректно вести мову не про суспільство взагалі – як абстрактне явище, а про конкретне суспільство або суспільства у визначеній частині простору у певний історичний проміжок часу. Власне у цьому дослідженні

¹⁾[56] Див.: Хмелько В.Є. Виробничі відносини і суспільне виробництво життя / В.Є. Хмелько // Вісник Київського університету. – 1973. – №7. – С. 44-50, Хмелько В.Є. Общественное производство жизни: структура процессов и ее динамика / В.Є. Хмелько // Общественные науки. – 1987. – №2. – С. 73-88, Хмелько В.Є. Еволюція форм регуляції і саморегуляції: добіологічний, біологічний та біосоціальний етапи (соціогенез) [Рукопис, електронний ресурс] / В.Є. Хмелько, 1984-2008. – С. 1.

²⁾[89] Див., наприклад, Lenski G. Ecological-Evolutionary Theory: Principles and Applications / G. Lenski. – Boulder: Paradigm Publishers, 2005. – P. 16, Sanderson S.K. Macrosociology. An Introduction to Human Societies / S.K. Sanderson. – 4th ed. – NY: Longman, 1999. – P. 42-44.

розглядається *сукупність* тих *суспільств*, які існують на планеті Земля протягом сучасного періоду часу (часові межі якого доречно визначити при розгляді світової системи суспільств).

Однак, якщо стоїть завдання виявити компоненти, структуру чи властивості, які притаманні усім суспільствам з множини реальних суспільств, є сенс розглядати модель суспільства (на зразок ідеального типу за М. Вебером) і використовувати відповідний концепт суспільства. За допомогою *поняття суспільства* стає можливим розглядати суспільство як ідеальну модель та досліджувати будову суспільства, його властивості та закономірності на відповідній моделі. Таким чином, виходячи із завдання проаналізувати будову суспільства та його властивості, ми вважаємо доцільним розглядати модель суспільства, послуговуючись відповідним поняттям суспільства.

Для дотримання послідовності аналізу суспільства спочатку необхідно сформулювати поняття суспільства. Зважаючи на те, що ми використовуємо системний підхід, для повноцінного представлення суспільства як компонента сучасної світової системи суспільств потрібно розглянути також будову суспільства, його системні властивості та типології суспільств.

2.1. Поняття суспільства

Соціологічні теорії демонструють величезну кількість визначень концепту суспільства [9]¹⁾. Оскільки ми не претендуємо на вивчення та використання всіх існуючих визначень поняття суспільства, для завдань нашого дослідження достатньо розглянути основні макросоціологічні теорії суспільства і врахувати деякі з визначень – з метою сформулювати *робоче визначення поняття суспільства*. З нашого погляду, адекватне і зручне робоче визначення

¹⁾[9] Див. огляд деяких з них у статті *Бурлачук В.* Ще раз стосовно питання “Що таке суспільство?” / В. Бурлачук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 1. – С. 5-19.

поняття суспільства має: окреслювати 1) основні складові і 2) структуру суспільства¹⁾; відображати 3) основні загальні та 4) специфічні властивості, спільні для усіх сучасних суспільств; і 5) бути адекватним для створення концептуальної структурної моделі сучасної світової системи суспільств.

З огляду на те, що у визначенні поняття суспільства ми плануємо врахувати його компоненти, потім структуру, і тільки після цього – основні властивості (фактично, застосувати процедуру *агрегації*), спочатку доречно розглянути *основні складові суспільства*.

Згідно з теорією еволюції суспільства як системи процесів В.Є. Хмелька, на яку ми спираємось, у процесах відтворення суспільства створюються і відтворюються носії соціального життя – самі люди, предметні умови їхнього існування – їхні засоби до життя та їхні взаємозв'язки – соціальні відносини між людьми, соціально-технологічні відношення між людьми та їхніми засобами до життя та техніко-технологічні відношення між самими засобами до життя [61]²⁾. Автори російського Соціологічного енциклопедичного словника (під редакцією Г.В. Осіпова) подають визначення суспільства як групи індивідів, які вирізняються окремою культурою (системою цінностей, традицією) й існують незалежно від інших груп, тобто не є їхньою підгрупою [47]³⁾. Автори британського словника *The Concise Oxford Dictionary of Sociology* (під редакцією Г. Маршала) визначають суспільство як групу людей, які поділяють спільну культуру, займають певну територію і почувають, що вони утворюють об'єднану й окрему реальність [103]⁴⁾. З першого ж погляду видно,

¹⁾ При вивченні будови суспільства з позицій макросоціології зазвичай розглядають низку його структур (економічних, політичних, освітніх тощо), але для суспільства в цілому – як і для будь-якої системи – є сенс вести мову про єдину структуру суспільства (яка по суті є поєднанням частинних структур).

²⁾[61] *Хмелько В.Є.* Процеси відтворення суспільства: структура і динаміка [Рукопис, електронний ресурс] / В.Є. Хмелько, 1986-2007. – С. 1.

³⁾[47] *Социологический энциклопедический словарь.* На русском, английском, немецком, французском и чешском языках / [редактор-координатор – академик РАН Г.В.Осипов]. – М.: ИНФРА·М-НОРМА, 1998. – С. 212.

⁴⁾[103] *The Concise Oxford Dictionary of Sociology* / [ed. by G.Marshall]. – Oxford: Oxford University Press, 1994. – P. 498.

що бачення суспільства у наведених визначеннях ґрунтується на розгляді *людей* як складових суспільства.

Однак деякі фахівці в галузі соціальних наук не розглядають людей як компонент суспільства. Наприклад, І.В. Бойченко визначає суспільство у широкому розумінні як “якісно відмінне від природи надскладне, багатомірне, внутрішньо розгалужене і водночас органічно цілісне утворення, що постає як сукупність історично сформованих способів і форм взаємодії і об’єднання (діяльності, відносин, поведінки, спілкування, регуляції, пізнання тощо) індивідів та їх груп, в яких знаходить своє виявлення всебічна і багаторівнева взаємозалежність людей” [48]¹⁾. За такого визначення суспільство, по суті, розуміється як сукупність способів і форм взаємодії і об’єднання індивідів, а окремі індивіди не розглядаються як компонент суспільства. Н. Луман, який розглядає суспільство як систему комунікацій, також заперечує доцільність розгляду конкретних людей як складових суспільства [29]²⁾. Сильною стороною такого підходу є можливість дослідження суто суспільних відносин як окремої аутопоетичної системи. При цьому нібито знімається необхідність розгляду цілей, настроїв, кооперації, суперечок, консенсусів, конфліктів [28]³⁾. Однак суспільні відносини не є самодостатніми: їх створюють реально існуючі люди.

На наш погляд, таке звуження поняття суспільства не є прийнятним. Навіть вивчення тільки форм взаємодії між людьми неможливе без врахування носіїв цих взаємодій – власне людей. Соціальні взаємодії та відносини відбуваються не самі собою, а між індивідами, яких, наприклад, М.Н. Руткевич називає неподільними елементами соціуму [43]⁴⁾, а В.Є. Хмелько – носіями

¹⁾[48] *Бойченко І.В.* Суспільство // Соціологія: короткий енциклопедичний словник / [уклад.: В.І.Волович, В.І.Тарасенко, М.В.Захарченко та ін.]; під заг. ред. В.І.Воловича. – К.: Український центр духовної культури, 1998. – С. 620-621.

²⁾[29] *Луман Н.* Теория общества / Н. Луман // Фундаментальные проблемы социологии / [под. ред. А.Ф. Филиппова]. – М.: КАНОН-пресс-Ц, 1999. – С. 200-202, 220.

³⁾[28] *Луман Н.* Общество как социальная система / Н. Луман; пер. с нем. – М.: Логос, 2004. – С.94.

⁴⁾[43] *Руткевич М.Н.* Общество как система. Социологические очерки / М.Н. Руткевич. – СПб.: Алетейя, 2001. – С. 11.

соціального життя [61]¹⁾. Люди є найважливішими складовими суспільства, оскільки тільки люди та їхні соціальні об'єднання є суб'єктами соціальних взаємодій. Наголошуючи на суб'єктності людських індивідів, А.А. Давидов визначає людей (представників біологічного виду *Homo Sapiens*) як ті елементи соціальної системи, які і породжують цю систему [18]²⁾. У сучасній соціології плідно розвивається неоеволюційний підхід, представлений, перш за все, Г. Ленскі та С.К. Сандерсоном, у якому для більш повного пізнання суспільства як складної соціальної системи широко застосовуються напрацювання культурної антропології [95]³⁾. Оскільки люди є носіями та суб'єктами соціальних взаємодій, суспільство не може існувати без людей. Виходячи з цих міркувань, ми розглядаємо сукупність *людей* як один з компонентів суспільства.

Як видно з раніше наведених посилань, у теорії еволюції суспільства як системи процесів В.Є. Хмелька як складові суспільства також розглядаються предметні умови існування людей – засоби до життя людей. У своїй еволюційно-матеріалістичній теорії С.К. Сандерсон визначає соціокультурну систему (яка відповідає нашому розумінню суспільства) як “сукупність людей, які використовують різні засоби адаптування до їхнього фізичного довкілля, які беруть участь у визначених формах соціальної поведінки, та які створюють і поділяють переконання і цінності, розроблені для надання смислу їхнім спільним діям” [96]⁴⁾. В обох теоріях *засоби до життя людей* вважаються складовими суспільства.

Тим не менше, матеріальні засоби до життя людей також не всі дослідники розглядають як компоненти суспільства. Наприклад, Е.В. Тадевосян

¹⁾[61] *Хмелько В.Є.* Процеси відтворення суспільства: структура і динаміка [Рукопис, електронний ресурс] / В.Є. Хмелько, 1986-2009. – С. 1.

²⁾[18] *Давыдов А.А.* Системная социология / А.А. Давыдов. – М.: КомКнига, 2006. – С. 19.

³⁾[95] Для огляду сучасних неоеволюційних підходів у соціології див. *Sanderson S.K.* Evolutionary Theorizing / S.K. Sanderson // Handbook of Sociological Theory / Ed. by J. H. Turner. – NY: Springer, 2006. – P. 435-455.

⁴⁾[96] *Sanderson S.K.* Macrosociology. An Introduction to Human Societies / S.K. Sanderson. – 4th ed. – NY: Longman, 1999. – P. 42.

визначає суспільство як “сукупність людей, об’єднаних історично обумовленими формами їхнього взаємозв’язку і взаємодії з метою задоволення власних потреб, яка характеризується стійкістю і цілісністю, саморозвитком, наявністю особливих соціальних цінностей і норм, які визначають їхню поведінку” [51]¹⁾. Так само і у вищенаведеному визначенні суспільства у словнику *The Concise Oxford Dictionary of Sociology* до складу суспільства включено тільки людей, їхню культуру і спільні уявлення. Як бачимо, у цих двох визначеннях поняття суспільства не враховано предметні умови існування людей – їхні засоби до життя.

Однак при розгляді суспільства необхідно враховувати, що у своєму житті індивіди використовують предмети, які вони або взяли безпосередньо у природи, або створили з природної чи штучної сировини. Як зазначає Г. Ленські, найбільш життєво необхідною для суспільної діяльності є енергія, яку люди отримують з їжі, праці тварин, неживих джерел енергії, також люди використовують безліч матеріальних об’єктів, у тому числі і засоби виробництва [88]²⁾. Без матеріальних об’єктів, за допомогою яких люди відтворюють самих себе, створюють середовище існування, взаємодіють між собою, неможливе відтворення суспільних відносин. Як зауважує В.Є. Хмелько, загальною специфічною властивістю суспільних відносин є їх “опосередкованість предметними продуктами власної діяльності самих людей” [58]³⁾. Через це предметні засоби до життя людей виступають невід’ємним компонентом суспільства. Причому до засобів до життя слід відносити також увесь масив культурної інформації, який використовують люди. Зокрема, мова (особливий різновид знакових засобів до життя) є необхідним засобом до соціального життя людей, і вона також має бути врахована при системному розгляді суспільства. Отже, об’єкти, які люди створюють і використовують у

¹⁾[51] *Тадэвосян Э.В.* Словарь-справочник по социологии и политологии / Э.В. Тадэвосян. – М.: Знание, 1996. – С. 158.

²⁾[88] Див.: *Lenski G.* Human Societies. An Introduction to Macrosociology / Lenski G., Nolan P., Lenski J. – 7th ed. – NY: McGraw-Hill, 1995. – XVIII, 525 p.

³⁾[58] *Хмелько В.Є.* Найзагальніші особливості суспільних відносин / В.Є. Хмелько // Філософська думка. – 1974. – №6. – С. 38.

своєму житті, – *засоби до життя* людей – ми вважаємо адекватним розглядати як компоненти суспільства.

Як стає зрозуміло з аналізу визначень суспільства, до складу суспільства входять люди та засоби до життя людей, і жодні інші якісно відмінні предметні елементи суспільства соціологи не розрізняють. Тому тепер, коли з'ясовано принциповий елементний склад суспільства, для формулювання визначення суспільства доцільно розглянути його *структуру*.

Відповідно до екологічно-еволюційної теорії Г. Ленскі, суспільство є політично автономною групою людей, яка задіяна у широкому спектрі кооперативної діяльності [88]¹⁾. В екологічно-економічно-еволюційної теорії М.Е. Ольсена суспільство розглядається одночасно і як процес, і як мінливий та стабільний результат соціальної організації [92]²⁾. Згідно з процитованим вище І.В. Бойченком, суспільство є сукупністю способів і форм взаємодії і об'єднання індивідів. У своїй теорії Н. Луман постулює, що “суспільство немислиме без комунікації, але й комунікація немислима без суспільства” [28]³⁾. На основі цих підходів до розуміння суспільства можемо зробити висновок, що досить поширеним поглядом у макросоціології є незаперечна наявність певних *відношень* у суспільстві.

Очевидно, що ці відношення є досить різноманітними, тому для їх врахування доцільно вказати хоча б роди цих відношень. Зважаючи на те, що складовими суспільства є люди та їхні засоби до життя, теоретично можуть існувати усі можливі відношення між цими компонентами. З нашого погляду, найбільш повно з теоретичної точки зору всі можливі відношення між компонентами суспільства враховані у теорії В.Є. Хмелька. У цій теорії основна увага приділяється суспільним відносинам, які класифікуються як

¹⁾[88] *Lenski G. Human Societies. An Introduction to Macrosociology / Lenski G., Nolan P., Lenski J. – 7th ed. – NY: McGraw-Hill, 1995. – P. 9.*

²⁾[92] Див.: *Olsen M.E. Societal Dynamics. Exploring Macrosociology / M.E. Olsen. – New Jersey: Prentice-Hall, 1991. – P. 2-7.*

³⁾[28] *Луман Н. Общество как социальная система / Н. Луман; пер. с нем. – М.: Логос, 2004. – С. 9.*

процеси соціальних взаємодій та форми соціального життя [61]¹⁾. Фактично до суспільних відносин у цій теорії відносяться відносини між людьми, які, як специфічний вид відношень у суспільстві, дійсно є сенс розглядати окремо. Причому, оскільки вони відбуваються між суб'єктами – між людьми – (у вигляді процесів соціальних взаємодій і у вигляді форм соціального життя) їх більш точно позначати не як відношення, а як *відносини*. А зважаючи на те, що ці відносини відбуваються між складовими суспільства (людьми, соціальними групами), і не обов'язково на рівні всього суспільства як цілісності, такі відносини адекватніше називати не суспільними, а *соціальними*.

Однак соціальні відношення, очевидно, не охоплюють усієї множини відношень у суспільстві. На нашу думку, для вичерпного вивчення суспільства необхідно враховувати існування усіх відношень, які існують у суспільстві: відношення між людьми, відношення між людьми та засобами до життя людей та відношення між засобами до життя людей. Наприклад, у системі транспортування газу (яка хоч і є результатом відносин між людьми, у завершеному стані є системою засобів до життя людей та відношень між ними), відбуваються взаємодії між засобами до життя людей (трубопроводами, газом, регулюючими пристроями). І ці взаємодії, за рахунок забезпечення тепла для опалення і приготування їжі, очевидно впливають і на інші відношення у суспільстві. Тим більше впливають на інші відношення у суспільстві відношення між людьми та засобами до життя людей. З таких міркувань відношення між іншими компонентами суспільства також потребують врахування при вивченні суспільства. У своїй праці В.Є. Хмелько зазначає, що у суспільстві відбувається створення і відтворення соціальних відносин між людьми, соціально-технологічних відношень між людьми та їхніми засобами до життя та техніко-технологічних відношень між самими засобами до життя [61]²⁾.

¹⁾[61] Хмелько В.Є. Процеси відтворення суспільства: структура і динаміка [Рукопис, електронний ресурс] / В.Є. Хмелько, 1986-2007. – С. 2.

²⁾[61] Там само. – С. 1.

Приймаючи такий підхід із деякими уточненнями, вважаємо адекватним визнати існування у суспільстві відношень між його елементами, які складаються з відношень між людьми – *соціальних відносин*, між людьми і засобами до життя людей – *соціально-технологічних відношень*, та між засобами до життя людей – *технологічних відношень*.

Для кращого розуміння відношень між складовими суспільства доречно розглянути визначення суспільства за І.В. Бойченком: суспільство – це “надскладне, багатомірне, внутрішньо розгалужене і водночас органічно цілісне утворення, що постає як сукупність історично сформованих способів і форм взаємодії і об’єднання (діяльності, відносин, поведінки, спілкування, регуляції, пізнання тощо) індивідів та їх груп, в яких знаходить своє виявлення всебічна і багаторівнева взаємозалежність людей” [48]¹⁾. Як бачимо, тут відношення між складовими суспільства інтерпретуються як сформовані способи і форми взаємодії і об’єднання, що свідчить про їхню упорядкованість. Також важливою є більш специфічна форма соціальних відношень, які об’єднують людей у суспільство, яку аналізує у своїй екологічно-еволюційній теорії Г. Ленскі. За Г. Ленскі члени суспільства задіяні у широкому спектрі кооперативної діяльності, під якою він розуміє об’єднання та взаємодію індивідів для їхньої спільної вигоди, які не виключають можливості змагання чи конфлікту [88]²⁾. Безумовно, кооперативна діяльність також є діяльністю упорядкованою. Отже, можемо констатувати, що між складовими суспільства об’єктивно складаються численні об’єднувачі відношення, які є не хаотичними, а упорядкованими (хоча серед них є й такі, що складаються і випадково, і довільно).

Отже, відношення між елементами суспільства – відношення між людьми, відношення між людьми та засобами до життя людей та відношення між засобами до життя людей можуть бути як хаотичними, так і

¹⁾[48] *Бойченко І.В.* Суспільство // Соціологія: короткий енциклопедичний словник / [уклад.: В.І.Волович, В.І.Тарасенко, М.В.Захарченко та ін.]; під заг. ред. В.І.Воловича. – К.: Український центр духовної культури, 1998. – С. 620-621.

²⁾[88] Див.: *Lenski G.* Human Societies. An Introduction to Macrosociology / *Lenski G., Nolan P., Lenski J.* – 7th ed. – NY: McGraw-Hill, 1995. – P. 8.

упорядкованими. Але саме *упорядковані* відношення між складовими суспільства, відповідно до нашого підходу, логічно розглядати як *структуру суспільства*. Тоді упорядковані відносини між людьми найточніше описує поняття *соціальна структура суспільства*.

Безумовно, у суспільстві існують численні конфлікти, боротьба інтересів та здійснення влади, які можливо точно моделювати і на мікрорівні. Однак якщо суспільство існує як цілісність, на макрорівні аналізу ці відносини є частиною або неупорядкованих відносин (якщо вони не регулюються певними нормами) або частиною упорядкованих відносин (якщо вони регулюються певними нормами), тобто соціальної структури. З такої точки зору конфлікти є реальним “нормальним” процесом у суспільстві.

Таким чином, в результаті здійсненого аналізу приходимо до висновку, що основними складовими суспільства є *люди та засоби до життя людей*, відношення між усіма ними є відношеннями між елементами суспільства, а *структуру* утворюють *упорядковані відношення між складовими суспільства*.

Для визначення поняття суспільства також необхідно відмітити *визначальні властивості суспільства*, які якісно вирізняють його з-поміж інших явищ дійсності.

Спочатку є сенс розглянути загальні властивості суспільства – ті властивості, які притаманні суспільству, але не лише йому. Щодо того, чим є суспільство, та які властивості йому притаманні, у соціології існують різні погляди. Наприклад, з точки зору І. Валерстайна суспільство існує лише як теоретичний концепт, а єдиною справді системною соціальною цілісністю є світ-система [109]¹⁾. На захист такої позиції наводяться міркування історичної мінливості територіальних кордонів суспільства, зміни критеріїв включення різних соціальних груп як громадян, зміни ідентичності та – в основному – глобальний масштаб поділу праці. Ми вважаємо, що є підстави не погодитись із такою позицією і припускаємо, що суспільство є суспільством не лише тому,

¹⁾[109] *Wallerstein I. The Essential Wallerstein / I. Wallerstein. – NY: The New Press, 2000. – P. 74.*

що його так називають дослідники – це не теоретичний артефакт. Мінливість складу і меж системи не заперечує її існування, а поділ праці може відбуватись і відбувається на різних системних рівнях. Оскільки вже були висловлені аргументи, що суспільство є об'єктивним явищем реальності, потрібно з'ясувати, наскільки адекватно виокремлювати суспільства як цілісні об'єкти.

Відповідно до нашого визначення системи¹⁾, наявності сукупності складових та упорядкованих відношень між ними недостатньо для визначення об'єкта як системи. Необхідною визначальною властивістю системи є її *цілісність* – тобто наявність властивостей, не притаманних складовим системи, але притаманних системі в цілому.

Підставою для встановлення цілісності суспільства може бути уявлення членів суспільства про те, що вони відносяться до однієї спільності. Як зазначають автори словника *The Concise Oxford Dictionary of Sociology*, суспільство – це “... група людей, які поділяють спільну культуру, займають певну територію і почувають, що вони утворюють об'єднану й окрему реальність ...” [103]²⁾. Варто зауважити, що такі уявлення як правило формуються під впливом і як частина спільної культури. Про важливість культури [88]³⁾ як об'єднавчої ознаки зазначає Г. Ленські, наприклад, пояснюючи, що форма та значення символів виробляються та інтерпретуються у певній спільності [88]⁴⁾. Тоді, якщо люди уявляють, що вони належать до одного суспільства, або в суспільстві існує спільна культура, на підставі наявності таких суб'єктивних уявлень та об'єктивної системи символів і інформації є підстави розглядати суспільство як окрему сукупність. Однак у суспільствах не всі люди уявляють себе членами саме того чи виключно того суспільства, і культура не усіх суспільств, якщо взагалі хоч якихось, співпадає

¹⁾ Система – сукупність об'єктів та упорядкованих відношень між ними, які утворюють цілісність.

²⁾[103] *The Concise Oxford Dictionary of Sociology* / [ed. by G.Marshall]. – Oxford: Oxford University Press, 1994. – P. 498.

³⁾[88] За Г. Ленські культура – це “система символів та інформація, яку вони передають” *Lenski G. Human Societies. An Introduction to Macrosociology* / Lenski G., Nolan P., Lenski J. – 7th ed. – NY: McGraw-Hill, 1995. – P. 456.

⁴⁾[88] Там само. – P. 18.

із суспільствами, а навпаки, може об'єднувати частини різних суспільств або в одному суспільстві може бути декілька культур. Тому наявність спільних суб'єктивних уявлень та об'єктивної системи символів і інформації не є характерною ознакою цілісності усіх суспільств.

Як зазначають Т. Лоусон і Дж. Геррод, вважається, що саме у кордонах нації-держави складається окреме сучасне суспільство [26]¹⁾. А за визначенням Р.Дж. Гелса та А. Левайн, суспільство – це “автономне населення, члени якого підпадають під одну й ту ж саму політичну владу, займають спільну територію, і мають спільну культуру і відчуття спільної ідентичності” [81]²⁾. На нашу думку, це досить раціональний підхід, який відповідає дійсності. Однак він потребує уточнення: не суспільство існує у державі, а держава, як соціальна система, існує у суспільстві. Таким чином, якщо визнавати взаємозв'язок між державою та суспільством, логічно констатувати, що у кожному суспільстві функціонує тільки одна держава. Строго кажучи, керівною підсистемою суспільства може бути і не держава, а інша керівна підсистема, однак у сучасних суспільствах нею найчастіше є саме держава. Отже, у кожному сучасному суспільстві існує таке специфічне утворення, як держава, яка поширює свій легітимний вплив на членів відповідного суспільства, а також створює низку підпорядкованих організацій, які також діють у межах суспільства. Для нашого дослідження важливо те, що держава не належить жодній частині суспільства, жодній соціальній групі у суспільстві. А це означає, що наявність держави (як специфічної керівної підсистеми суспільства) є властивістю, яка не притаманна окремим складовим суспільства, але притаманна суспільству в цілому – що свідчить про те, що суспільство має суттєву ознаку системної цілісності.

Більше того, держава через органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснює принаймні політичну (можливо, також економічну і соціальну)

¹⁾[26] Лоусон Т. Социология. А–Я: Словарь-справочник / Т. Лоусон, Д. Гэррод.; пер. с англ. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. – С. 273.

²⁾[81] Gelles R.J. Sociology. An Introduction / R.J. Gelles, A. Levine. – 5th ed. – NY: McGraw-Hill, 1995. – P. 619.

регуляцію суспільства. Причому діяльність держави – політична регуляція – відбувається не між окремими суб'єктами політики, а на рівні всього суспільства, отже, політична регуляція суспільних відносин як процес також не притаманна якійсь одній частині суспільства (вона не притаманна навіть бюрократичному апарату влади), а тільки суспільству в цілому (жодна соціальна система – частина суспільства, – крім держави, не здійснює політичну регуляцію всього суспільства). Через це функціонування держави є властивістю, яка не притаманна окремим складовим суспільства (кожна окрема соціальна система у складі суспільства не забезпечує функціонування «своїї» держави, а тільки однієї держави – суспільства в цілому), але притаманна суспільству в цілому – суспільство є системою також як цілісна сукупність процесів (на відміну від цілісної сукупності предметів).

Можливо сказати, що наявність і функціонування держави у сучасному суспільстві дає підстави розглядати сучасне суспільство як певне цілісне утворення. Дійсно, багато макросоціологів при розгляді суспільства як цілісного утворення аналізують його як систему: Т. Парсонс [40], Н. Луман [28], Г. Ленські [89], С.К. Сандерсон [97]. Враховуючи наявність компонентів суспільства та упорядкованих відношень між ними, які утворюють цілісність, можемо зробити висновок, що суспільство відповідає визначенню поняття системи, яке ми використовуємо. Отже, суспільство цілком адекватно розглядати як *систему*.

Якщо підсумувати наше знання про компоненти і структуру суспільства, а також розуміння функціональної цілісності як загальної властивості суспільства, на даному етапі аналізу маємо аргументовано стверджувати, що суспільство є *системою*, яка складається з людей, засобів до життя людей та усіх відношень між ними.

Однак крім суспільства існують й інші людські системи, тому для визначення поняття суспільства необхідно розглянути інші його властивості, як загальні, так і специфічні.

У соціологічній літературі при розгляді суспільства зазначається здатність суспільства до тривалого існування протягом часу. У словнику Collins поняття суспільства визначено таким чином: “Суспільство – 2. Самоувічнююче об’єднання людей, яке займає відносно обмежену територію, володіє власною більш чи менш відмітною культурою та інститутами...” [7]¹⁾. Цю властивість суспільства відмічає і Дж.В. Вандер Занден: “Суспільство – відносно незалежна, самоувічнююча група людей, які займають одну й ту ж територію і послуговуються спільною культурою” [107]²⁾. Зважаючи на те, що жодне суспільство не існувало в одному й тому ж складі з однією і тією ж структурою скільки-небудь тривалий час, доводиться зробити висновок, що жодне суспільство з часом не залишається тим же самим (тим більше це очевидно у випадках вимирання, знищення чи поглинення іншими суспільствами), і очевидно, не існує вічно. Отже, самоувічнення у строгому сенсі суспільству не притаманне. Якщо ж розглядати суспільство з точки зору принципового складу його предметних компонентів та основних параметрів його суспільних відношень, доречно визнати здатність суспільства до *самовідтворення* у часі. Оскільки суспільство має здатність до самовідтворення, відповідно до нашого розуміння живих систем, за цією ознакою його можливо класифікувати як *живу систему*.

За висновками Г. Ленські та С.К. Сандерсона, людські суспільства, завдяки кооперації між людьми, які використовують знаряддя праці й культури, адаптуються до зовнішнього середовища [88]³⁾. Заслуговує на увагу та особливість, що в адаптації до зовнішнього середовища людські суспільства змінюють елементи цього середовища [89]⁴⁾. Люди, які є складовими

¹⁾[7] *Общество* // Большой толковый социологический словарь (Collins): в 2-х т. / Пер. с англ. – М.: Вече: АСТ, 1999.

²⁾[107] *Vander Zanden J.W. The Social Experience. An Introduction to Sociology / J.W. Vander Zanden.* – NY: Random House, 1988. – P. 625.

³⁾[88] Див.: *Lenski G. Human Societies. An Introduction to Macrosociology / Lenski G., Nolan P., Lenski J.* – 7th ed. – NY: McGraw-Hill, 1995. – P. 8-22, *Sanderson S.K. Macrosociology. An Introduction to Human Societies / S.K. Sanderson.* – 4th ed. – NY: Longman, 1999. – P. 31-33.

⁴⁾[89] *Lenski G. Ecological-Evolutionary Theory: Principles and Applications / G. Lenski.* – Boulder: Paradigm Publishers, 2005. – P. 42.

суспільства, змінюють зовнішнє середовище для задоволення власних потреб, тому за цією ознакою людське суспільство адекватно визначити як *соціальну систему*.

Але суспільство – це не єдиний вид соціальних систем. Наприклад, в еколого-економічно-еволюційній теорії М.Е. Ольсена розглядаються такі типи організацій (фактично – соціальних систем [92]¹⁾): група, сім'я, громада, асоціація, агрегат, клас, інституція, суспільство [92]²⁾. Зрозуміло, що ці види соціальних систем некоректно розглядати як однопорядкові – тобто розташовані на одному системному рівні. У соціології зазвичай виходять із положення, що суспільство включає менші соціальні системи [88]³⁾. На нашу думку, М.Е. Ольсен цілком слушно далі визначає суспільство як “найбільш інклюзивний тип організації, яка здійснює функціональне і культурне домінування над усіма іншими соціальними одиницями всередині себе” [92]⁴⁾. Тоді суттєвим питанням є визначення того, за яким принципом суспільства об'єднують окремі соціальні системи. Очевидно, що внаслідок застосування різних критеріїв об'єднання соціальних систем у суспільства можливо отримати відмінні переліки суспільств, і, відповідно, суспільства, виокремлені за відмінними критеріями, будуть якісно відмінними. Тому для визначення поняття суспільства необхідно розглянути і виокремити *специфічні* властивості суспільства – ті властивості, які притаманні суспільству, і тільки йому.

¹⁾[92] М.Е. Ольсен визначає організацію таким чином: організація – це “соціальна одиниця з окресленими межами, яка є відносно стабільною і тривалою та яка має форми соціального упорядкування і характерну організаційну культуру”. *Olsen M.E. Societal Dynamics. Exploring Macrosociology / M.E. Olsen. – New Jersey: Prentice-Hall, 1991. – P. 593.* Організація за М.Е. Ольсеном включає людей та відносини між ними, а також має притаманні їй ознаки, які виокремлюють її з середовища *Olsen M.E. Societal Dynamics. Exploring Macrosociology / M.E. Olsen. – New Jersey: Prentice-Hall, 1991. – P. 74-81.* Ключовим моментом в інтерпретації організації в теорії М.Е. Ольсена як соціальної системи є наявність специфічних ознак, які дають підстави розглядати її як цілісність.

²⁾ [92] *Olsen M.E. Societal Dynamics. Exploring Macrosociology / M.E. Olsen. – New Jersey: Prentice-Hall, 1991. – P. 83.*

³⁾[88] Див., наприклад, *Lenski G. Human Societies. An Introduction to Macrosociology / Lenski G., Nolan P., Lenski J. – 7th ed. – NY: McGraw-Hill, 1995. – P. 9.*

⁴⁾[92] *Olsen M.E. Societal Dynamics. Exploring Macrosociology / M.E. Olsen. – New Jersey: Prentice-Hall, 1991. – P. 87.*

Якщо враховувати реалії функціонування наукових спільнот – з точки зору соціології науки – доводиться визнати, що вибір специфічних властивостей суспільства фактично є конвенційним. У соціології сучасні суспільства традиційно ідентифікують у зв'язку із державами. Враховуючи те, що цілісність суспільства ми обґрунтовуємо наявністю і функціонуванням держави, з'ясування специфіки суспільства як системи у зв'язку із *державою* у нашому дослідженні є не стільки умовністю, скільки необхідністю.

Для того, щоб зрозуміти, які особливості має суспільство, визначене через відношення до держави, на нашу думку, доцільно більш детально розглянути державу та її властивості. Використовуючи поняття нації-держави або національної держави, у суспільних науках зазвичай мають на увазі сучасну форму держави [7]¹⁾, тобто державу, яка співвідноситься із певною нацією. У науковому дискурсі інколи відбувається не зовсім строге ототожнення держави і суспільства, тобто розгляд держави у широкому значенні. Для нашого дослідження більш точним є розуміння держави у вузькому значенні як *системи політичної організації суспільства* [22]²⁾.

Важливо відмітити, що держава співвідноситься із чітко визначеною територією та спільнотою людей [22]³⁾. Це означає, що діяльність держави пов'язана із точно окресленим колом людей на визначеній території. Специфічними функціями держави є окреслення відносин між людьми (включно з їхнім майном) та встановлення впорядкованої влади [22]⁴⁾. Під окресленням відносин між людьми включно з їхнім майном ми розуміємо

¹⁾[7] Наприклад, у словнику Collins національну державу визначено так: “національна держава (national state) – сучасна форма держави, яка має чітко визначені кордони, у яких співіснують держава й суспільство, тобто територіальні претензії держави зазвичай відповідають його культурним, лінгвістичним і етнічним особливостям” *Національна держава* // Большой толковый социологический словарь (Collins): в 2-х т. / Пер. с англ. – М.: Вече: АСТ, 1999. – Т.1. – 1999. – С. 463.

²⁾[22] В Енциклопедії політичної думки пояснюється, що “в найбільш загальноприйнятому смислі “держава” ототожнюється з політичними органами чи з політичною спільнотою як такою” *Форсайт М. Держава* / М. Форсайт // Енциклопедія політичної думки / пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000. – С. 105.

³⁾[22] *Форсайт М. Держава* / М. Форсайт // Енциклопедія політичної думки / пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000. – С. 105.

⁴⁾[22] Там само.

встановлення загальних правил формування соціальних відношень шляхом прийняття *законів*. Закони ми розуміємо як норми, правила або стандарти, які визначають, як людина може поводитись у суспільстві [22]¹⁾. Отже, держава встановлює закони та інші нормативно-правові акти, які поширюються на визначену сукупність людей і впливають принаймні на соціальні відношення між людьми та між людьми і їхніми засобами до життя. При цьому державні закони та інші нормативно-правові акти не є декларативними, вони можуть діяти як завдяки визнанню їх людьми як легітимних (або завдяки їх інтерналізації людьми), так і через здійснення влади. *Владу* за М. Вебером ми інтерпретуємо як “здатність і можливість для індивіда чи групи здійснювати свою волю, справляти вплив на інших людей незалежно від їхньої згоди чи незгоди” [47]²⁾. Отже, кожне сучасне суспільство як система має у своєму складі державу, яка поширює свій вплив на визначену сукупність людей та соціальні відношення між людьми, між людьми і їхніми засобами до життя.

Зважаючи на те, що в еволюційно давніх типах суспільств, наприклад, мисливсько-збиральницьких, не існувало держави та законів у сучасному їх розумінні, поняття держави та законів є надто вузькими і неадекватними для розгляду суспільств усіх історичних типів. Для вирішення цієї проблеми ми вважаємо доречним розглянути специфіку держави як системи політичної організації суспільства та її функціонування з позицій системного підходу. Для цього корисно застосувати положення теорії еволюції суспільства як системи процесів В.Є. Хмелька. Розроблена у цій теорії класифікація процесів є аналітично зручною для системного опису процесів регуляції у суспільствах усіх історичних типів.

За цією класифікацією найзагальнішим розділенням усіх процесів, на певному рівні організації реальності, що розглядається, є поділ процесів, які розглядаються на одному рівні реальності, на два роди: “1) *зміни предметів* –

¹⁾[22] *Мак-Кормік* Закон // Енциклопедія політичної думки / пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000. – С. 130-131.

²⁾[47] *Власть* // Социологический энциклопедический словарь. На русском, английском, немецком, французском и чешском языках / [редактор-координатор – академик РАН Г.В.Осипов]. – М.: ИНФРА·М-НОРМА, 1998. – С. 40.

процеси першого порядку, які умовно можна назвати “первинними” (для даного рівня аналізу), та 2) *зміни процесів* – процеси другого і більш високих порядків, які можна назвати “вторинними” [57]¹⁾. Далі процеси зміни процесів поділяються на “процеси *упорядкування* процесів (тобто ті, що, принаймні, уповільнюють темпи зростання неупорядкованості) та на процеси *неупорядкованої зміни* процесів, що знижують упорядкованість (процеси розупорядкування) або нейтральні в цьому відношенні” [57]²⁾. Процес упорядкування якого-небудь процесу або процесів В.Є. Хмелько називає їхньою *регуляцією* [57]³⁾. Поняття регуляції стосується упорядкування процесів тому, що жодне упорядкування не може відбутись одномоментно, але тільки протягом певного часу, і тому будь-яке упорядкування – це упорядкування процесів. Таке розуміння регуляції ми вважаємо адекватним і далі поняття регуляції використовуємо у цьому значенні.

З попереднього розгляду держави стає зрозуміло, що держава через впливи на людей та соціальні відношення між людьми, між людьми і їхніми засобами до життя здійснює *регуляцію процесів у суспільстві*. Оскільки ми розглядаємо державну регуляцію у суспільстві в цілому, тобто на макрорівні, на цьому рівні загальності проблеми легітимності держави та влади, боротьби за владу, відносної автономності держави від соціальних груп усередині суспільства ще не проявляються. На такому рівні аналізу для нас важливо не те, які саме індивіди чи групи входять до складу державного апарату влади, і не те, в який спосіб і в чиїх інтересах вони здійснюють державну владу, а сам факт здійснення державою регуляції відносин у суспільстві.

Цікавим є те, що державна регуляція може здійснюватись і здійснюється відмінними способами: шляхом встановлення законів, їх визнання і виконання членами суспільства або через діяльність органів виконавчої влади, аж до застосування примусу (з функціоналістської точки зору примус застосовується

¹⁾[57] Хмелько В.Є. Еволюція форм саморегуляції: становлення природних засновків та генезис соціальних форм [Рукопис, електронний ресурс] / В.Є. Хмелько, 1984-2009. – С. 2.

²⁾[57] Там само. – С. 2-3.

³⁾[57] Там само. – С. 3.

тільки в разі порушення законів, але з конфлікціоністського погляду примус у діяльності держави можливо спостерігати частіше). Застосування влади шляхом встановлення законів, інших нормативних актів, видачі наказів та розпоряджень є специфічним видом регуляції. Така регуляція здійснюється через інформаційний вплив на об'єкт регуляції, і тому її за В.Є. Хмельком можна визначити як *керування*. У теорії В.Є. Хмелька управління (керування) – це спрямована регуляція процесів регулювання через інформаційні впливи на об'єкт регуляції та систему регулювання” [60]¹⁾. Більш того, регуляція шляхом встановлення законів та інших нормативних актів відрізняється не тільки способом впливу (не просто через інформаційні впливи), а й формою впливу – шляхом встановлення правил чи норм соціальних відносин. Таку регуляцію найбільш адекватно позначати як *нормативну*. Застосування ж влади шляхом примусу є таким видом регуляції, за якого на об'єкт регуляції справляється безпосередній силовий вплив, – таку регуляцію можна класифікувати як *регулювання*. За В.Є. Хмельком регулювання – це “спрямована регуляція, що здійснюється через речовинно-енергетичні впливи на об'єкт регуляції” [60]²⁾. Регуляція державою відносин у суспільстві здійснюється як шляхом керування (включно з нормативною регуляцією), так і шляхом регулювання. Оскільки держава регулює процеси, що відбуваються із людьми, засобами до життя людей, а також принаймні із деякими соціальними відношеннями, які складаються у відповідному суспільстві, можливо узагальнити, що держава здійснює регуляцію процесів, які відбуваються у суспільстві. Отже, на даному етапі аналізу приходимо до висновку, що держава здійснює різного роду регуляцію різних видів процесів у суспільстві.

Очевидно, що така регуляція процесів у суспільстві можлива в суспільствах усіх історичних типів і може здійснюватись не лише державою, а, наприклад, у мисливсько-збиральницьких суспільствах – вождем племені та старійшинами. Якщо ж вести мову про сучасні суспільства, то, як правило,

¹⁾[60] *Хмелько В.Є.* Основи макросоціології (основні поняття з лекцій) [Рукопис, електронний ресурс] / В.Є. Хмелько, 2008.

²⁾[60] Там само.

кожне сучасне суспільство має у своєму складі державу, крім випадків, коли самоврядування здійснюється іншими недержавними керівними підсистемами у бездержавних утвореннях які по суті є самоврядними. Тому, строго кажучи, стосовно суспільств коректно вести мову про керівну підсистему суспільства.

Оскільки жоден із проаналізованих видів регуляції не є специфічним для державної регуляції, доцільно з'ясувати, в чому полягає *специфіка* регуляції державою процесів у суспільстві.

Як було зазначено вище, держава співвідноситься із чітко визначеною територією та спільнотою людей – тобто регуляція здійснюється виключно на обмеженій території та виключно по відношенню до окресленого кола людей. З цього випливає, що особливість державної регуляції, на відміну від регуляції будь-яких інших соціальних груп чи соціальних організацій у суспільстві, полягає в тому, що ця регуляція – завдяки існуванню законів та системи забезпечення їх здійснення (виконавчої і судової влади) – стосується *всіх* людей у суспільстві. Виокремлення у сучасному світі низки суспільств, у кожному з яких державою здійснюється регуляція, яка стосується всіх членів суспільства, дозволяє кваліфікувати суспільства як системи, сукупності людей у яких не перетинаються (якщо немає подвійного громадянства, якщо воно є, все одно існує певний порядок чи пріоритет юрисдикції – наприклад, залежно від перебування на території певного суспільства). Також держава регулює частину процесів, що відбуваються із засобами до життя людей (наприклад, регулює будівництво автомобільних шляхів), але, очевидно, що держава (навіть із командною економікою) регулює не всі процеси, що відбуваються із засобами до життя людей відповідного суспільства. Далі слушно поставити таке дослідницьке питання: які соціальні відношення регулює держава? По-перше, очевидно, що сучасні держави не здійснюють регуляції *всіх* соціальних відношень, наприклад, усіх сімейних. По-друге, очевидно, жодна сучасна держава не здійснює регуляції *усіх* проявів суспільних відношень в *усіх* сферах соціального життя – інакше це була б повністю тоталітарна держава. Далі постає проблема, яка полягає в тому, що частини суспільства можуть зазнавати

регуляції з боку суб'єктів з інших суспільств. Численні соціальні групи всередині різних сучасних суспільств об'єднані ієрархічними регулятивними взаємозв'язками (в межах одних і тих же транссупільних організацій), внаслідок чого регуляція суспільних відносин всередині одного суспільства може здійснюватись соціальними суб'єктами з інших суспільств. Наприклад, це можуть бути регулятивні впливи соціальних суб'єктів з одних суспільств на соціальні групи інших суспільств в межах однієї транснаціональної корпорації, міжнаціональної релігійної організації або великої родини. Якщо звернутись до досліджень з позицій світ-системного аналізу, за висновком І. Валерстайна, принаймні з середини двадцятого століття у світі існує лише одна світ-система – капіталістична світ-економіка [109]¹⁾. З урахуванням того, що світ-система розуміється як соціальна система з єдиним поділом праці, економічні відносини в окремих суспільствах не є автономними, вони складаються і регулюються у капіталістичній світ-економіці як у цілісній системі. Тому економічні відносини регулюються не лише державою, а й іншими, в тому числі й позасупільними соціальними суб'єктами. Однак жодна соціальна група чи організація всередині суспільства чи поза ним не може встановлювати норми, що суперечать законам держав і регулювати соціальні відносини *в усьому* суспільстві, тобто жодна корпорація, релігійна організація чи сім'я не регулює всі суспільні економічні, релігійні чи інші відносини. Тільки держава, виключно завдяки законодавчій та виконавчій владі, може поширювати свою регуляцію на деякі відносини, які стосуються *всіх людей* відповідного суспільства. Це можуть бути як відносини між людьми (наприклад, шлюбні відносини), так і відносини між людьми та їхніми засобами до життя (наприклад, відносини власності). Отже, можемо підсумувати, що специфіка державної регуляції полягає в тому, що вона може стосуватися *всіх* людей – членів відповідного суспільства, а також деяких видів відносин між усіма людьми та деяких видів відношень між усіма людьми та їхніми засобами до життя у відповідному суспільстві. При цьому якісно

¹⁾[109] *Wallerstein I. The Essential Wallerstein / I. Wallerstein. – NY: The New Press, 2000. – P. 74-75.*

відмінною формою регуляції у суспільстві є нормативна регуляція – регуляція шляхом запровадження і контролю за дотриманням соціальних норм. Причому завдяки виданню законів та їх запровадженню держава здійснює саме нормативну регуляцію.

Держава здійснює регуляцію процесів у суспільстві, причому належить до складу суспільства, а це означає, що регуляція, яка стосується всіх членів суспільства та всіх засобів до життя відповідного суспільства, – регуляція на рівні суспільства в цілому – здійснюється в межах самого суспільства. Застосовуючи визначення В.Є. Хмелька, за яким саморегуляція – “це процес упорядкування певної множини процесів, що здійснюється через їх взаємодію між собою” [60]¹⁾, можливо адаптувати його до соціальних систем, у яких ми розглядаємо взаємодію не процесів, а предметних складових соціальної системи. Тоді *саморегуляцію соціальної системи* можна визначити як упорядкування соціальної системи виключно через взаємодію її членів між собою. З першого погляду щодо суспільства можливо стверджувати, що у ньому відбувається саморегуляція. Тим не менше, тут постає важливе проблемне питання: чи є держава автономною у здійсненні своєї регуляції, чи зазнає впливів з інших суспільств? Для пошуку відповіді на це питання є сенс застосувати положення екологічно-еволюційної теорії Г. Ленскі. У цій теорії людське суспільство виокремлюється з-поміж інших соціальних груп за ознакою політичної автономності, яка означає відсутність політичної влади чи контролю з боку будь-якої більшої соціальної групи [88]²⁾. Суть політичної автономності полягає в тому, що жодна людина чи соціальна група поза суспільством не здійснює регуляцію діяльності держави відповідного суспільства чи суспільства в цілому. Тобто складові інших суспільств можуть впливати на певне суспільство, але жодні впливи не є регулятивними на рівні суспільства в цілому. Інакше такі впливи або встановлювали б дію іншого

¹⁾[60] Хмелько В.Є. Основи макросоціології (основні поняття з лекцій) [Рукопис, електронний ресурс] / В.Є. Хмелько, 2008.

²⁾[88] Lenski G. Human Societies. An Introduction to Macrosociology / Lenski G., Nolan P., Lenski J. – 7th ed. – NY: McGraw-Hill, 1995. – P. 9.

законодавства, як у колоніях, або порушували б місцеве законодавство, як у випадку військової інтервенції, тобто у будь-якому разі, та частина суспільства, яка зазнала зовнішніх регулятивних впливів, за визначенням відразу стає частиною того суспільства, яке здійснює ці регулятивні впливи. Поняття політичної автономності дуже близьке до поняття державного суверенітету, і пов'язане із дискусією про можливість чи, точніше, ступінь суверенітету сучасних держав. Не маючи можливості проаналізувати цю дискусію детально, наведемо деякі аргументи, які, на нашу думку, є досить вагомими для визнання реальності суверенітету сучасних держав. Як зазначають французькі соціологи Д. Мартен, Ж-Л. Мецжер та Ф. П'єр, мають місце регулярні спроби виробити міжнародні права на втручання у внутрішні справи держав з метою “притягнення до суду військових злочинців чи обмеження шкідливих викидів у довкілля”, але вони виявляються марними хоча б через те, що найбагатші (наприклад, США) або найбільші за населенням (наприклад, Індія чи Китай) держави не ратифікують відповідні договори [34]¹⁾. Невдачі впливу на держави, які є керівними підсистемами, означають і невдачі керування суспільствами в цілому. Зважаючи на ці аргументи, слід визнати достатньо обґрунтованою позицію Г. Ленскі щодо *політичної автономності* суспільств.

Зважаючи на те, що упорядкування суспільства здійснюється через взаємодію його членів, тобто в межах суспільства, і виключає незалежні від нього загальносуспільні регулятивні впливи з боку соціального зовнішнього середовища, приходимо до висновку, що суспільство здійснює не лише часткову, а *повну саморегуляцію*. Будь-яка соціальна система у складі суспільства зазнає регулятивних впливів з боку держави, принаймні у вигляді нормативної регуляції законодавчою гілкою влади. Натомість суспільство в цілому, як система, не зазнає зовнішніх регулятивних впливів з боку жодного суб'єкта. Визначаючи *саморегулятивну соціальну систему* як соціальну систему, яка упорядковується виключно через взаємодію її складових між

¹⁾[34] Мартен Д. *Метаморфози світу: соціологія глобалізації* / Мартен Д., Мецжер Ж-Л., П'єр Ф.; пер. з фр. Є.Марічева. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2005. – С. 15.

собою, суспільство адекватно визначити як *саморегулятивну соціальну систему*.

Однак суспільство – це не єдина саморегулятивна соціальна система. Наприклад, світова економіка, у якій взаємодіють мільйони економічних суб'єктів, утворює їхню взаємозалежність, яка породжує глобальні економічні цикли, що дає підстави розглядати світову економіку як систему, а оскільки ця система упорядковується виключно через взаємодію її складових, вона є саморегулятивною. Індикаторами регуляції світової економіки в цілому могли би бути не міжнародні, а саме світові закони регуляції світової економіки, встановлені, введені в дію і контрольовані не органами влади окремих держав і не міждержавними угодами, а саме керівною підсистемою світової системи суспільств. Таких глобальних законів, запроваджених такою глобальною керівною підсистемою, досі не відомо. На відміну від світової економіки, де регуляція набуває різних форм регуляції, саморегуляція суспільства відбувається головним чином через дію законів, тобто через певні прескриптивні інформаційні впливи, хоча також і через регулятивні (силові) впливи. Причому, якщо у світовій економіці відбувається повна взаєморегуляція, принаймні, немає єдиної керівної уставнови, кожне сучасне суспільство має у своєму складі специфічну керівну підсистему – державу – яка і здійснює керування на рівні суспільства в цілому. Тоді, якщо визначати самоврядування соціальної системи як упорядкування соціальної системи через певні прескриптивні інформаційні впливи керівної підсистеми, адекватно визнати специфічною властивістю суспільства його *самоврядування*. Відповідно, визначаючи самоврядну соціальну систему як соціальну систему, яка упорядковується через певні прескриптивні інформаційні впливи керівної підсистеми, необхідно констатувати, що суспільство є *самоврядною соціальною системою*. Причому, крім суспільства, жодна інша соціальна система не є самоврядною у цьому сенсі. Зокрема, держава як частина політичної підсистеми суспільства не може довго існувати без різних ресурсів, яких немає у держави, але які наявні у суспільстві, та без легітимної підтримки членів

суспільства. Інші ж соціальні системи, такі як сім'я чи релігія, зазнають керування з боку керівної підсистеми суспільства, принаймні у вигляді дії на них законів держави, і тому не є самоврядними.

Отже, враховуючи виокремлені основні складові, структуру та визначальні властивості суспільства, ми вважаємо адекватним сформулювати таке визначення поняття суспільства:

Суспільство – самоврядна соціальна система, яка складається з людей, засобів до життя людей та усіх відношень між ними.

2.2. Будова суспільства

Оскільки будова світової системи суспільств певною мірою визначається будовою суспільств, для глибокого розгляду структури сучасної світової системи суспільств необхідно розглянути *будову суспільства*. Для послідовного розгляду суспільства як системи доцільно проаналізувати основні складові суспільства та його структуру. Окремо є сенс розглянути зовнішнє середовище суспільства і зазначити межі суспільства.

Як було з'ясовано у попередньому параграфі, до складу суспільства входять люди і засоби до життя людей. Важливо зазначити, що внутрішня будова людей не важлива для нашого аналізу, оскільки відношення між складовими людей безпосередньо не впливають на властивості суспільства в цілому. Так само і внутрішня будова простих засобів до життя людей безпосередньо не впливає на властивості суспільства в цілому, хоча будова складних засобів до життя, наприклад, таких, як багатоповерхові будинки, може впливати (шляхом впливу на властивості соціального простору у місті). У будь-якому разі, складні засоби до життя людей складаються із простих, так само як соціальні групи складаються з людей. За такого підходу *елементами суспільства* як системи адекватно вважати *людей і засоби до життя людей*.

Найбільш очевидною властивістю *людей* є те, що вони належать до одного біологічного виду. Наприклад, А.А. Давидов зауважує, що люди є представниками біологічного виду *Homo Sapiens*, які мають людську психіку, генотип і фенотип (прижиттєвий досвід), володіють можливостями переміщення у географічному просторі та відтворення інших людей [19]¹⁾. Ці та інші генетично визначені біологічні властивості людей наводить також і Г. Ленскі: 1) всі люди мають одні й ті ж базові потреби, 2) члени кожного суспільства мають одні й ті ж базові психологічні ресурси для задоволення своїх потреб і бажань, 3) люди вмотивовані оптимізувати приємний досвід та мінімізувати болючий і неприємний досвід, 4) у своїй діяльності люди більшість часу економлять, шукаючи оптимальне повернення своїх витрат ресурсів [89]²⁾. Очевидно, що ці властивості є характерними для людей як суто *живих істот*. Як пояснює В.Є. Хмелько, виробництво людей як живих істот відбувається “на основі генетичної інформації, виробленої природою в процесі біологічної еволюції” [60]³⁾. Словосполучення «виробництво людей» може видаватись некоректним з точки зору суб’єктності людей, однак, якщо розглядати суспільство як систему, для стабільного функціонування ця система має відтворювати свій компонентний склад, тобто забезпечувати і відтворення людей. У такому значенні виробництво людей розглядав іще К. Маркс.

Однак далеко не вся діяльність людей запрограмована генетично, навпаки, переважна більшість, якщо не вся, людська діяльність тією чи іншою мірою обумовлена культурно, якщо до складу культури включати і матеріальні, і ідеальні об’єкти. Відповідно до постулату А.А. Давидова, люди протягом життя зберігають (знищують) і розвивають (створюють) багато матеріальних результуючих системи (продукти харчування, будинки, автомобілі, мости,

¹⁾[19] Давыдов А.А. Системная социология / А.А. Давыдов. – М.: КомКнига, 2006. – С. 19.

²⁾[89] Lenski G. Ecological-Evolutionary Theory: Principles and Applications / G. Lenski. – Boulder: Paradigm Publishers, 2005. – P. 46-47.

³⁾[60] Хмелько В.Є. Основи макросоціології (основні поняття з лекцій) [Рукопис, електронний ресурс] / В.Є. Хмелько, 2008.

літаки, телефони, книжки тощо) [18]¹⁾. Цю специфічну властивість людей ми вважаємо адекватним узагальнено розглядати за В.Є. Хмельком як те, що всі компоненти соціальних відносин опосередковані предметними продуктами праці людей [58]²⁾. Крім цього, як пояснює Г. Ленські, люди мають й інші властивості (продовження попереднього переліку): 5) люди мають величезну здатність до навчання і зміни своєї поведінки відповідно до навченого, 6) люди скрізь розвивають різноманітні похідні потреби і бажання, які відбивають їхній досвід як членів суспільства, 7) люди мають здатність створювати і використовувати системи символів та розвивати культури, 8) люди мають сильні емоції та смаки, успадковані від далеких долюдських предків, 9) люди мають високорозвинене чуття самості і сильно вмотивовані ставити свої потреби і бажання над потребами і бажаннями інших, особливо коли високий ризик [89]³⁾. Усі ці властивості уможливають створення нематеріальної культури та соціальних відносин. Наприклад, Г. Ленські розглядає культуру як набуту інформацію, яка передається від покоління до покоління за допомогою системи символів (при цьому символи він визначає як передавачі інформації, значення яких, на відміну від сигналів у інших видів, не є генетично обумовленим) [89]⁴⁾. Справді, важливою властивістю нематеріальної культури є те, що вона створюється і передається без змін генетичної інформації. Цю особливість людей є сенс називати за В.Є. Хмельком надбіологічною історичністю [58]⁵⁾. Опосередкованість діяльності людей предметними знаряддями праці (матеріальними елементами культури) та знаковими системами (ідеальними елементами культури) є специфічною для людей і обґрунтовує розгляд їх як *соціальних істот*. Іншими словами, особливість

¹⁾[18] Давыдов А.А. Системная социология / А.А. Давыдов. – М.: КомКнига, 2006. – С. 19.

²⁾[58] Хмелько В.Є. Найзагальніші особливості суспільних відносин / В.Є. Хмелько // Філософська думка. – 1974. – №6. – С. 34.

³⁾[89] Lenski G. Ecological-Evolutionary Theory: Principles and Applications / G. Lenski. – Boulder: Paradigm Publishers, 2005. – P. 47-49.

⁴⁾[89] Там само. – P. 44.

⁵⁾[58] Хмелько В.Є. Найзагальніші особливості суспільних відносин / В.Є. Хмелько // Філософська думка. – 1974. – №6. – С. 32.

людей як соціальних істот полягає в тому, що, за словами В.Є. Хмелька, виробництво людей як соціальних істот відбувається “на основі інформації, виробленої людьми в процесі соціокультурної еволюції” [58]¹⁾. У соціології в основному вивчають діяльність людей як соціальних істот – через дослідження людських особистостей, оскільки значною мірою саме завдяки людській особистості здійснюється саморегуляція діяльності людини. Якщо враховувати існування особистості, доводиться визнати, що всі елементи культури, які інтерналізовані людьми у процесі соціалізації – мови, норми, цінності – є складовими людей як соціальних істот.

Таким чином, люди як активні суб’єкти здійснюють саморегуляцію та адаптацію до зовнішніх біофізичного і соціального середовища та адаптують елементи зовнішнього середовища до своїх потреб у двох аспектах: як живі істоти та як соціальні істоти. Ці два аспекти є сутнісно невіддільними, але їх виокремлення є корисним для подальшого аналізу. З такого погляду люди як *живі істоти* діють на основі генетичної інформації, виробленої природою в процесі біологічної еволюції; а люди як *соціальні істоти* діють на основі культурної інформації, виробленої людьми в процесі соціокультурної еволюції. Кожна людина створює принаймні знакові засоби до життя у процесі вербальної чи іншої комунікації. З урахуванням обох аспектів людей як елементів суспільства адекватно визначити таким чином: люди – представники біологічного виду *Homo Sapiens*, живі істоти, які створюють засоби до життя. У даному контексті маються на увазі люди як вид, і люди є особливим видом в тому числі і тому, що створюють і використовують засоби до життя. У широкому сенсі всі люди, які пройшли соціалізацію у суспільстві, володіють мовою (цілою системою знакових засобів до життя), навіть якщо це мова жестів або міміки, і тому це визначення може бути застосоване навіть до окремих індивідів.

¹⁾[58] Хмелько В.Є. Найзагальніші особливості суспільних відносин / В.Є. Хмелько // Філософська думка. – 1974. – №6. – С. 32.

Як було зазначено, елементами суспільства також є *засоби до життя людей*. За визначенням В.Є. Хмелька засоби до життя людей – це предмети, якими люди забезпечують свою життєдіяльність [60]¹⁾. Однак, якщо врахувати те, що до них віднесені не лише матеріальні предмети, а й ідеальні – такі як різноманітна інформація (не лише об'єктивна, а й уявлення, цінності, норми, які циркулюють у суспільстві), доводиться визнати необхідність розширити визначення засобів до життя людей. З огляду на викладені міркування ми вважаємо адекватним таке визначення: засоби до життя людей – це об'єкти, за допомогою яких люди забезпечують свою життєдіяльність.

Оскільки засоби до життя людей є якісно різнорідними, для аналізу їх існування у суспільстві потрібно враховувати їх типологію. Зважаючи на те, що досить ґрунтовний аналіз і класифікація засобів до життя здійснено у теорії еволюції суспільства як системи процесів В.Є. Хмелька, ми вважаємо доцільним застосувати саме цю типологію. За цією типологією засоби до життя людей поділяються на предмети асиміляції, предмети ад'юнкції, предмети рефлексії [60]²⁾. Предметами *асиміляції* є ті предмети, з якими людина з'єднується виключно та необоротно, тобто перетворює їх на елементи власного тіла (наприклад, фотони, кисень повітря, вода, харчі). Предметами *ад'юнкції* є ті предмети, з якими людина з'єднується виключно та оборотно, тобто взаємодіє із ними як із зовнішніми предметами (наприклад, одяг, взуття, книжка, автомобіль). Предметами *рефлексії* є ті предмети, з якими людина з'єднується невиключно через відтворення та декодування їхньої структури у структурах мозку людини (наприклад, слова мовлення, музична мелодія, інформація у книжці). Ці три типи засобів до життя людей у теорії еволюції суспільства як системи процесів В.Є. Хмелька дістали такі умовні назви: *харчові, речові та знакові засоби до життя* відповідно. Отже, для аналізу суспільства ми вважаємо зручним застосувати таку типологію засобів до життя:

¹⁾[60] *Хмелько В.Є.* Основи макросоціології (основні поняття з лекцій) [Рукопис, електронний ресурс] / В.Є. Хмелько, 2008.

²⁾[60] Там само.

харчові засоби до життя – це предмети асиміляції, *речові засоби до життя* – це предмети ад'юнкції, *знакові засоби до життя* – це предмети рефлексії.

Очевидно, що між складовими суспільства відбуваються різноманітні відношення. Як було зазначено вище, при розгляді відношень у суспільстві ми вважаємо зручним застосувати класифікацію відношень у суспільстві В.Є. Хмелька.

За В.Є. Хмельком основним видом відношень у суспільстві є суспільні відносини – “такі відносини індивідів, які опосередковуються предметними продуктами їхньої власної діяльності і, завдяки цьому і творчому характеру цієї діяльності, розвиваються поза зв'язком з біологічною еволюцією індивідів, тобто власне історично” [58]¹⁾. Відповідно до висновків В.Є. Хмелька, відносини між людьми характерні тим, що вони опосередковані засобами до життя людей (як матеріальними, так і ідеальними), тому є сенс враховувати те, що соціальні відносини опосередковані засобами до життя людей.

Однак, в іншій, більш пізній версії своєї праці В.Є. Хмелько наводить інший, більш загальний погляд, відповідно до якого в суспільстві відбувається створення і відтворення соціальних відносин між людьми, соціально-технологічних відношень між людьми та їхніми засобами до життя та техніко-технологічних відношень між самими засобами до життя [61]²⁾. На нашу думку, такий підхід є більш адекватним, оскільки дає можливість вже на теоретичному рівні врахувати не лише соціальні відносини – відносини між людьми, а й інші відношення у суспільстві, які об'єктивно впливають на його функціонування.

Відношення між людьми і їхніми засобами до життя на перший погляд можуть здаватись нерелевантними об'єктами соціологічного аналізу. Тим не менше, у суспільстві щомиті відбувається безліч таких відношень (наприклад, одягання, пересування в автомобілі, розміщення рекламних плакатів), які мають певне соціальне значення для людей, які у ці відношення вступають.

¹⁾[58] Хмелько В.Є. Найзагальніші особливості суспільних відносин / В.Є. Хмелько // Філософська думка. – 1974. – №6. – С. 38.

²⁾[61] Хмелько В.Є. Процеси відтворення суспільства: структура і динаміка [Рукопис, електронний ресурс] / В.Є. Хмелько, 1986-2007. – С. 1.

Фактично, відношення між людьми і їхніми засобами до життя є проміжною ланкою у відносинах між людьми – які якраз опосередковані цими засобами до життя. Більше того, відношення між людьми і їхніми засобами до життя можуть мати самостійне значення без віднесення до відносин між людьми: наприклад, взаємодія людини із програмою у вигляді комп'ютерної відеогри може не мати соціального значення, а здійснюватись як форма дозвілля, і навіть не мати зв'язку із творцем програми, оскільки програма є уречевленим результатом діяльності, вона існує окремо від творця (що найбільш очевидно у випадку, якщо творця програми уже немає в живих). Відношення між людьми і засобами до життя людей, на нашу думку, адекватно розглядати як такі, що відбуваються у суспільстві, в тому разі, якщо безпосередніми чи опосередкованими причинами таких відношень є людські дії. Наприклад, вивіщення оголошення “відчинено” на дверях крамниці людиною є людським вчинком, безумовно, має певне соціальне значення і є дією, яка відбувається у суспільстві. Так само відношенням, що відбувається у суспільстві, є регуляція дорожнього руху за допомогою сигналів світлофорів, які сприймають водії, адже ця регуляція здійснюється завдяки спрямованим людським діям з конструювання світлофорів, обладнання їх електронними схемами регуляції, подачі електроенергії й увімкнення світлофорів. І навпаки, падіння яблука, навіть у саду, на людину немає сенсу розглядати як відношення між людиною і її засобом до життя, якщо яблуко впало під дією природних процесів. Отже, у суспільстві доцільно виокремлювати і розглядати відношення між людьми і засобами до життя людей – *соціально-технологічні відношення*.

Відношення між засобами до життя людей тим більше можуть виглядати такими, що виходять за межі соціологічних досліджень. Однак такі відношення є органічними відношеннями, що відбуваються у суспільстві, – було б зовсім некоректно назвати функціонування автоматизованої конвеєрної лінії природнім процесом, а її функціонування має очевидне соціальне призначення. Більш того, без деяких відношень між засобами до життя людей стало функціонування суспільства було б неможливим – наприклад, у разі раптової

зупинки атомної електростанції або обриву проводів лінії електропередач може припинитись подача електроенергії в місто, що зупиняє чи суттєво змінює нормальне функціонування соціальних відносин у місті. Відношення між засобами до життя людей так само є певною проміжною ланкою соціальних відносин (опосередкованих засобами до життя людей), тільки інколи менш наочною ланкою. На наш погляд, відношення між засобами до життя людей адекватно відносити до відношень у суспільстві тоді, коли безпосередніми чи опосередкованими причинами таких відношень є людські дії. Наприклад, зіткнення автомобілів на перехресті спричинене діяльністю водіїв цих автомобілів, і є частиною відповідних соціальних відносин. В інших випадках взаємодії між засобами до життя людей коректніше розглядати як природні процеси (наприклад, падіння ліхтарного стовпа на будинок, спричинене повітряним тиском буревію). На основі цих аргументів, вважаємо коректним розглядати відношення між засобами до життя людей – *технологічні відношення* – як один із видів відношень у суспільстві.

З викладених міркувань зрозуміло, що відношення у суспільстві є відношеннями між елементами суспільства. У визначенні поняття відношень у суспільстві, на нашу думку, доцільно вказувати не на загальні поняття (елементи суспільства), а на якісно специфічні об'єкти. Оскільки як елементи суспільства ми розглядаємо людей та їхні засоби до життя, відношення у суспільстві є відношеннями між ними: відношеннями між людьми (*соціальних відносини*), між людьми і засобами до життя людей (*соціально-технологічні відношення*), та між засобами до життя людей (*технологічних відношення*), – які можуть розглядатись як стани або як процеси. Отже, приходимо висновку, що відношення у суспільстві є відношеннями між елементами суспільства – це відношення між людьми, між засобами до життя людей та між людьми та засобами до життя людей. Узагальнюючи, можемо сказати, що *відношення між елементами суспільства* – це сукупність соціальних відносин, соціально-технологічних і технологічних відношень.

Безумовно, у суспільстві можливі різноманітні відношення, але відповідно до нашого розуміння структуру системи утворює сукупність саме упорядкованих відношень між складовими системи. Наприклад, випадкове зіткнення двох людей на розі вулиці є не упорядкованим, а випадковим, і очевидно, не є соціальним відношенням, натомість поведінка людей після зіткнення є упорядкованою (їхнім темпераментом, настроєм, вихованням, врешті-решт, особистістю в цілому) і очевидно соціальною. Тобто, з нашого погляду, в суспільстві існують і неупорядковані відношення між елементами суспільства, але *структуру суспільства* утворюють виключно *упорядковані відношення між складовими суспільства*. Оскільки всі структури в межах суспільства по відношенню до суспільства як системи в цілому утворюють одну структуру, є сенс розглядати структуру суспільства як цілісний об'єкт аналізу. Отже, відповідно до нашого підходу, структура суспільства – це сукупність упорядкованих відношень між складовими суспільства. Якщо ж вести мову виключно про соціальні відношення, то вони, очевидно, також утворюють певну структуру, яка якраз і знаходиться у фокусі соціологічних досліджень структури суспільства. Відповідно до нашого підходу *соціальна структура суспільства* – це сукупність упорядкованих відношень між усіма людьми у суспільстві.

На думку деяких дослідників соціальних систем, наприклад, Н. Лумана, для виокремлення системи важливо ввести розрізнення, де існує система, а де зовнішнє середовище. Тому для більш чіткого розуміння суспільства як системи доцільно зазначити його *зовнішнє середовище* і визначити *межі суспільства* як системи.

Як зазначають Г. Ленські, суспільства адаптуються як до біофізичного зовнішнього середовища (складові та властивості довкілля), так і до людського соціального зовнішнього середовища (інших суспільств) [89]¹⁾. Зважаючи на ці твердження, стосовно суспільства є сенс розглядати біофізичне зовнішнє

¹⁾[89] *Lenski G. Ecological-Evolutionary Theory: Principles and Applications / G. Lenski. – Boulder: Paradigm Publishers, 2005. – P. 42.*

середовище та соціальне зовнішнє середовище. За визначенням Г. Ленскі, біофізичне зовнішнє середовище – це “біологічні та фізичні аспекти довкілля” [88]¹⁾. Дещо змінивши це визначення, будемо вважати, що *біофізичне зовнішнє середовище* – це фізичні та біологічні складові довкілля. Щодо зовнішнього середовища, варто зауважити, що соціологи інколи звертають увагу на зв’язок кожного суспільства із певною територією. Наприклад, Шілз визначає суспільство як “...таку соціальну систему, яка має генетичну історію і свою власну територію...” [70]²⁾. Р.Дж. Гельс зауважує, що члени суспільства “займають спільну територію” [81]³⁾; Дж.В. Вандер Занден зазначає, що люди, які складають суспільство, “займають одну й ту ж територію” [107]⁴⁾. Отже, можна сказати, що кожне суспільство розташоване на певній *території*. Але біофізичне зовнішнє середовище не визначається тільки сухопутною і водною територією, а включає також і повітряний простір. Відповідно до еколого-еволюційної теорії Г. Ленскі, соціальне зовнішнє середовище – це “інші соціальні системи, з якими дана соціальна система має контакт” [88]⁵⁾. З урахуванням деяких змін, визначаємо *соціальне зовнішнє середовище* як сукупність інших соціальних систем, які не є частиною даного суспільства.

Біофізичні межі суспільства – умовна лінія на землі або воді та площа у повітрі, яка обмежує простір суспільства, у якому відбуваються взаємодії між складовими суспільства, включно з карантинними кордонами для флори і фауни.

Соціальні межі суспільства – умовна лінія на землі або воді та площа у повітрі, яка обмежує простір державної юрисдикції – простір, у якому держава

¹⁾[88] *Lenski G. Human Societies. An Introduction to Macrosociology / Lenski G., Nolan P., Lenski J. – 7th ed. – NY: McGraw-Hill, 1995. – P. 457.*

²⁾[70] *Шилз Э. Общество и общества: макросоциологический подход [Электронный ресурс] / Э. Шилз; пер. с англ. – Режим доступа: <http://soc.lib.ru/su/435.rar>. – Название с экрана.*

³⁾[81] *Gelles R.J. Sociology. An Introduction / R.J. Gelles, A. Levine. – 5th ed. – NY: McGraw-Hill, 1995. – P. 619.*

⁴⁾[107] *Vander Zanden J.W. The Social Experience. An Introduction to Sociology / J.W. Vander Zanden. – NY: Random House, 1988. – P. 625.*

⁵⁾[88] *Lenski G. Human Societies. An Introduction to Macrosociology / Lenski G., Nolan P., Lenski J. – 7th ed. – NY: McGraw-Hill, 1995. – P. 463.*

цього суспільства може застосовувати силу у відповідності до встановлених нею законів.

Розглянуті елементи суспільства – люди та засоби до життя людей, – вірогідно, не існують окремо, а пов’язані численними відношеннями. Виходячи із положень системного підходу, логічно припустити існування у суспільстві якихось підсистем. Якщо застосувати наше визначення підсистеми до суспільства і врахувати те, що елементами суспільства є люди та засоби до життя людей, то за аналогією *підсистема суспільства* – це сукупність людей, засобів до життя людей та упорядкованих відношень між ними, які утворюють певну цілісність у складі суспільства. І такі цілісні сукупності елементів суспільства дійсно існують, наприклад, за еколого-економічно-еволюційною теорією М.Е. Ольсена розглядаються такі типи організацій (фактично – соціальних систем): група, сім’я, громада, асоціація, агрегат, клас, інституція [92]¹⁾, які безумовно є складовими суспільства і водночас мають певну цілісність. Але у суспільстві існує величезна кількість соціальних систем, і для їх розгляду потрібна якась класифікація соціальних систем. Враховуючи те, що у цьому дослідженні ми здійснюємо аналіз великих соціальних систем, необхідно розглянути і врахувати тільки найбільші соціальні системи у складі суспільства. Для того, щоб виявити найбільші підсистеми суспільства, доцільно застосувати процедуру *декомпозиції* суспільства на підсистеми.

На самому початку декомпозиції виникає непроста проблема: за яким критерієм виокремлювати підсистеми суспільства? Адже не тільки різні люди і різні їхні засоби до життя можуть складати різні підсистеми суспільства, а й одні й ті ж люди з їхніми засобами до життя можуть належати до різних підсистем. Тобто, зважаючи на те, що субстанціально один процес може проявлятися як декілька функціонально різних процесів [61]²⁾, важливо

¹⁾[92] *Olsen M.E.* Societal Dynamics. Exploring Macrosociology / M.E. Olsen. – New Jersey: Prentice-Hall, 1991. – P. 83.

²⁾[61] *Хмелько В.Є.* Процеси відтворення суспільства: структура і динаміка [Рукопис, електронний ресурс] / В.Є. Хмелько, 1986-2009. – С. 2.

врахувати й те, що одні й ті ж компоненти суспільства у різний час та у різних аспектах можуть належати до різних підсистем суспільства.

На нашу думку, зручним і коректним розв'язком цієї проблеми є підхід А.А. Давидова до виокремлення підсистем суспільства (який фактично є застосуванням загальносистемної теорії ієрархічних систем до соціальних систем), відповідно до якого у теорії соціальних систем здійснюється виокремлення соціальних підсистем по “вертикалі” та “горизонталі” [18]¹⁾. Завдяки такому поділу підсистеми суспільства у вертикальному аспекті завдяки розгляду різних системних рівнів визначаються як найбільш очевидні та важливі для аналізу соціальні системи, а підсистеми суспільства у горизонтальному аспекті виокремлюються як такі, що перетинають підсистеми у вертикальному аспекті, і за рахунок цього стає можливим більш повно відобразити структуру суспільства.

Враховуючи те, що суспільство ми визначаємо за ознаками саморегулятивності і самоврядності, підсистеми суспільства у вертикальному аспекті також доречно розглядати за одним із цих критеріїв. Оскільки самоврядність не притаманна жодному компоненту суспільства, а тільки суспільству в цілому, за критерій виокремлення підсистеми суспільства у вертикальному аспекті логічно обрати критерій часткової саморегулятивності складових суспільства (тобто здійснюється саморегуляція, але вона не повна, а обмежена прескриптивними впливами держави). Оскільки у цьому аспекті здійснюється аналіз процесів регуляції, цей аспект найточніше назвати *регуляційним аспектом аналізу суспільства* – аспектом аналізу суспільства, який здійснюється за критерієм ступеню саморегулятивності (ступені саморегулятивності на цьому концептуальному, а не операціональному, рівні ще не розрізняються).

На основі цих міркувань як підсистему суспільства у регуляційному аспекті логічно розглядати *частково саморегулятивну підсистему суспільства*

¹⁾[18] Давыдов А.А. Системная социология / А.А. Давыдов. – М.: КомКнига, 2006. – С. 17.

– підсистему суспільства, якій властива часткова саморегулятивність (звісно, це тавтологічне визначення, але часткова саморегулятивність – це єдина визначальна ознака підсистеми цього типу). Оскільки підсистеми суспільства у регуляційному аспекті – частково саморегулятивні підсистеми суспільства – можуть зазнавати регуляції не лише з боку держави, а й щодо одна одної, їх адекватно розуміти як такі соціальні системи, які знаходяться на різних системних рівнях у суспільстві і знаходяться в ієрархічних і регуляційних відносинах між собою: частково саморегулятивні підсистеми вищого системного рівня включають частково саморегулятивні підсистеми нижчого системного рівня і водночас здійснюють їх регуляцію.

Наприклад, А.А. Давидов у межах ієрархічної класифікації соціальних систем розрізняє такі соціальні системи (в ієрархічній послідовності від більш інклюзивних до менш інклюзивних): “країни світу, адміністративно-територіальні утворення всередині країни (області, штати, кантони тощо), населені пункти, організації, соціальні групи, сім’ї” [18]¹⁾. Оскільки більшість наведених підсистем є малими системами і переважно є об’єктами вивчення мезосоціології чи мікросоціології, тут вони не розглядаються. По суті, для нашого дослідження достатньо виокремити *найбільші* частково саморегулятивні підсистеми суспільства. Якщо врахувати, що регуляція у суспільстві в цілому здійснюється державою за допомогою різних видів регуляції – як керування, так і регулювання, логічно припустити, що регуляція соціальних систем на субсуспільному рівні також може здійснюватись аналогічними державі утвореннями. За таких міркувань найбільш підходящими частково саморегулятивними підсистемами суспільства є соціальні системи, які регулюються тільки органами державної влади: місцевими адміністраціями, органами місцевого самоврядування, місцевими судами тощо. З такого погляду першопорядковою підсистемою суспільства у регуляційному аспекті є *першопорядкова частково саморегулятивна підсистема суспільства* – частково

¹⁾[18] Давидов А.А. Системная социология / А.А. Давыдов. – М.: КомКнига, 2006. – С. 17.

саморегулятивна підсистема суспільства, яка зазнає керування (тобто легальних і легітимних прескриптивних інформаційних впливів) тільки з боку керівної підсистеми суспільства.

Підсистеми ж суспільства у горизонтальному аспекті, імовірно, пов'язані мережевими, неієрархізованими регулятивними відносинами, і, з нашого погляду, вони являють собою не стільки організаційні, скільки неформальні, субстанційні та / або функціональні єдності. Найближчим у цьому аспекті, очевидно, є розрізнення процесів самовідтворення складових суспільства. Виходячи з таких міркувань, ми вважаємо слушним розглядати *функціональний аспект аналізу суспільства* – аналіз суспільства, який здійснюється за критерієм специфіки процесів самовідтворення складових суспільства. *Функція* самовідтворення суспільства – властивість процесу, яка полягає в тому, що він забезпечує самовідтворення певних складових або структур суспільства. На перший погляд (якщо не враховувати перехід від системи предметів до системи процесів) може здаватись, що у цьому аспекті досить просто визначити підсистеми – відповідно до кожної функції. Але проблема полягає в тому, що заздалегідь не відомо, чи кожна функція забезпечується системно (упорядковано і цілісно як одна система, на противагу неупорядкованій нецілісній випадковості), і чи всі відповідні функціональні відносини утворюють систему. Наприклад, домашнє виготовлення полиць для книжок у різних родин (процеси, вирішені за критерієм об'єднання неспеціалістами, членами родини, дошок у цілісні об'єкти, функціональне призначення яких – містити книжки) вірогідно відбувається незгоджено, у різний час, тобто хаотично, і немає підстав вважати, що ці процеси – які є частиною усіх процесів створення і відтворення речових засобів до життя – утворюють цілісність у масштабах суспільства. З огляду на попередньо викладені міркування, найбільш коректно вважати, що самовідтворення суспільства відбувається у низці сфер, щодо яких заздалегідь не відомо, чи утворюють усі процеси у відповідній сфері цілісність, чи ні. Тоді є сенс розглядати у функціональному аспекті аналізу низку *функціональних сфер самовідтворення суспільства*,

кожна з яких є сукупністю людей, засобів до життя людей та відношень між ними, які здійснюють певну функцію самовідтворення суспільства. Очевидно, що діяльність людей є настільки багатогранна, що одні й ті ж люди не можуть діяти виключно в одній сфері. Тому кожна функціональна сфера самовідтворення суспільства – це структурна частина функціональної будови суспільства і за визначенням виокремлює тільки один аспект аналізу будови суспільства.

Зважаючи на зазначену вище проблему відсутності точного знання щодо цілісності чи не цілісності функціональних сфер самовідтворення суспільства, ми вважаємо найбільш адекватним у найбільш загальному вигляді виокремити ці функціональні сфери, а потім аналізувати, чи є вони системами. Щоб виокремити якісно відмінні функціональні сфери самовідтворення суспільства а (а потім – і відповідні функціональні підсистеми) і скласти достатньо вичерпний їх перелік, ми вважаємо необхідним застосувати процедуру *декомпозиції* суспільства на функціональні сфери за критерієм специфіки функцій самовідтворення суспільства. Оскільки цей критерій є надто абстрактним, у застосування такого функціонального підходу до виокремлення функціональних аспектів необхідно уточнити критерії цього виокремлення. На нашу думку, доцільно послідовно – від найбільш загальних до більш конкретних – розглянути *необхідні і достатні умови*, за дотримання яких можливе самовідтворення суспільства як системи. Виконання проаналізованих далі якісно різнорідних об'єктивних умов самовідтворення суспільства якраз і варто розглядати як критерії виокремлення функціональних сфер самовідтворення суспільства.

Перш за все є сенс врахувати те, що для забезпечення самовідтворення суспільства як системи найбільш загальними умовами є відтворення суспільства як *системи* і відтворення (у сенсі – самостійні, без зовнішніх керівних впливів відтворення) його *відношень із зовнішнім середовищем*.

При розгляді функціональних сфер самовідтворення суспільства варто врахувати те, що суспільство в цілому здійснює самовідтворення, але, оскільки

всі функціональні сфери так чи інакше пов'язані між собою (часто вони є різними проявами одного субстанціонального процесу), вони не є автономними, і тому в окремих сферах відбувається не самовідтворення, а *відтворення* певних компонентів суспільства.

Суспільство як система складається з елементів, відношень між ними, а також має загальні та специфічні властивості, тому для самовідтворення суспільства як системи більш конкретними якісно різнорідними необхідними і достатніми умовами є відтворення *елементів, відношень між елементами суспільства, цілісності та специфічних системних властивостей* суспільства. Зовнішнє середовище суспільства складається із біофізичного зовнішнього середовища та соціального зовнішнього середовища, тому для самовідтворення відношень суспільства із зовнішнім середовищем більш конкретними якісно різнорідними необхідними і достатніми умовами є відтворення відношень із *біофізичним зовнішнім середовищем та із соціальним зовнішнім середовищем*.

Загальносистемною властивістю суспільства (тобто властивістю, яка притаманна всім системам) є його *цілісність*. Однак необхідно врахувати те, що самовідтворення цілісності суспільства здійснюється в основному через відтворення його складових і відношень між ними, а також частково і через взаємодію із соціальним зовнішнім середовищем, отже, розглядати відтворення цілісності суспільства логічно в межах названих сфер. Для аналізу також важливими є специфічні системні властивості суспільства (тобто властивості, які притаманні системам певних видів). Оскільки суспільство є живою системою, йому притаманне *самовідтворення*. Але самовідтворення суспільства, хоча в цілому воно є не відтворенням (яке може бути і зовнішнім), а самовідтворенням, відбувається шляхом відтворення його складових, відношень між ними й інших системних властивостей – отже, ця сфера врахована у специфічних функціональних сферах самовідтворення суспільства. З урахуванням того, що суспільство є соціальною системою, йому притаманна адаптація до середовища не тільки через адаптацію своїх елементів до середовища (принаймні у формі зміни соціальних відношень), а й через

адаптування елементів середовища відповідно до потреб суспільства (наприклад, техногенний вплив на довкілля). З цього випливає, що при аналізі самовідтворення суспільства доцільно врахувати сфери не просто адаптації до зовнішнього середовища, а відтворення відношень із зовнішнім середовищем (які можуть бути різнотипними). Така сукупність процесів забезпечує відтворення безпечних параметрів відношень із зовнішнім середовищем. Такими параметрами можуть бути, наприклад, пропорції вирубки і посадки лісів, оскільки незбалансована пропорція може призвести до колапсу суспільства [21]¹⁾.

Зважаючи на те, що суспільство здійснює саморегуляцію шляхом упорядкування через взаємодію його складових між собою, причому так, що частина взаємодій – це упорядкування через інформаційні впливи керівної підсистеми, воно є *самоврядним*. Однак необхідно врахувати те, що відтворення самоврядності суспільства забезпечується в основному діяльністю держави – як усередині суспільства, так і у взаємодії із соціальним зовнішнім середовищем. Отже, хоч властивості суспільства і не зводяться до властивостей його складових і не виводяться з властивостей його складових, вони відтворюються у зазначених сферах. З огляду на це, виокремлювати сфери відтворення цілісності, самовідтворення, адаптування елементів середовища відповідно до потреб суспільства та самоврядності суспільства – як аналітично співмірні з іншими функціональними сферами – ми вважаємо некоректним.

Виходячи із розроблених критеріїв виокремлення функціональних сфер самовідтворення суспільства, та з урахуванням вищенаведених міркувань, на *другому етапі декомпозиції* ми вважаємо адекватним виокремити такі *функціональні сфери самовідтворення суспільства*: функціональні сфери 1) відтворення життєво необхідних елементів суспільства, 2) відтворення життєво необхідних відношень між елементами суспільства, 3) відтворення життєво необхідних відношень суспільства із біофізичним зовнішнім

¹⁾[21] Про колапс суспільства о. Паски через знищення лісів пише Дж. Даймонд // Даймонд Дж. Коллапс. Почему одни общества выживают, а другие умирают / Дж. Даймонд; пер. с англ. – М.: АСТ, 2008. – С. 131-135.

середовищем, 4) відтворення життєво необхідних відношень суспільства із соціальним зовнішнім середовищем.

Структурні відношення між функціональними сферами, виокремленими на перших двох етапах декомпозиції процесів відтворення суспільства, зображені у Таблиці 2.1.

Таблиця 2.1. Перший і другий етапи декомпозиції суспільства на функціональні сфери самовідтворення

	Функціональні сфери самовідтворення суспільства, виокремлені на <i>першому</i> етапі декомпозиції		Функціональні сфери самовідтворення суспільства, виокремлені на <i>другому</i> етапі декомпозиції
1	відтворення життєво необхідних <i>компонентів</i> суспільства	1	відтворення життєво необхідних <i>елементів</i> суспільства
		2	відтворення життєво необхідних <i>відношень</i> між елементами суспільства
2	відтворення життєво необхідних <i>умов</i> самовідтворення суспільства	3	відтворення життєво необхідних <i>елементів</i> зовнішнього середовища
		4	відтворення життєво необхідних <i>відношень між елементами</i> зовнішнього середовища

Виокремлені функціональні сфери самовідтворення суспільства включають широкий спектр функцій, тому для подальшого переходу до моделювання доречно здійснити третій етап декомпозиції.

У самовідтворенні елементів суспільство відтворює два якісно відмінні види складових: люди і їхні засоби до життя. У взаємодіях із біофізичним зовнішнім середовищем (строго кажучи у відношеннях – адже результат розташування на певній відстані від небезпечних природних об'єктів є відношенням, а не взаємодією) суспільство як система здійснює відтворення відношень потрібних для відтворення самого суспільства і для відтворення його біофізичних умов існування. У взаємодіях із соціальним зовнішнім середовищем суспільство як система здійснює відтворення взаємодій потрібних для відтворення самого суспільства і для відтворення відносин із соціальним зовнішнім середовищем. Це і є критерії виокремлення третьопорядкових функціональних сфер самовідтворення суспільства.

На основі вищенаведених критеріїв виокремлення функціональних сфер самовідтворення суспільства, та з урахуванням наших міркувань, на *третьому етапі декомпозиції* ми вважаємо логічним виокремити такі *функціональні сфери самовідтворення суспільства*: функціональні сфери 1) відтворення людей; 2) відтворення засобів до життя; 3) відтворення соціальних відносин стосовно відтворення людей; 4) відтворення соціальних відносин стосовно відтворення засобів до життя; 5) відтворення життєво необхідних елементів біофізичного зовнішнього середовища; 6) відтворення життєво необхідних елементів соціального зовнішнього середовища; 7) відтворення життєво необхідних відношень між елементами біофізичного зовнішнього середовища; 8) відтворення життєво необхідних відношень між елементами соціального зовнішнього середовища.

Структурні відношення між функціональними сферами, виокремленими на другому і третьому етапах декомпозиції процесів відтворення суспільства, зображені у Таблиці 2.2.

Таблиця 2.2. Другий і третій етапи декомпозиції суспільства на функціональні сфери самовідтворення

	Функціональні сфери самовідтворення суспільства, виокремлені на <i>другому</i> етапі декомпозиції		Функціональні сфери самовідтворення суспільства, виокремлені на <i>третьому</i> етапі декомпозиції
1	відтворення життєво необхідних елементів суспільства	1	відтворення людей
		2	відтворення засобів до життя
2	відтворення життєво необхідних відношень між елементами суспільства	3	відтворення соціальних відносин стосовно відтворення людей
		4	відтворення соціальних відносин стосовно відтворення засобів до життя
3	відтворення життєво необхідних елементів зовнішнього середовища	5	відтворення життєво необхідних елементів біофізичного зовнішнього середовища
		6	відтворення життєво необхідних елементів соціального зовнішнього середовища
4	відтворення життєво необхідних відношень між елементами зовнішнього середовища	7	відтворення життєво необхідних відношень між елементами біофізичного зовнішнього середовища
		8	відтворення життєво необхідних відношень між елементами соціального зовнішнього середовища

Відтворення компонентів соціального зовнішнього середовища не означає зникнення самоврядності суспільств. Наприклад, відбудова інфраструктури або соціальних організацій у певному суспільстві після природної катастрофи або війни може здійснюватись іншими суспільствами, оскільки такі процеси є створенням життєво важливих умов їхнього існування.

З нашого погляду, *першопорядкова функціональна сфера суспільства* – це функціональна сфера самовідтворення суспільства, у якій здійснюється певна сукупність взаємопов'язаних специфічних функцій самовідтворення суспільства. На нашу думку, функціональні сфери суспільства, виокремлені на третьому етапі декомпозиції суспільства, є сенс розглядати як другопорядкові функціональні сфери суспільства. З нашого погляду, *другопорядкова функціональна сфера суспільства* – це функціональна сфера самовідтворення суспільства, у якій здійснюється певна специфічна функція самовідтворення суспільства. Імовірно, жодна виокремлена другопорядкова функціональна сфера суспільства не є системою, хоча може мати у своєму складі структуровані соціальні інститути (наприклад, відтворення людей як соціальних істот забезпечується існуванням низки соціальних інститутів, які є сенс розглянути окремо).

Можемо підсумувати, що виокремлені функціональні сфери суспільства є специфічними сферами суспільного життя, які можуть бути упорядковані різною мірою. Ці функціональні сфери імовірно, притаманні не лише суспільству, а й мають відповідники в інших соціальних системах макрорівня – у системах суспільств та світовій системі суспільств.

Однак проблема ступеню упорядкованості функціональних сфер самовідтворення суспільства залишається актуальною. Якщо розглянути, наприклад, функціональну сферу відтворення людей як соціальних істот, стає очевидним, що вона не є єдиною, адже у кожному сучасному суспільстві люди як соціальні істоти створюються і відтворюються у низці соціальних структур. Такі соціальні структури чи підсистеми під назвою суспільних інститутів чи інституцій є традиційним об'єктом вивчення у соціології. На нашу думку,

поняття інституту (англійською мовою *institute*) більш адекватне для позначення специфічної соціальної організації, а поняття інституції (англійською мовою *institution*) – для позначення підсистеми суспільства. Ключовою проблемою виокремлення суспільних інституцій є вибір критерію такого виокремлення. Наприклад, В.І. Волович дає таке визначення: “Інститут соціальний – форма організації і засіб здійснення діяльності людей, що забезпечує стабільне функціонування суспільних відносин” [48]¹⁾. З нашого погляду, такий підхід є надто абстрактним і не задає чіткого критерію створення вичерпного переліку якісно відмінних соціальних інституцій суспільства.

В екологічно-еволюційній теорії Г. Ленські соціальні інституції розглядаються як системи соціальних відносин та елементів культури, які розвиваються у суспільстві у відповідь на деякий набір базових і сталих потреб [88]²⁾. Подібні погляди на соціальний інститут висловлює М.Е. Ольсен, який описує соціальний інститут як “мережу організаційних одиниць, які всі мають справу зі спільними функціональними вимогами і тому поділяють схожі діяльності та норми”; функціональні вимоги – це “базові операційні необхідні умови, які мають бути задоволені у якийсь спосіб у суспільстві, щоб суспільство могло проіснувати тривалий час та функціонувати ефективно” [92]³⁾. У визначенні загального критерію виокремлення соціальних інституцій вважаємо коректним виходити з теоретичних позицій М.Е. Ольсена, за якими соціальна інституція розглядається як таке утворення, яке забезпечує певні функціональні вимоги існування та ефективного функціонування суспільства. Такі критерії до виокремлення функціональних сфер є більш підходящими для нашого дослідження. Також аналітично зручним для нашого дослідження є

¹⁾[48] *Волович В.І.* Інститут соціальний / В.І. Волович // Соціологія: короткий енциклопедичний словник / [уклад.: В.І.Волович, В.І.Тарасенко, М.В.Захарченко та ін.]; під заг. ред. В.І.Воловича. – К.: Український центр духовної культури, 1998. – С. 204.

²⁾[88] *Lenski G.* Human Societies. An Introduction to Macrosociology / Lenski G., Nolan P., Lenski J. – 7th ed. – NY: McGraw-Hill, 1995. – P. 461.

³⁾[92] *Olsen M.E.* Societal Dynamics. Exploring Macrosociology / M.E. Olsen. – New Jersey: Prentice-Hall, 1991. – P. 86.

підхід Г. Ленскі, оскільки він дає можливість розглядати соціальні інституції як поєднання усіх компонентів суспільства. Зважаючи на те, що за нашим підходом підсистеми суспільства складаються з усіх компонентів суспільства, ми вважаємо неадекватним застосовувати виокремлення таких соціальних інституцій у суспільстві, які не включають окремі компоненти суспільства. Тоді, з урахуванням складових суспільства за нашим підходом, *функціональну підсистему суспільства* буде послідовно розуміти як функціональну систему у складі суспільства, яка складається з людей, засобів до життя людей та упорядкованих відношень між ними і здійснює певну функцію самовідтворення суспільства.

Ми вважаємо коректним розглядати підсистему суспільства як соціальну інституцію, якщо відповідна підсистема забезпечує самовідтворення суспільства у певному аспекті – тобто здійснює якісно специфічну функцію самовідтворення суспільства. За таким критерієм можливо виокремити досить багато спеціалізованих соціальних інституцій, тому для здійснення макросоціологічного аналізу у більш широкому аспекті ми, за Г. Ленскі, також вважаємо адекватним розглядати системи взаємопов'язаних соціальних інституцій – інституційні системи. Таке рішення дозволяє дати окрему назву підсистемам суспільства у кожному функціональному аспекті, а також здійснити розрізнення між тими функціональними підсистемами, які здійснюють вузькоспецифічні функції, та тими, які здійснюють широкий набір специфічних функцій забезпечення існування суспільства – соціальні інституції та інституційні системи відповідно. Причому системність у функціональній сфері, на нашу думку, виникає саме на третьому системному рівні. З такого погляду *інституційна система суспільства є третьопорядковою функціональною підсистемою суспільства, яка здійснює сукупність взаємопов'язаних специфічних функцій самовідтворення суспільства.* Відповідно, *соціальна інституція суспільства є функціональною підсистемою суспільства четвертого порядку і більше, яка здійснює специфічну функцію самовідтворення суспільства.*

У макросоціології розроблена низка переліків інституційних систем суспільства. Наприклад, в екологічно-еволюційній теорії Г. Ленські вивчаються такі головні інституційні системи суспільства: *спорідненість, економіка, політика, релігія, освіта* [88]¹⁾. В еколого-економічно-еволюційній теорії М.Е. Ольсена розглядаються такі соціальні інституції (які автор також називає підсистемами суспільства, і частина з яких відповідає інституційним системам за нашим визначенням): *економіка, політика, освітня система, правова система, військо, засоби масові комунікації, праця, релігія, система соціалізації, медицина* [92]²⁾. Також в еволюційно-матеріалістичній теорії С.К. Сандерсона аналізуються частини соціальної структури (яку автор загалом визначає як організовані форми соціального життя, що відбуваються між членами суспільства), які також близькі до нашого визначення інституційних систем: *освіта, сім'я і спорідненість, гендерний поділ праці та гендерна нерівність, політика, расова та етнічна стратифікація (або їх відсутність), соціальна стратифікація (або її відсутність)* [96]³⁾. На наш погляд, при розробці наведених переліків соціальних інституцій та інституційних систем не були застосовані чіткі критерії їх розрізнення, через що деякі функції виконують декілька соціальних інституцій і деякі соціальні інституції виконують декілька функцій. Також при складанні цих переліків соціальних інституцій та інституційних систем були враховані не всі важливі функції, через що ці переліки не є вичерпними.

Для послідовного застосування дедуктивного методу виокремлення інституційних систем суспільства логічно розглянути вже розрізнені другопорядкові функціональні сфери самовідтворення суспільства і, за наявності у них упорядкування на рівні суспільства, констатувати існування відповідної соціальної підсистеми – у даному значенні інституційної системи

¹⁾[88] *Lenski G.* Human Societies. An Introduction to Macrosociology / Lenski G., Nolan P., Lenski J. – 7th ed. – NY: McGraw-Hill, 1995. – P. 51.

²⁾[92] *Olsen M.E.* Societal Dynamics. Exploring Macrosociology / M.E. Olsen. – New Jersey: Prentice-Hall, 1991. – P. 86-87.

³⁾[96] *Sanderson S.K.* Macrosociology. An Introduction to Human Societies / S.K. Sanderson. – 4th ed. – NY: Longman, 1999. – P. 43-44.

суспільства. Для досягнення поставлених завдань аналізу на макрорівні нам достатньо виокремити по одній інституційній системі у кожній функціональній сфері, без аналізу специфічних соціальних інституцій. Як демонструють численні дослідження, соціальні інституції виконують цілий набір функцій, в тому числі і латентних, однак для макросоціологічного аналізу важливою є головна мета – функція відповідної інституції чи інституційної системи.

2.3. Типи суспільств

Відмінності між суспільствами, які є спільними для деякої сукупності суспільств, дозволяють розрізняти типи суспільств. Типологія суспільств дає перспективи аналітично більш зручного дослідження множини сучасних суспільств, оскільки дозволяє узагальнено розглядати відносини між суспільствами різних типів. У макросоціології існує декілька типологій суспільств, які розрізняються за різними критеріями; фактично, кожен з критеріїв можливо співвіднести з деякими властивостями суспільств чи підсистем суспільства.

Одна з найбільш поширених типологій розроблена в екологічно-еволюційній теорії Г. Ленські. Критерієм розрізнення типів суспільств є переважаюча у суспільстві технологія прожиття. За цією типологією розрізняють шість основних типів суспільств: *мисливсько-збиральницькі* суспільства, основними способами існування яких є полювання на диких тварин та збирання диких рослин; *прості городницькі* суспільства, у яких основною технологією прожиття є вирощування рослин за допомогою дерев'яних та кам'яних знарядь праці; *розвинуті городницькі* суспільства, у яких основною технологією прожиття також є вирощування рослин, але у яких для цього використовують металеві знаряддя праці; *прості аграрні* суспільства, у яких основною технологією прожиття є вирощування рослин, і де це

здійснюють за допомогою плуга; *розвинуті аграрні* суспільства, у яких основною технологією прожиття також є вирощування рослин за допомогою плуга, але у яких використовують для цього залізні знаряддя праці; *індустріальні* суспільства використовують машинну технологію та неживі джерела енергії для забезпечення роботи цих машин [88]¹⁾. У типології суспільств Г. Ленські також присутні чотири типи суспільств, технології прожиття яких є спеціалізованими по відношенню до довкілля: *рибальські*, які в основному використовують ті елементи технології, які є найкориснішими для прожиття на воді – рибальство; *прості* та *розвинені скотарські* суспільства в основному використовують ті елементи технології, які дозволяють жити на відкритих рівнинах з невеликими опадами – скотарство; *морські* суспільства, у яких заморська торгівля є основним джерелом багатства і доходу [88]²⁾.

В еволюційно-матеріалістичній теорії С.К. Сандерсона виокремлені шість типів суспільств: *мисливсько-збиральницькі*, технологією прожиття яких є мисливство і збиральництво; *прості городницькі*, технологією прожиття яких є просте городництво; *розвинуті городницькі*, технологією прожиття яких є інтенсивне городництво; *аграрні*, технологією прожиття яких є інтенсивні аграрні методи; *пасторальні*, технологією прожиття яких є скотарство; *індустріальні*, технологією прожиття яких є використання машин [96]³⁾. За типологією С.К. Сандерсона сучасні суспільства можливо віднести до аграрних (частина з яких здійснює індустріалізацію) та індустріальних типів.

У типології суспільств Дж. В. Расела як критерії виокремлення типів суспільств використовуються рівень технологічного розвитку та відмінності у соціоекономічних структурах суспільств. Основою типології є розмежування технологічних ер за рівнем технологічного розвитку: *мисливсько-збиральницька ера*, за якої люди забезпечували своє життя полюванням на тварин та збиранням готової їжі; *городницька ера*, за якої життєво необхідні засоби

¹⁾[88] *Lenski G. Human Societies. An Introduction to Macrosociology / Lenski G., Nolan P., Lenski J. – 7th ed. – NY: McGraw-Hill, 1995. – P. 79-80.*

²⁾[88] Там само, P. 79-80, 459-461.

³⁾[96] *Sanderson S.K. Macrosociology. An Introduction to Human Societies / S.K. Sanderson. – 4th ed. – NY: Longman, 1999. – P. 60, 408, 414.*

існування люди отримували завдяки скотарству та городництву; *аграрна ера*, протягом якої люди отримували життєво необхідні засоби існування із сільського господарства, у якому широко застосовувалась енергія тварин та природних джерел енергії, таких як вітер та річка; *індустріальна ера*, протягом якої люди для отримання життєво необхідних засобів існування використовували більш ефективні неживі джерела енергії, такі як викопні палива, електрика, пар, енергія ядерного розпаду, та машини як інструменти; *постіндустріальна ера*, у якій працівники все більше задіяні у сфері послуг [94]¹⁾. За відмінностями в соціоекономічних структурах суспільств (інституційних способах виробництва життєво необхідних предметів) Дж.В. Расел розрізняє такі соціоекономічні варіації суспільних типів: у мисливсько-збиральницькій ері – *громадський* (communal); у городницькій ері – *громадський* та *сільських громад*; в аграрній ері – *державний* (де домінував клас правлячої державної влади), *рабовласницький* (де основу виробництва складала праця рабів), *феодальний* (де власники землі забирали грошові виплати у вигляді податків від селян), *капіталістичний* та *соціалістичний*; в індустріальній історичній ері – дві соціоекономічні варіації суспільних типів (за економічним критерієм власності на засоби виробництва): *капіталістичний*, який базується на виробництві у приватних підприємствах для продажу на ринку; та *соціалістичний*, за якого держави чи уряди є власниками засобів виробництва [94]²⁾. За типологією Дж.В. Расела сучасні суспільства належать до суспільств індустріального типу, однак далі індустріальні суспільства розрізняються за іншим критерієм – відмінностей у соціоекономічних структурах суспільств. Дж.В. Расел зазначає, що наближається постіндустріальна ера, де все більша частина зайнятості – це зайнятість у сфері послуг, однак не розглядає суспільств постіндустріального типу. Завдяки аналітичному розрізненню капіталістичної і соціалістичної варіацій

¹⁾[94] *Russell J.W.* Introduction to Macrosociology / J.W. Russell. – 2nd ed. – Upper-Saddle River, NJ: Prentice Hall, 1996. – P. 30-34.

²⁾[94] Там само, P. 35-37.

індустріального суспільного типу, тобто залученню ще одного критерію, ця типологія є більш детальною для аналізу сучасних індустріальних суспільств.

Типологія суспільств у еколого-економічно-еволюційній теорії М.Е. Ольсена базується на типології Г. Ленскі, використовуючи її спрощений варіант. Критерієм для розрізнення є фундаментальні відмінності між економічними системами. У цій типології виокремлені чотири типи суспільств: *мисливсько-збиральницькі* або *шукаючі* (foraging), економіка яких ґрунтується на полюванні на диких тварин і збиранні диких рослин; *городницькі*, економіка яких ґрунтується на дрібному городництві; *аграрні*, економіка яких ґрунтується на осілому землеробстві; *індустріальні*, економіка яких ґрунтується на промисловому виробництві і на пов'язаній із ним комерційній діяльності; *постіндустріальні*, економіка яких ґрунтується не на землеробстві чи промисловому виробництві, у якій знання відіграє ключову роль [92]¹⁾. Сильною стороною цієї типології є розгляд постіндустріальних суспільств, що формуються.

До типологій суспільства, у яких як визначальні критерії розрізнення використовуються пропорції структури процесів відтворення суспільства, відноситься типологія суспільств В.Є. Хмелька. За цією типологією критерієм віднесення суспільства до того чи іншого типу є визначення домінанти макроструктури процесів відтворення суспільства, тобто переважаючого виробництва елементів суспільства – виробництва, на яке витрачається більше суспільної праці, ніж на будь-який інший з п'яти видів цього виробництва. За таким критерієм суспільство, у якому домінантою макроструктури процесів відтворення суспільства є виробництво людей як живих істот, є *первісним* суспільством; суспільство, у якому домінантою макроструктури процесів відтворення суспільства є виробництво харчових засобів до життя, є *сільськогосподарським* суспільством; суспільство, в якому домінантою макроструктури процесів відтворення суспільства є виробництво речових

¹⁾[92] Olsen M.E. Societal Dynamics. Exploring Macrosociology / M.E. Olsen. – New Jersey: Prentice-Hall, 1991. – P. 121-123, 592, 596.

засобів до життя, є *індустріальним* суспільством; суспільство, в якому домінантою макроструктури процесів відтворення суспільства є відтворення знакових засобів до життя, є *інформаційним* суспільством [60]¹⁾. За типологією В.Є. Хмелька сучасні суспільства відносяться до сільськогосподарського, індустріального та інформаційного типів.

Наведені типології застосовують частково різні і несуперечливі, а частково взаємопов'язані критерії для розрізнення типів суспільств. Для застосування цих типологій вважаємо доцільним розглянути спільні позиції типологій, які взаємно перетинаються, і які можливо використовувати як взаємозамінні, а також відмінні позиції типологій, які можливо застосовувати для взаємного доповнення.

У сучасному світі розвинуті аграрні суспільства за типологією Г. Ленскі відповідають аграрним суспільствам за типологією С.К. Сандерсона, Дж.В. Расела, М.Е. Ольсена та сільськогосподарським суспільствам за типологією В.Є. Хмелька; індустріальні суспільства за типологією Г. Ленскі, С.К. Сандерсона, Дж.В. Раселом, М.Е. Ольсеном та В.Є. Хмелька також майже відповідають один одному. Очевидно, що розглянуті типології суспільств у застосуванні до суспільств сучасного світу є достатньо близькими. У чотирьох з п'яти розглянутих типологіях (Г. Ленскі, С.К. Сандерсона, Дж.В. Расела, М.Е. Ольсена) як критерій розрізнення типів суспільств застосовується певний варіант основної технології прожиття. Оскільки на типології Г. Ленскі ґрунтуються типології С.К. Сандерсона та М.Е. Ольсена, то з-поміж цих трьох її, за інших рівних умов, варто використовувати як основну для класифікації суспільств і порівняння суспільств різних типів.

Однак у типології суспільств Г. Ленскі відсутнє розрізнення суспільств, у яких значна частина суспільної праці припадає на виробництво інформації, натомість у типології М.Е. Ольсена розглянуті деякі процеси в постіндустріальних суспільствах, але не їхні властивості. За типологією

¹⁾[60] *Хмелько В.Є.* Основи макросоціології (основні поняття з лекцій) [Рукопис, електронний ресурс] / В.Є. Хмелько, 2008.

В.Є. Хмелька інформаційні суспільства визначені концептуально і розроблена методика їх емпіричної ідентифікації. У типології суспільств Дж.В. Расела зазначені постіндустріальні суспільства, які вирізняються за іншим критерієм – у постіндустріальних суспільствах люди в основному зайняті у сфері послуг, однак такі суспільства не виявлені і не розглянуті.

Отже, серед розглянутих типологій для дослідження сучасних суспільств, параметри яких можливо визначити на основі кількісних даних завдяки існуванню сучасного статистичного обліку, більш певно та недвозначно розрізняються типи суспільств за критеріями, запропонованими В.Є. Хмельком. У цій теорії враховуються пропорції поділу суспільної праці (який формується через відносну поширеність у суспільстві різних технологій), що дає можливість розрізнити типи суспільств за даними статистики зайнятості. Крім того, ця типологія повністю узгоджується із виокремленими нами функціональними сферами самовідтворення суспільства, що може мати деяку евристичну цінність для подальшого аналізу. Виходячи із зазначених міркувань, ми використовуватимемо типологію суспільств В.Є. Хмелька як основну для визначення типів сучасних суспільств і порівнянь між ними.

2.4. Поняття світової системи суспільств: макросоціологічні підходи

З позицій підходу, який ми обстоюємо, у світі існує деяка множина суспільств, які є самоврядними соціальними системами. Характерно, що суспільства не існують окремо одне від одного, навпаки, вони постійно *взаємодіють між собою*. Як зазначає Г. Ленські, навіть у далекому минулому суспільства взаємодіяли між собою, якщо і не безпосередньо, то принаймні опосередковано – через опосередковуючі взаємодії інших суспільств [89]¹⁾. Тим

¹⁾[89] *Lenski G. Ecological-Evolutionary Theory: Principles and Applications / G. Lenski. – Boulder: Paradigm Publishers, 2005. – P. 26.*

більше це закономірно для сучасності – численні взаємодії між суспільствами охоплюють практично всі сфери соціального життя і навіть стають більш інтенсивними.

За висновком Г. Ленські внаслідок цих взаємодій між суспільствами утворюється мережа соціальних зв'язків [89]¹⁾. Оскільки між суспільствами об'єктивно існують як зв'язки, так і протиставлення (наприклад, дипломатична боротьба між державами), як *взаємодії* (наприклад, міжнародна торгівля), так і *форми співвідношень* (наприклад, співвідношення обсягів ВВП на душу населення), то в загальному коректніше розглядати *відносини* між суспільствами. Для зручності розгляду відношення між суспільствами ми називатимемо *міжсуспільними відносинами*.

Відносини між суспільствами виникають на різних системних рівнях: як між суспільствами в цілому – відносини, які стосуються всіх членів суспільств, – так і між окремими підсистемами чи елементами суспільств. Прикладом відносин, які стосуються всіх членів суспільств, може бути укладання міжнародних угод, щодо державного кредиту, адже відповідні зобов'язання за посередництва держави покладаються на членів суспільства та можуть змінювати реальну вартість національної валюти, що змінює реальну вартість грошових ресурсів, які є у розпорядженні членів суспільства. Відносини між малими підсистемами чи елементами суспільств ми розглядатимемо окремо, оскільки вони відбуваються не на макрорівні, і тому не є об'єктом дослідження у макросоціології. Відносини *між інституційними системами та між суспільствами в цілому* є достатньо масштабними відносинами і можуть бути об'єктом дослідження з позицій макросоціології.

З аналітичної точки зору відносини можуть бути або неупорядкованими (стохастичними, випадковими) або упорядкованими. Очевидно, що між сучасними суспільствами мають місце відносини обох видів. Особливо важливі для дослідження *упорядковані* міжсуспільні відносини, оскільки вони дають

¹⁾[89] *Lenski G. Ecological-Evolutionary Theory: Principles and Applications / G. Lenski. – Boulder: Paradigm Publishers, 2005. – P. 26.*

підстави розглядати певну сукупність суспільств та відносин між ними як окремі *утворення*.

Імовірно, міжсуспільні відносини є неоднорідними, тобто більш масштабними чи інтенсивними між одними суспільствами і, відповідно, менш масштабними чи інтенсивними між іншими. З таких міркувань доцільно розглядати суспільства та упорядковані відносини між ними як деяку *множину* окремих утворень.

Ключовим питанням у дослідженні міжсуспільних відносин є те, чи утворюють певні сукупності суспільств та упорядкованих відносин між ними множину *цілісних* утворень. Для цього необхідно з'ясувати, чи мають такі утворення властивості, які не зводяться до властивостей їхніх складових і не виводяться з властивостей їхніх складових.

Строго кажучи, не всі суспільства та упорядковані відносини між ними існують як одне ціле. Наприклад, якщо представники двох держав підписують міжнародну угоду, яка встановлює однакові правила діяльності для громадян обох держав, то громадяни жодної держави не можуть в односторонньому порядку змінити обумовлені правила діяльності (в такому разі можна було б констатувати фактичне невиконання угоди і, як наслідок, руйнування відповідних міжсуспільних відносин). І хоча практично між усіма сучасними державами підписані численні міжурядові угоди, науковці не розглядають кожну комбінацію суспільств, пов'язану міжурядовими угодами, як систему, а тільки як держави із міжурядовими угодами. Очевидно, потрібна якась вирішальна кількість та зміст таких угод, завдяки яким громадяни двох чи більше держав разом із такими угодами утворювали одне ціле. Операційне визначення таких утворень є окремою проблемою, тому на концептуальному рівні можна спиратись тільки на критерій цілісності таких утворень. Наприклад, якщо Союз Росії та Білорусі має спільну оборонну політику і, тим більше, окрему назву, то ця пара суспільств та відносини між ними, безумовно, має емерджентні властивості і є цілісною. На даному етапі розробки цієї

проблеми визначити для всіх таких об'єднань якийсь більш специфічний критерій ми не бачимо можливим.

Таким чином, суспільства, які разом із упорядкованими міжсуспільними відносинами функціонують як цілісні утворення, є *системами*. Оскільки міжурядові угоди укладають уряди, регуляція цих суспільств здійснюється не іззовні, а з боку керівних підсистем відповідних суспільств. Завдяки цьому у системі суспільств, які взаємодіють, не зникає самоврядність самих суспільств. Тому суспільства, які завдяки упорядкованим відносинам між собою утворюють цілісність, адекватно розглядати як *систему суспільств*. *Елементами* такої системи є суспільства, а *структурою* – упорядковані відносини між ними.

Міжурядові угоди, які укладаються між урядами кількох суспільств, як правило, не виключають можливість інших міжурядових угод із іншими суспільствами. Інші міжурядові угоди можуть, наприклад, обмежувати можливості міжурядових угод між суспільствами у складі системи суспільств. Виходячи з цих міркувань, загалом не можливо однозначно стверджувати, що всі системи суспільств є саморегулятивними; імовірно, вони є частково саморегулятивними.

Отже, можливо сформулювати таке визначення поняття системи суспільств: система суспільств – соціальна система, яка складається із суспільств та відносин між ними.

З огляду на те, що поняття системи суспільств є надто загальним, для позначення системи, яка складається не з усіх, а з декількох суспільств, доцільно запровадити поняття асоціації суспільств. Визначальними ознаками асоціації суспільств є те, що вона складається з кількох суспільств і, завдяки наявності міжурядових угод, які регулюють діяльність членів обох суспільств, є принаймні частково саморегулятивною. Оскільки інші суспільства не можуть здійснювати регуляцію асоціації суспільств у цілому, але щонайбільше взаєморегуляцію із деякими суспільствами з її складу, асоціація суспільств як система є повністю саморегулятивною.

Відповідно, за нашим визначенням асоціація суспільств – це саморегулятивна система суспільств, яка складається із кількох суспільств та відносин між ними.

Зрозуміло, що у такому визначенні не одне з найбільш загальних родових понять, видовими стосовно якого є поняття асоціації суспільств (яке позначає цілісну сукупність *декількох* суспільств) та світової системи суспільств (яке позначає цілісну сукупність *усіх* суспільств).

Наприклад, з такого погляду, зважаючи на те, що суспільства у складі Європейського Союзу (далі – ЄС) підлягають чинності права, яке поширюється на громадян усіх країн-членів ЄС, здійснюють спільну саморегуляцію у сфері торговельної та фінансової політики, провадять дипломатичну діяльність від імені ЄС, ЄС має властивості, не притаманні його складовим, отже характеризується цілісністю, складається із п'ятнадцяти суспільств і за визначенням є асоціацією суспільств.

Очевидно, системоутворювальними ознаками асоціацій суспільств можуть бути відносини між суспільствами в одній чи декількох сферах соціального життя. Міжсуспільні відносини в усіх сферах соціального життя видаються малоймовірними, оскільки навіть в окремому суспільстві здійснюється спрямована регуляція не в усіх сферах. Особливо, вертикальна ієрархічна політична регуляція в межах асоціації суспільств усувала б самоврядність суспільства, і тому не може бути притаманною асоціаціям суспільств (в іншому разі вони мають бути визначені не як асоціації суспільств, а як суспільства). В основному, асоціації суспільств об'єднані угодами, які регулюють економічні (в основному торговельні, наприклад, MERCOSUR – спільний ринок Південного конусу у Латинській Америці) та/чи політичні відносини між ними. Відповідно, на даному етапі можливо розрізнити *економічні, політичні та економіко-політичні* асоціації суспільств.

Позаяк уряди держав, якщо це не обумовлено спеціально, вільні укладати угоди з будь-якими іншими державами, одне суспільство може входити до складу більш ніж однієї асоціації суспільств, особливо якщо ці різні асоціації

об'єднані відносинами у різних сферах соціального життя. Наприклад, Білорусь входить до складу і Союзу незалежних держав, і Союзу Росії і Білорусі.

Оскільки наявність міжурядових угод не забезпечує цілісності об'єднань суспільств, тобто не всі суспільства, пов'язані такими угодами, утворюють асоціації суспільств, у світі існує низка суспільств, які взаємодіють із іншими суспільствами, але *не входять* до жодної асоціації суспільств.

Для розгляду властивостей сучасної світової системи суспільств потрібно спочатку з'ясувати її склад.

Теоретично можуть існувати суспільства, які зовсім *не пов'язані* між собою міжсуспільними відносинами. Це навіть можуть бути суспільства, які у минулому взаємодіяли з іншими суспільствами, але з різних причин припинили таку взаємодію. Через це такі суспільства фактично не мають зовнішнього соціального середовища, і можуть розглядатись як *соціально ізольовані суспільства*. Але на даний час таких емпірично виявлених суспільств не існує: ті ізольовані суспільства, які існували у двадцятому столітті, були успішно інкорпоровані технологічно розвиненішими суспільствами, держави яких класифікують членів цих колишніх ізольованих суспільств своїми громадянами, їхню територію – своєю власною територією, і поширюють чинність свого законодавства на них. Як відомо, усі визнані держави і, відповідно, суспільства входять до складу Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН), а отже, поєднані міжсуспільними відносинами. На цих підставах коректно стверджувати, що між усіма сучасними суспільствами відбуваються міжсуспільні відносини.

Таким чином, сукупність сучасних суспільств складається з множини окремих суспільств, між якими відбуваються міжсуспільні відносини, і частина з яких утворюють асоціації суспільств, які можуть перетинатись між собою.

Важливим дослідницьким питанням є з'ясування того, чи утворює сукупність сучасних суспільств – суспільства світу та міжсуспільні відношення між ними – єдину систему. Для цього необхідно з'ясувати, чи характеризується сукупність сучасних суспільств цілісністю, тобто чи мають сучасні суспільства

та міжсуспільні відношення між ними такі властивості, які не притаманні окремим суспільствам, але притаманні світовій системі суспільств у цілому.

В результаті дослідження світової економіки К. Чейз-Дан прийшов до висновку, що завдяки міжнародному розташуванню виробництва, глобальним інвестиціям та інтенсивному економічному обміну між різними частинами світової економіки принаймні з середини ХХ століття існує врівноважена система розташування праці та інших ресурсів [76]¹⁾. Існування світового за масштабами поділу праці, було тим показником, який надав підстави І. Валерстайну стверджувати, що в сучасному світі існує лише одна світ-система – капіталістична світ-економіка. Єдиний поділ праці у світ-економіці означає, що різні частини залежать від економічного обміну з іншими частинами для стабільного забезпечення потреб цих частин, – світ-економіка, на відміну від її частин, є самодостатньою у сенсі стабільного забезпечення власних потреб [109]²⁾. З цього ми робимо висновок, що світ-економіка володіє властивостями, не притаманними її складовим суспільствам: світовий поділ праці, світове виробництво, світова торгівля, – а отже, є цілісною. Таким чином, принаймні в економічній сфері сучасні суспільства утворюють *єдину систему*.

Гіпотетично цілісності в економічній сфері може бути достатньо, щоб розглядати сукупність сучасних суспільств як систему, але ми припускаємо, що вони складають систему також і в інших сферах. Як вважають Г. Ленські та П. Нолан, сучасна світова система суспільств є складною та інтегрованою і здійснює вплив на окремі суспільства [88]³⁾. Якщо враховувати відносини не лише в економічній сфері, то, за висновком Г. Ленські, завдяки інтенсивним прямим і непрямим взаємозв'язкам суспільства сучасного світу входять до *єдиної* сильно інтегрованої системи суспільств.

¹⁾[76] *Chase-Dunn C.K.* Global Formation. Structures of the World-Economy / C.K. Chase-Dunn. – Cambridge: Blackwell Publishers, 1989. – P. 72.

²⁾[109] *Wallerstein I.* The Essential Wallerstein / I. Wallerstein. – NY: The New Press, 2000. – P. 74-75.

³⁾[88] *Lenski G.* Human Societies. An Introduction to Macrosociology / Lenski G., Nolan P., Lenski J. – 7th ed. – NY: McGraw-Hill, 1995. – P. 51.

Цілісність сучасної світової системи суспільств у світ-системному підході найчастіше обґрунтовують цілісністю світової економіки, позаяк критерієм визначення світ-системи є єдиний поділ праці, такий, що окремі частини соціальної системи є взаємозалежними від такого обміну для стабільного забезпечення власних потреб [67]¹⁾. Зокрема К. Чейз-Дан аргументує, значну інтегрованість та системну єдність сучасної світ-економіки наявністю глобальних інвестицій та міжнародного ресурсозабезпечення виробництва, а також інтенсивних економічних обмінів між різними частинами світ-економіки, які приводять до утворення врівноваженої системи розташування праці та інших ресурсів [76]²⁾.

Одним із найбільш переконливих аргументів на користь цілісності світової системи суспільств є її взаємодія із глобальним довкіллям. Як констатують С.К. Сандерсон та А.С. Алдерсон, процеси економічної, політичної та соціокультурної глобалізації “трансформували національні проблеми довкілля та їхню регуляцію у глобальні проблеми, які регулюються світовою політкою” [98]³⁾. Справді, самі реалії взаємодії суспільств із зовнішнім біофізичним середовищем мають такі кумулятивні наслідки, які неможливо подолати зусиллями окремих суспільств, наприклад, глобальне потепління. Для ефективної взаємодії з глобальним довкіллям необхідне узгодження дій множини суспільств світу, навіть у форматі взаєморегуляції, без керівної підсистеми, яке виводить цю взаємодію на рівень взаємодії світової системи суспільств як цілісності.

Також важливим індикатором цілісності світової системи суспільств є наявність та функціонування ООН – організації, яка узгоджує політику керівних підсистем суспільств – держав – стосовно різних питань, які

¹⁾[67] Див. *Хуткий Д.О.* Сучасна глобальна соціальна система: макросоціологічний підхід та світ-системний аналіз / Д.О. Хуткий // Наукові записки НаУКМА. – 2006. – Т. 58 (Соціологічні науки). – С. 17-21.

²⁾[76] *Chase-Dunn C.K.* Global Formation. Structures of the World-Economy / C.K. Chase-Dunn. – Cambridge: Blackwell Publishers, 1989. – P. 72.

³⁾[98] *Sanderson S.K.* World Societies: the Evolution of Human Social Life / S.K. Sanderson, A.S. Alderson. – Boston: Pearson Education, 2005. – P. 232.

ставляться у світовому масштабі. Наприклад, для подолання світової абсолютної бідності між керівними підсистемами суспільств – державами – на рівні однієї організації – ООН – узгоджуються критерії, обираються механізми, встановлюються строки та підписуються резолюції щодо узгодженої політики з подолання глобальної бідності. Наявність та функціонування ООН є тією властивістю, яка не притаманна складовим світової системи суспільств – суспільствам, – але притаманна світовій системі суспільств у цілому, а отже, є ознакою цілісності світової системи суспільств.

Загалом резонно погодитись із М. Алброу, що сучасності притаманна глобалізація, тобто об'єднання людей світу в одне – глобальне – суспільство [78]¹⁾, або, іншими словами, що сучасність характеризується глобальністю, тобто створенням глобальних інституцій [74]²⁾. Якщо це сформулювати у наших поняттях, це означатиме, що світовій системі суспільств притаманна цілісність.

Приймаючи таке узагальнююче твердження, приходимо до висновку, що сукупність сучасних суспільств, яка включає всі суспільства, у різних сферах соціального життя утворює цілісність, що обґрунтовує її розгляд як *системи*.

У соціології існують різні погляди на те, чим є ця система, і, відповідно, для її позначення використовуються різні поняття. Доки не доведено тотожність поняття світової системи суспільств іншим аналогічним поняттям, неправомірно відповідну сукупність позначати поняттям «світова система суспільств». Тому, щоб уникнути безпідставного ототожнення різних понять, вважаємо доцільним спочатку вживати поняття «цілісна сукупність сучасних суспільств». Для позначення цілісної сукупності сучасних суспільств у соціології використовують такі поняття: *світ-система* (world-system), *світова система* (world system), *глобальна система*, *глобальне суспільство*, *транснаціональне суспільство*, *інтернаціональне суспільство*, *міжнародне*

¹⁾[78] Цит. за Cohen R. Global Sociology / R. Cohen, P. Kennedy. – NY: New York University Press, 2000. – P. 44.

²⁾[74] Albrow M. The Global Age. State and Society Beyond Modernity / M. Albrow. – Stanford: Stanford University Press, 1997. – P. 119-120.

суспільство, світове суспільство, суспільство-світ, світова система суспільств. Кожне з названих понять є конструктором певної теорії, і використання будь-якого з них задає певну модель інтерпретації цілісної сукупності суспільств. Це також означає, що ці моделі можуть різною мірою відрізнятися від моделі світової системи суспільств, і ступінь тотожності та відмінності кожної пари понять потребує окремої розвідки. Зокрема, в результаті порівняння двох важливих для нашого дослідження моделей – світ-системи та світової системи суспільств – було доведено, що вони відрізняються і в моделюванні різних сфер соціального життя, і компонентів найбільш всеохопної світової соціальної системи [66]¹⁾. З-поміж усіх підходів, поряд із макросоціологією, одним з найбільш як теоретично розроблених, так і емпірично підкріплених підходів до розгляду глобальної соціальної системи є світ-системний аналіз [67]²⁾.

У світ-системному аналізі І. Валерстайна світ-система – це соціальна система з єдиним розподілом праці та множинністю культурних систем [109]³⁾. Згідно з Валерстайном, у різні періоди існування людства була різна кількість світ-систем, однак, принаймні з середини ХХ століття існує єдина світ-система – капіталістична світ-економіка [109]⁴⁾. Оскільки у світ-системному аналізі світ-економіка розглядається як світ-система з множиною політичних та культурних систем, існує можливість розглядати світ-економіку як об'єднану в економічній сфері систему суспільств, до якої входять усі сучасні суспільства. Цей погляд є правомірним, зважаючи на те, що І. Валерстайн як політичні утворення у світ-економіці розглядає нації-держави (nation-states) [109]⁵⁾. Такий підхід дозволяє використовувати поняття світ-системи як співставне з іншими соціологічними

¹⁾[66] Хуткий Д.О. Світ-система та світова система суспільств: порівняння теоретичних моделей / Д.О. Хуткий // Наукові записки НаУКМА. – 2007. – Т. 70 (Соціологічні науки). – С. 8–12.

²⁾[67] Хуткий Д.О. Сучасна глобальна соціальна система: макросоціологічний підхід та світ-системний аналіз / Д.О. Хуткий // Наукові записки НаУКМА. – 2006. – Т. 58 (Соціологічні науки). – С. 18.

³⁾[109] Wallerstein I. The Essential Wallerstein / I. Wallerstein. – NY: The New Press, 2000. – P. 74-75.

⁴⁾[109] Там само.

⁵⁾[109] Там само. – P. 85.

поняттями, які використовуються для позначення цілісної сукупності сучасних суспільств.

Деякі макросоціологи (наприклад, Дж.В. Расел та С.К. Сандерсон) при розгляді сукупності сучасних суспільств фактично спираються на світ-системний аналіз І. Валерстайна, і, відповідно, використовують поняття світ-системи чи світової системи, які є дуже близькими до поняття світ-системи за І. Валерстайном. Дж.В. Расел дає таке визначення *світ-системи*: “світ-система – мережа економічних взаємозв’язків, які існують між суспільствами світу” [94]¹⁾. С.К. Сандерсон визначає *світ-систему* як будь-яку відносно велику соціальну систему, яка має високий рівень автономії, значний розподіл праці та множинність культурних груп” [96]²⁾. Оскільки Дж.В. Расел та С.К. Сандерсон у своїх теоріях при розгляді світ-систем фактично використовують надбання світ-системного аналізу, як основний підхід до вивчення світ-систем ми застосовуємо світ-системний аналіз І. Валерстайна.

У теорії транснаціональних практик Л. Склер *глобальна система* визначається як система, що складається з економічних транснаціональних практик, які поєднані політичними та культурно-ідеологічними практиками [101]³⁾. Цей підхід як критерій визначення цілісної сукупності суспільств також застосовує економічну інтеграцію, хоч і розглядає політичні та культурно-ідеологічні практики як додаткові. Особливістю теорії Л. Склер є розгляд глобальної системи з позицій процесного підходу, що дозволяє використовувати висновки її теорії як взаємодоповнюючі із висновками світ-системного аналізу.

Якісно відмінний підхід пропонують дослідники А.Г. Франк та Дж. Гілс, які використовують поняття *світової системи*, тобто соціальної системи, яка (принаймні від 1492 року) охоплює увесь світ. Критерієм системної участі у

¹⁾[94] *Russell J.W.* Introduction to Macrosociology / J.W. Russell. – 2nd ed. – Upper-Saddle River, NJ: Prentice Hall, 1996. – P. 248.

²⁾[96] *Sanderson S.K.* Macrosociology. An Introduction to Human Societies / S.K. Sanderson. – 4th ed. – NY: Longman, 1999. – P. 422.

³⁾[101] *Sklair L.* Sociology of the Global System / L. Sklair. – London: Prentice Hall/Harvester Wheatsheaf, 1995. – P. 94-95.

єдиній світовій системі за А.Г. Франком та Дж. Гілсом є те, що “жодна частина цієї системи не буде такою, якою вона є чи була, якщо інші частини не будуть такими, як вони є або були” [80]¹⁾. На підтвердження правомірності розгляду світової системи як системи вони пропонують такі аргументи: екстенсивні і тривалі торговельні зв’язки, тривалі чи повторювані політичні відносини та спільні економічні, політичні та, можливо, культурні зв’язки [80]²⁾. Такий підхід надає теоретичне підґрунтя розгляду всієї соціальної системи, хоча, на нашу думку, потребує вдосконалення з урахування системного характеру суспільств.

Дослідник А. Сваан використовує поняття *транснаціональне суспільство*, як результат “концентрації засобів примусу та концентрації економічних засобів у результаті кількох низок усунення, стандартизації та гомогенізації елементів, що залишилися” [34]³⁾. Р. Арон розглядає явище, яке він називає *інтернаціональне суспільство, міжнародне суспільство або світове суспільство*, пояснюючи, що воно “охоплює міждержавну систему, світову економіку (або світовий ринок чи світову економічну систему), транснаціональні й наднаціональні феномени”, і зазначаючи, що цей вид цілісності у дійсності мало схожий на суспільство [34]⁴⁾. Коли при вивченні світової сукупності суспільств застосовують прикметник “глобальний” чи іменник “суспільство”, тим самим цій сукупності начебто надають властивостей сильно інтегрованої цілісності, нібито світова система суспільств є системою повнозв’язною, що, на нашу думку, є сильним перебільшенням.

М.Е. Ольсен розглядає *світову систему* як сукупність усіх суспільств, які “складають єдину функціональну систему економічних та політичних

¹⁾[80] *Frank A.G. A Structural Theory of the Five Thousand Year World System* [Electronic resource] / A.G. Frank, B.K. Gills. – Mode of access: <http://www.rrojasdatabank.org>. – Title from the screen.

²⁾[80] Там само.

³⁾[34] Цит. за *Мартен Д. Метаморфози світу: соціологія глобалізації* / Мартен Д., Мецжер Ж.-Л., П’єр Ф.; пер. з фр. Є.Марічева. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2005. – С. 14.

⁴⁾[34] Цит. за там само. – С. 38-39.

взаємозалежностей” [92]¹⁾. У теорії М.Е. Ольсена акцент зроблено не на світовій системі в цілому, а на взаємозалежностях між суспільствами. За аналогією до світ-системного аналізу, у цій теорії в межах світової системи розглядаються суспільства ядра, напівпериферії та периферії та відносини домінування між ними [92]²⁾. Такий підхід, який за вихідну одиницю аналізу використовує суспільство, дає можливість вивчати світову систему і як мережу суспільств і відносин між ними, так і світову систему в цілому.

Г. Ленскі визначає *світову систему суспільств* як “усю сукупність людських суспільств та їхніх взаємозв’язків” [88]³⁾. Підхід Г. Ленскі є досить близьким із підходом М.Е. Ольсена, оскільки у світовій системі суспільств основними суб’єктами відносин виступають суспільства. Однак розгляд світової системи з позицій теорії Г. Ленскі є ще більш багатоаспектним, позаяк він не обмежується економічними та політичними відносинами між суспільствами, а містить теоретичний потенціал розгляду відносин між суспільствами в усіх сферах соціального життя.

Єдиним спільним аспектом у розгляді цілісної сукупності суспільств макросоціологами є позначення сукупності суспільств як *соціальної системи*. Світова система суспільств адаптує зовнішнє біофізичне середовище до своїх потреб як діяльністю окремих суспільств, так і системи в цілому без змін генотипу людини. З урахуванням цього, світова система суспільств може бути класифікована як *соціальна система*.

У визначенні ж *елементів, відношень між елементами та визначальних властивостей* цієї системи погляди дослідників відрізняються.

За світ-системним підходом Валерстайна, найважливішими частинами світ-системи є сектори світ-економіки, які складають ядро, напівпериферію та

¹⁾[92] Olsen M.E. Societal Dynamics. Exploring Macrosociology / M.E. Olsen. – New Jersey: Prentice-Hall, 1991. – P. 90.

²⁾[92] Там само.

³⁾[88] Lenski G. Human Societies. An Introduction to Macrosociology / Lenski G., Nolan P., Lenski J. – 7th ed. – NY: McGraw-Hill, 1995. – P. 464. Варто зазначити, що у своїй пізнішій праці (2005 року) Г. Ленскі застосовує термін “глобальна система суспільств”, але в тому ж самому значенні, що й поняття “світова система суспільств”, яке є більш поширеним.

периферію. У макросоціологічних теоріях М.Е. Ольсена та Г. Ленські елементами світової системи є суспільства. Виходячи з позиції, що суспільства є основними соціальними системами у нашому дослідженні, на наш погляд, як *елементи* світової системи суспільств адекватно розглядати саме *суспільства*.

У світ-системному аналізі І. Валерстайна розглядаються економічні, політичні та культурні (особливо ідеологічні) відносини між елементами світ-системи, однак пріоритет надається економічним відносинам. У теорії М.Е. Ольсена як відношення між елементами розглядаються економічні та політичні відносини між суспільствами у складі світової системи суспільств. У теорії Г. Ленські відносини між суспільствами світової системи суспільств включають *усі* відносини між ними: в економічній, політичній та інших сферах. Очевидно, що при розгляді відношень між елементами світової системи суспільств підхід Г. Ленські дозволяє розглядати всі існуючі відносини між суспільствами – він є найбільш усеохопним. Таким чином, щоб врахувати відносини між суспільствами у всіх сферах, як *відношення між елементами* даної системи ми розглядатимемо *усі міжсуспільні відносини*.

З позицій світ-системного аналізу, визначальною рисою світ-системи є єдиний розподіл праці, однак, як вже зазначалось, суспільства світу утворюють систему не лише в економічному аспекті. У світовій системі суспільств відбувається взаєморегуляція також і в політичній, культурній сферах. Отже, у світовій системі суспільств відбувається внутрішня взаєморегуляція, яка здійснюється через регулятивні впливи одних суспільств на інші, яку логічно інтерпретувати як саморегуляцію. Як слушно зауважують Д. Мартен, Ж.-Л. Мецжер, Ф. П'єр, “не існує світового уряду, ... не існує світової армії, ... не існує світового права” [34]¹⁾. Оскільки світова система суспільств не має керівної підсистеми, немає підстав класифікувати її як самоврядну. Таким чином, з нашого підходу світову систему суспільств доцільно розглядати як систему *саморегулятивну*.

¹⁾[34] Мартен Д. Метаморфози світу: соціологія глобалізації / Мартен Д., Мецжер Ж.-Л., П'єр Ф.; пер. з фр. Є.Марічева. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2005. – С. 15.

Суспільства світу та відносини між ними і складають, з погляду Г. Ленські та П. Нолана, *світову систему суспільств*. Загалом “світ-система та світова система суспільств є теоретичними моделями одного об’єкта – сучасної світової сукупності суспільств, але світ-система відбиває в основному структуру економічних міжсуспільних відносин, а світова система суспільств – структуру міжсуспільних відносин у всіх сферах соціального життя” [66]¹⁾. Зважаючи на те, що використання поняття світової системи суспільств дозволяє враховувати як системність окремих суспільств, так і інтегрованість цих суспільств до єдиної більш інклюзивної (такої, що включає всі інші соціальні системи) соціальної системи, у цій роботі доцільно використовувати саме його.

Світова система суспільств складається з конкретних суспільств, які існують у визначеному просторовому та часовому проміжку [43]²⁾. З цього випливає, що світова система суспільств не є абстрактним утворенням, а існує у визначеній частині простору протягом певного часу.

Виходячи з попередніх міркувань, можемо сформулювати таке визначення поняття світової системи суспільств:

Світова система суспільств – саморегулятивна система суспільств, яка складається з усіх суспільств та усіх відносин між ними.

2.5. Темпорально-просторові межі сучасної світової системи суспільств

Зважаючи на те, що кожна соціальна система реально існує у певний проміжок часу, для адекватного вивчення сучасної світової системи суспільств необхідно вказати значення цього параметру.

¹⁾[66] Хуткий Д.О. Світ-система та світова система суспільств: порівняння теоретичних моделей / Д.О. Хуткий // Наукові записки НаУКМА. – 2007. – Т. 70 (Соціологічні науки). – С. 11.

²⁾[43] Руткевич М.Н. Общество как система. Социологические очерки / М.Н. Руткевич. – СПб.: Алетейя, 2001. – С. 87.

Визначення часових координат *сучасної* світової системи суспільств є нетривіальним завданням.

Перш за все важливо зауважити, що для дослідження структури світової системи суспільств очевидно недостатньо розглядати її протягом декількох, чи тим паче одного, моменту часу. Виходячи з такого міркування, світову систему суспільств ми розглядаємо протягом деякого *проміжку* часу, протягом якого вона існує як цілісна система, яка хоч і змінюється частково, все ж зберігає свої *основні компоненти, структуру та загальносистемні властивості*. Відповідно, ми не аналізуємо окремі процеси у світовій системі суспільств, натомість досліджуємо цілі суспільства, які входять до її складу, та сталі відношення між ними.

Оскільки у соціології немає загальноприйнятих критеріїв періодизації світової системи суспільств, окреслення меж сучасності світової системи суспільств є питанням конвенційним, тобто визначається переконаннями окремих дослідників та поширеністю їхніх поглядів у науковій спільноті. Наприклад, А.Г. Франк та Б.К. Гілз наводять аргументи на користь того, що світова система сформувалась близько п'яти тисяч років тому [80]¹⁾. З іншого боку, неможливо заперечувати, що за ці п'ять тисяч років суттєво змінився елементний склад і структура цієї системи.

Проблема визначення сучасного періоду існування світової системи суспільств є нетривіальною, тому для її розв'язку вважаємо доцільним зважати на такі дві умови. По-перше, це має бути достатньо *тривалий* проміжок, протягом якого структура світової системи суспільств проявилась достатньо *повно* – адже, зважаючи на складність самої системи, об'єктивно дослідити структуру світовій системі суспільств можливо тільки через її прояви. І, по-друге, це має бути водночас достатньо *короткий* проміжок, протягом якого світова система суспільств залишалась відносно *незмінною* у порівнянні з її станом на час здійснення цього дослідження – адже у випадку наявності

¹⁾[80] *Frank A.G.* A Structural Theory of the Five Thousand Year World System [Electronic resource] / A.G. Frank, B.K. Gills. – Mode of access: <http://www.rrojasdatabank.org>. – Title from the screen.

суттєвих змін структури ми були б змушені зазначати окремі, якісно відмінні стани цієї системи або вести мову про дві різні структури, що явно виходить за межі нашого дослідження.

Найбільш ранньою точкою відліку “сучасності” може бути час утворення нових суспільств після розпаду Радянського союзу, тобто 1992 рік (рік приєднання останніх дев’яти держав з числа колишніх радянських республік до Організації Об’єднаних Націй). Аргументом на користь цієї дати є те, що з того часу почалося формування сучасної міждержавної системи [87]¹⁾.

Іншою можливою точкою відліку може бути 2001 рік, коли теракти у США продемонстрували хиткість державного суверенітету у застосуванні влади на своїй території і водночас коли найбільша економічна та військова потуга – США разом із союзниками по НАТО – всупереч резолюції ООН (тобто всупереч позиції більшості держав світу) здійснила інтервенцію в Ірак. Будь-яке застосування сили на території держави скасовує монополію держави на застосування сили на своїй території. Якби уряд США мав абсолютний реальний зовнішній державний суверенітет, ці теракти, здійснені суб’єктами, які належали не суспільству США, не були б здійснені. Цей же рік використовує І. Валерстайн як рік початку фази пришвидшеного занепаду гегемонії США у сучасній світ-системі [109]²⁾.

Найновішою точкою відліку існування саме сучасної світової системи суспільств може бути час, коли сформувався *сучасний елементний склад* цієї системи – коли встановилась та кількість суспільств, і саме ті суспільства, які існують на даний момент часу. Як емпіричний показник існування суспільства як самоврядної соціальної системи ми вважаємо за доцільне розглядати наявність у суспільства підсистеми, яка забезпечує самоврядність. Найчастіше такою підсистемою виступає національна держава, яка має легітимну підтримку в суспільстві та визнана іншими національними державами,

¹⁾[87] Див.: *Held D. Globalization/Anti-Globalization / D. Held, A. McGrew. – Cambridge: Polity Press, 2002. – X, 158 p.*

²⁾[109] *Wallerstein I. The Curve of American Power / I. Wallerstein // New Left Review. – 2006. – Vol. 40. – P. 88.*

наслідком чого є визнання відповідної держави ООН. За даними офіційного сайту ООН, на даний момент часу існує 192 держави-члени ООН та 1 визнана держава, як не є членом ООН (цією державою є Святий Престол, який найбільше відомий під назвою Ватикан) [90]¹⁾. Оскільки ці держави визнані більшістю інших держав, достатньою, щоб прийняти відповідні Резолюції ООН, вони мають зовнішній суверенітет – напевно, найважливіший показник самоврядності суспільства. Відповідно до нашого визначення, ці держави є підсистемами відповідних суспільств, існують у їхніх межах, тому на момент написання цієї праці у світі існує 193 суспільства. Ця кількість національних держав і, відповідно, суспільств склалась у 2006 році одночасно із прийняттям Чорногорії до ООН [83]²⁾.

З іншого боку, якщо існують суспільства, держави яких офіційно не визнані ООН (наприклад, Тайвань), або які знаходяться у процесі визнання (наприклад, Косово), але фактично здійснюють самоврядування у межах відповідних суспільств, їх резонно вважати самоврядними, а отже, окремими суспільствами.

На нашу думку, незважаючи на появу декількох нових суспільств, загальна структура світової системи суспільств суттєво не змінилась із 1992 року. Хоча тривають дискусії про те, чи відбувається криза сучасної світової системи суспільств, і якою мірою [63]³⁾, система досі існує. Тому сучасним періодом часу можливо вважати період з 1992 по 2011 рік, і, відповідно, як структуру сучасної світової системи суспільств розглядати ті сталі чи повторювані відносини між суспільствами, які відбувались протягом цього часу.

¹⁾[90] *List of Member States* [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.un.org/members/list.shtml>, *Non-member State having received a standing invitation to participate as observer in the session and the work of the General Assembly and maintaining permanent observer mission at Headquarters* [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.un.org/members/nonmembers.shtml>. – Title from the screen.

²⁾[83] *Growth in United Nations membership, 1945-present* [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.un.org/members/growth.shtml>. – Title from the screen.

³⁾[63] Див. Хуткий Д. О. Криза суспільства чи світової системи суспільств / Д. О. Хуткий // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – 2010. – Вип. 4. – С. 217-224.

З іншого боку, також є сенс брати до уваги ті аспекти структури світової системи суспільств, які склались до 1992 року, якщо вони суттєво не змінилися протягом сучасного періоду часу.

Для зручності викладу у цьому дослідженні доцільно вживати словосполучення *світова система суспільств*, маючи на увазі саме сучасну світову систему суспільств.

Висновки до другого розділу

В результаті аналізу низки макросоціологічних підходів до інтерпретації та визначення поняття суспільства ми прийшли до висновку, що будова суспільства складається з *людей, засобів до життя людей та усіх відношень між ними*, що суспільству притаманні *предметна і функціональна цілісність*, здатність до *самовідтворення* у часі, властивість *адаптувальної адаптації* до зовнішнього середовища, *саморегулятивність* і *самоврядність*. З урахуванням будови суспільства та зазначених визначальних загальносистемних і специфічних системних властивостей суспільства, було сформульовано наступне визначення поняття суспільства: суспільство – самоврядна соціальна система, яка складається з людей, засобів до життя людей та усіх відношень між ними.

Внаслідок проведеного аналізу ми дійшли висновку, що структуру суспільства найбільш адекватно інтерпретувати як сукупність упорядкованих відношень між складовими суспільства, а *соціальну структуру* як сукупність упорядкованих відносин між людьми.

У процесі розгляду відношення суспільства до його зовнішнього середовища ми дійшли до висновку, що останнє доцільно розглядати як таке, що складається із *біофізичного зовнішнього середовища* – фізичних та біологічних складових доквілля, та *соціального зовнішнього середовища* –

сукупності інших соціальних систем, із якими суспільство вступає у відношення. Відповідно, були виокремлені біофізичні та соціальні межі суспільства.

На основі аналізу будови суспільства ми прийшли до висновку, що її доцільно розглядати у двох аспектах: у *регуляційному аспекті*, аналіз у якому здійснюється за критерієм ступеню саморегулятивності, та у *функціональному аспекті*, аналіз у якому здійснюється за критерієм специфіки функцій самовідтворення суспільства.

В результаті триетапної декомпозиції суспільства на функціональні сфери ми прийшли до висновку, що доцільно розрізняти такі другопорядкові функціональні сфери *самовідтворення суспільства*: функціональні сфери 1) відтворення *людей*; 2) відтворення *засобів до життя*; 3) відтворення *соціальних відносин* стосовно *відтворення людей*; 4) відтворення *соціальних відносин* стосовно *відтворення засобів до життя*; 5) відтворення *життєво необхідних елементів біофізичного зовнішнього середовища*; 6) відтворення *життєво необхідних елементів соціального зовнішнього середовища*; 7) відтворення *життєво необхідних відношень між елементами біофізичного зовнішнього середовища*; 8) відтворення *життєво необхідних відношень між елементами соціального зовнішнього середовища*.

Як наслідок аналізу перелічених функціональних сфер самовідтворення суспільства ми дійшли до висновку, що у кожній функціональній сфері можливо виявити одну *інституційну систему суспільства* – першопорядкову функціональну підсистему суспільства, які здійснює сукупність взаємопов'язаних специфічних функцій самовідтворення суспільства.

Внаслідок розгляду п'яти типологій суспільств, ми прийшли до висновку, що для визначення типів суспільств і порівнянь між суспільствами у цьому дослідженні як основну доцільно використовувати типологію суспільств В.Є. Хмелька. За цією типологією за критерієм визначення домінанти макроструктури процесів відтворення суспільства розрізняються *первісне, сільськогосподарське, індустріальне, та інформаційне* суспільства.

Внаслідок аналізу сукупностей суспільств ми прийшли до висновку, що існують суспільства, які завдяки соціальним відносинам між собою утворюють цілісність, яка, однак, не нівелює системні якості самих суспільств. Таку цілісну сукупність суспільств адекватно розглядати як систему суспільств, яку ми визначаємо як соціальну систему, яка складається із суспільств та відношень між ними. За критерієм самоврядності серед систем суспільств варто виокремлювати *асоціації суспільств*, які можливо визначити як саморегулятивні системи суспільств, які складаються із кількох суспільств та відношень між ними.

В результаті аналізу різних підходів до розгляду системи суспільств, до якої входять усі суспільства світу, ми дійшли висновку, що для моделювання адекватно застосувати запропоноване Г. Ленські поняття світової системи суспільств. Зважаючи на її склад та властивість *саморегулятивності*, ми вважаємо коректним визначати світову систему суспільств як саморегулятивну систему суспільств, яка складається з усіх суспільств та усіх відносин між ними.

Аналіз різних підходів до визначення часових меж сучасної світової системи суспільств дозволив зробити висновок, що загальна структура світової системи суспільств суттєво не змінилась з 1992 року, тому сучасним періодом часу адекватно вважати період з 1992 по 2010 рік, і, відповідно, як структуру сучасної світової системи суспільств логічно розглядати ті сталі чи повторювані відносини між суспільствами, які відбувались протягом цього часу.

РОЗДІЛ 3

БУДОВА СУЧАСНОЇ СВІТОВОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВ: КОНЦЕПЦІЯ МОДЕЛЮВАННЯ

3.1. Аспекти аналізу будови сучасної світової системи суспільств

Для побудови моделі світової системи суспільств необхідно, по-перше, з'ясувати компонентний склад цієї системи та, по-друге, структуру відношень між її компонентами. У попередніх параграфах здійснена концептуалізація основних елементів та підсистем світової системи суспільств. Але виявлені складові світової системи суспільств були отримані в результаті розгляду її тільки в одному аспекті – регуляційному. Причому в цьому аспекті було з'ясовано склад світової системи суспільств, але її структура не була проаналізована, а тільки позначена. Очевидно, що однієї агрегації недостатньо для створення більш-менш повної моделі будови світової системи суспільств. Для ретельного вивчення її будови та властивостей ми вважаємо за доцільне здійснити поетапну *декомпозицію* світової системи суспільств. Як видно навіть з побіжного розгляду, здійсненого у попередніх параграфах, світова система суспільств є складною соціальною системою, і для розуміння її будови необхідно здійснити аналіз принаймні у декількох аспектах.

Основні складові світової системи суспільств, виявлені на даному етапі, були визначені за критерієм їх самоврядності, але це лише *один із можливих критеріїв* і, відповідно, один із можливих аспектів аналізу світової системи суспільств. Цієї думки притримуються й інші дослідники, наприклад, Р. Арон, який при аналізі відносин між державами зауважує, що “міждержавна система не те саме, що міжнародне суспільство. Вона являє собою окремий аспект цього

суспільства” [34]¹⁾. Тобто за іншими критеріями і, відповідно, в інших аспектах, можливо виявити іншу будову світової системи суспільств. Наприклад, французькі соціологи Д. Мартен, Ж-Л. Мецжер та Ф. П’єр зауважують, що “об’єкт-світ слід аналізувати в усіх площинах суспільного життя: економічні, професійні, політичні, правові відносини, причому кожна з цих сфер має власну динаміку й залишається у взаємозв’язку з іншими” [34]²⁾. На основі цих тверджень можемо припустити, що світова система суспільств може розглядатись у *низці аспектів*, у кожному з яких виявляться її відмінні компоненти та відмінна структура. Однак те, що в різних аспектах можуть бути виявлені різні аспекти будови світової системи суспільств, свідчить не про хиби дослідницької методології, а про високу складність досліджуваної системи. І для адекватного відображення у нашій моделі складності цієї соціальної системи виникає потреба здійснювати декомпозицію та моделювання світової системи суспільств у різних аспектах. Окремі кроки на шляху до декомпозиції світової системи суспільств в окремих аспектах вже здійснювалась соціологами [40, 87, 95], однак ми ставимо завдання синтезувати результати цих розрізнених досліджень окремих аспектів світової системи суспільств у єдину модель (або, з іншого погляду, систему моделей – так само як соціальна структура суспільства може розглядатись як система специфічних соціальних структур суспільства).

Виконання такого завдання потребує адекватної методології, якою може слугувати *філософський плюралізм* (окремі положення якого були розглянуті у Розділі 1). Виходячи з позицій філософського плюралізму, ми вважаємо правомірним враховувати і поєднувати різні (але водночас науково коректні) підходи до аналізу світової системи суспільств, якщо вони не є суперечливими і доповнюють один одного. Якщо в одному аспекті (наприклад, світового поділу праці) можливо вирізнити одні компоненти, то в іншому (наприклад, структури масових комунікацій) – зовсім інші, й немає підстав вважати один із поділів правильним, а інший – неправильним. При цьому, на нашу думку, недоцільно

¹⁾[34] Цит. за *Мартен Д.* *Метаморфози світу: соціологія глобалізації* / Мартен Д., Мецжер Ж-Л., П’єр Ф.; пер. з фр. Є.Марічева. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2005. – С. 39.

²⁾[34] Цит. за там само – С. 47.

зупинялись на етапі аналізу дискретних аспектів, а, навпаки, варто застосувати метод *синтезу* теоретичних узагальнень стосовно будови світової системи суспільств, які були здійснені дослідниками в окремих аспектах цієї системи, і наблизитись до моделювання цієї системи як *цілісності* (подібно до того, як теоретики макросоціології синтезують напрацювання на мікрорівні і на мезорівні соціологічного аналізу, поєднують дослідження різних інститутів та інституційних систем у цілісну модель суспільства).

З іншого боку, в межах нашого дослідження практично неможливо врахувати всі аспекти світової системи суспільств та всі підходи до їх аналізу, наявні у суспільствознавчій літературі. Тому виникає потреба вибрати *декілька основних аспектів* світової системи суспільств, які б давали достатньо цілісне уявлення про будову цієї системи та відкривали перспективи її моделювання у першому наближенні.

Для адекватного моделювання світової системи суспільств, на нашу думку, важливо виокремити і проаналізувати такий базовий аспект, у якому, по-перше, між вирізненими елементами не було б перетинів – підмножин спільних елементів та відношень між ними, – та, по-друге, множина усіх виокремлених елементів та підсистем була б повною, – тобто включала всі компоненти світової системи суспільств. Виокремлення такого базового аспекту дає можливість визначити сукупну множину об'єктів вивчення та здійснити базовий поділ цієї множини на підмножини, які потім можна було б аналізувати у різноманітних аспектах.

Ми припускаємо, що таким аспектом є регуляційний аспект, компоненти світової системи суспільств у якому розрізняються за критерієм ступеню саморегулятивності. У сучасному світі кожна соціальна система здійснює упорядкування через інформаційні впливи власної керівної підсистеми або зазнає керування з боку іншої керівної системи. Тому, по-перше, кожна соціальна система або здійснює самоврядування і є самоврядною соціальною системою – суспільством, або зазнає керування з боку держави, і тоді є частиною іншої самоврядної соціальної системи – певного суспільства. По-

друге, множина усіх самоврядних соціальних систем є повною, тобто включає всі компоненти світової системи суспільств (хоча не всі відносини між ними, наприклад, неупорядковані стохастичні відносини на мікрорівні). Як ми пересвідчилися, при аналізі у регуляційному аспекті за критерієм ступеню саморегулятивності виконуються обидві вищенаведені умови, тому аналіз будови світової системи суспільств (не індуктивним шляхом, як це здійснено у попередній параграфі, а вже дедуктивним) доцільно здійснювати саме в цьому базовому аспекті. Отже, аналіз світової системи суспільств раціонально здійснювати в першу чергу у *регуляційному аспекті аналізу світової системи суспільств* – аспекті аналізу світової системи суспільств, який здійснюється за критерієм ступеню саморегулятивності.

Зважаючи на те, що нашим завданням є виокремлення не всіх, а тільки *основних* аспектів світової системи суспільств, ми розглядаємо лише такі підходи до вирішення цих аспектів, які дають змогу відобразити якісно специфічні риси існування світової системи суспільств. Ідея такого підходу до аналізу великих соціальних систем у макросоціології запропонована (хоч і не реалізована послідовно) у межах аналізу окремого суспільства [88]¹⁾ – мається на увазі виокремлення соціальних інституцій або систем взаємопов'язаних соціальних інституцій (інституційних систем) у суспільстві. Враховуючи те, що у нашому дослідженні такий підхід до аналізу суспільства виявився досить продуктивним, ми припускаємо, що аналогічний підхід можливо застосувати і для аналізу світової системи суспільств. Такий спосіб вивчення процесів у світової системи суспільств використовують і дослідники Д. Мартен, Ж-Л. Мецжер та Ф. П'єр, розглядаючи глобальні соціальні трансформації, “що стосуються різних суспільних вимірів (культура, економіка, політика тощо) різних суспільств” [34]²⁾.

¹⁾[88] Див., наприклад, *Lenski G. Human Societies. An Introduction to Macrosociology / Lenski G., Nolan P., Lenski J. – 7th ed. – NY: McGraw-Hill, 1995. – P. 51, Парсонс Т. О соціальних системах / Т. Парсонс; пер. с англ.; под. ред. В.Ф.Чесноковой и С.А.Белановского. – М.: Академический Проект, 2002. – С. 223-224.*

²⁾[34] *Мартен Д. Метаморфози світу: соціологія глобалізації / Мартен Д., Мецжер Ж-Л., П'єр Ф.; пер. з фр. Є.Марічева. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2005. – С. 32.*

Однак ми вважаємо доречним у першому наближенні розглядати не всі можливі сфери соціального життя, а тільки ті, які виявляються в, імовірно, найважливішому аспекті світової системи суспільств – з погляду самого її існування, – аспекті самовідтворення цієї системи. Аналіз світової системи суспільств у цьому аспекті, хоч і під іншими назвами, здійснювали Т. Парсонс [40], Н.Дж. Смелзер [46] Д. Гелд, Е. Мак-Грю, Д. Голдблатт, Дж. Перратон [14], Дж. Уррі [106], І. Валерстайн [109] та інші. Оскільки самовідтворення світової системи суспільств є системною функцією, її досягнення забезпечується тими процесами, які у цьому відношенні є функціональними, тобто виконують низку функцій самовідтворення світової системи суспільств. Відповідно, для моделювання будови світової системи суспільств доцільно розглядати такий аспект, у якому можливий аналіз цих функцій та аналіз складових світової системи суспільств по відношенню до них – *функціональний аспект аналізу світової системи суспільств*, аналіз у якому здійснюється за критерієм специфіки функцій самовідтворення системи.

Очевидно, що за іншими критеріями можливо виокремити *інші аспекти аналізу* світової системи суспільств, у кожному з яких, імовірно, виявиться інша будова цієї системи. Наприклад, це можуть бути не аспекти самовідтворення світової системи суспільств, а різні сфери соціального життя, наприклад, сфера праці, дозвілля тощо. Відомо, що структура світового поділу праці не відповідає повністю поділу на суспільства. Не маючи можливості виокремити, і тим більше, проаналізувати всі можливі аспекти світової системи суспільств, ми, тим не менше, залишаємо таку теоретичну можливість, яка дозволяє у майбутніх дослідженнях ще повніше відобразити будову світової системи суспільств.

3.2. Саморегулятивна будова сучасної світової системи суспільств

Оскільки деякі, але не всі, складові світової системи суспільств у регуляційному аспекті були виявлені та з'єднані методом агрегації – у попередніх параграфах, для повноти аналізу у цьому аспекті ми вважаємо доцільним застосувати метод декомпозиції. Виходячи з міркувань послідовності, спочатку доречно проаналізувати компонентний склад світової системи суспільств – її підсистеми та елементи, – а потім – структуру відношень між вирізненими компонентами. При цьому, зважаючи на окреслені завдання дослідження, адекватно обмежитись визначенням *основних* складових світової системи суспільств у цьому аспекті.

Як було визначено, світова система суспільств складається із суспільств, які є самоврядними системами. Якщо застосувати типологію суспільств В.Є. Хмелька до сучасних суспільств, то серед них мають бути представлені сільськогосподарські, індустріальні, а також перехідні типи – сільськогосподарсько-індустріальні, індустріально-сільськогосподарські, індустріально-інформаційні та інформаційно-індустріальні. Однак є підстави припускати, що у складі світової системи суспільств існують саморегулятивні соціальні системи, які складаються із суспільств, і тому в системному плані є складнішими за них. Якщо такі системи буде виявлено, це означатиме, що у складі світової системи суспільств у регуляційному аспекті існують саморегулятивні соціальні системи кількох порядків, і тому є сенс виокремлювати саморегулятивні підсистеми світової системи суспільств.

Як було з'ясовано, суспільства об'єднуються в асоціації суспільств – такі соціальні системи, які складаються із кількох суспільств та відносин між ними. Загалом, процеси у системах суспільств регулюються через взаємодію їхніх складових між собою (а не через взаємодії із зовнішнім середовищем), що дає підстави охарактеризувати системи суспільств як саморегулятивні (а не

регульовані ззовні) [62]¹⁾. Наприклад, діяльність НАТО як асоціації суспільств визначається відносинами між країнами-учасниками (очевидно, через відносини між державами як керівними підсистемами суспільств), тому є підстави стверджувати, що НАТО не має зовнішнього джерела регуляції. Однак НАТО як асоціація суспільств не має керівної підсистеми, рішення якої були б обов'язковими для складових суспільств, тобто не є самоврядною. Політика уряду окремого суспільства щодо певних питань у НАТО може визначатись внутрішньосуспільними процесами, або навіть частково визначатись рішеннями, прийнятими у складі іншої системи суспільств – ЄС. Наприклад, суспільства, які становлять ЄС, не позбавлені власної самоврядності, про що крім наявності національних урядів свідчить також відмова населення деяких країн ЄС від прийняття Конституції ЄС [23]²⁾. Тим не менше, завдяки низці міжнародних угод і домовленостей ці суспільства: підлягають чинності права, яке поширюється на громадян усіх країн-членів ЄС; здійснюють спільну саморегуляцію у сфері торговельної та фінансової політики; провадять дипломатичну діяльність від імені ЄС [16]³⁾. Ці факти дають підстави розглядати ЄС як “юридичну й політичну систему” [16]⁴⁾, тобто систему суспільств, яка здійснює саморегуляцію через дію нормативно-правових актів та інших політичних механізмів саморегуляції (наприклад, силового примусу стосовно тих складових асоціації суспільств, які порушують законодавство відповідної асоціації суспільств, – цей механізм можливо класифікувати як регулювання), що, за нашим підходом, обґрунтовує визначення її як саморегулятивної підсистеми світової системи суспільств – асоціації суспільств. Це приводить до висновку, що в цілому будь-яка асоціація

¹⁾[62] *Хуткий Д.* До питання саморегулятивної будови сучасної світової системи суспільств / Дмитро Хуткий // Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей: Тези доповідей учасників I Конгресу Соціологічної асоціації України. – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2009. – С. 63.

²⁾[23] *Кокошин А.А.* Реальный суверенитет в современной мирополитической системе / А.А. Кокошин. – 3-е изд., расш. и доп. – М.: Издательство «Европа», 2006. – С. 36-37.

³⁾[16] *Гоці С.* Урядування в об'єднаній Європі / С. Гоці; пер. з італ. К.Тищенко. – К.: К.І.С., 2003. – С. 16-17.

⁴⁾[16] Там само. – С. 167.

суспільств є саморегулятивною, але не самоврядною. Чисельність асоціацій суспільств а priori є невизначеною, але принаймні одна асоціація суспільств – ЄС – відповідає усім критеріям, тому ми її наводитимемо її як приклад. Союз Росії та Білорусі також можливо розглядати як асоціацію суспільств.

Очевидно, що не всі суспільства належать до тих чи інших асоціацій суспільств, тому до множини усіх асоціацій суспільств належать не всі суспільства світу. Через це мають місце взаємодії між окремими суспільствами та асоціаціями суспільств. Однак асоціації суспільств включають суспільства, які є самоврядними системами і здійснюють відносини як між собою, так і з неасоційованими суспільствами. Тому в регуляційному аспекті аналітично коректно розглядати асоціації суспільств та суспільства як утворення різних системних рівнів.

Отже, на першому кроці декомпозиції світової системи суспільств за критерієм ступеню саморегулятивності, коли вирішується проблема виокремлення її найскладніших саморегулятивних складових – саморегулятивних підсистем, такими виявляються асоціації суспільств. *Асоціацію суспільств* ми визначаємо як саморегулятивну систему суспільств, яка складається із кількох суспільств та відносин між ними.

На другому кроці декомпозиції світової системи суспільств за критерієм ступеню саморегулятивності як самоврядні компоненти виокремлюються суспільства. Самоврядність суспільств як соціальних систем розкрита у Розділі 2. Для вирішення проблеми вирізнення самоврядних складових світової системи суспільств необхідно знайти відповідь на таке питання: чи існують у складі світової системи суспільств інші, крім окремих суспільств, самоврядні соціальні системи?

У пошуку відповіді на це питання ми виходимо із логічного засновку, що будь-яка соціальна система є або тією чи іншою мірою керованою ззовні, або самоврядною. За нашими міркуваннями, необхідно проаналізувати три можливі випадки. По-перше, якщо соціальна система не зазнає зовнішнього керування з боку *жодного* суспільства – такій соціальній системі притаманна

самоврядність, і в такому разі вона є окремим суспільством. По-друге, якщо соціальна система зазнає зовнішнього керування у межах тільки *одного* суспільства (оскільки є його частиною) – їй не властива самоврядність, і вона є підсистемою відповідного суспільства. По-третє, якщо соціальна система складається із соціальних систем, які зазнають зовнішнього керування з боку *більш ніж одного* суспільства – їй також не властива самоврядність, і хоч вона не належить жодному суспільству, її підсистеми належать – до тих суспільств, які їх регулюють (такою транссуспільною соціальною системою може бути будь-яка релігійна організація, яка має місцеві релігійні громади в кількох суспільствах).

Таким чином, приходимо до висновку, що будь-яка соціальна система, яка є керованою, або є частиною певної самоврядної соціальної системи, або складається із соціальних систем, які входять до складу певних самоврядних соціальних систем. З цього випливає, що множина суспільств включає множину всіх керованих соціальних систем, тобто всі керовані соціальні системи або є внутрішньосуспільними, або складаються із внутрішньосуспільних соціальних систем.

Зважаючи на те, що у складі світової системи суспільств тільки асоціації суспільств та суспільства є саморегулятивними соціальними системами (навіть держави як керівні підсистеми суспільств не є саморегулятивними), можливо зробити висновок, що *суспільства* є такими самоврядними компонентами світової системи суспільств, складові яких безпосередньо не впливають на будову світової системи суспільств як системи найвищого системного рівня. Важливі не стільки впливи держав як бюрократичних організацій, а впливи суспільств через держави, адже якщо впливи держав є не легітимними, тобто не визнаються членами суспільств, люди не підкорятимуться таким впливам і вони не будуть результативними. Отже, за цим критерієм суспільства є найпростішими саморегулятивними складовими світової системи суспільств, тобто її *самоврядними елементами*.

Відносини між саморегулятивними елементами та підсистемами світової системи суспільств – це, як видно з попередніх параграфів, відносини між суспільствами та асоціаціями суспільств. Для зручності вживання усі ці відношення загалом ми називатимемо *відносини між саморегулятивними складовими світової системи суспільств*.

Спочатку можливо розглянути рід відношень, які розрізняються за *складом сторін відношень*. Оскільки в регуляційному аспекті світової системи суспільств сторонами таких відносин можуть виступати тільки два типи суб'єктів – суспільства та асоціації суспільств, – за цим критерієм можливо розрізнити три види відносин: 1) *відносини між суспільствами* – міжсуспільні відносини, 2) *відносини між асоціаціями суспільств* (наприклад, між ЄС та Союзом Росії та Білорусі), 3) *відносини між суспільствами та асоціаціями суспільств* (незалежно, від кількості суб'єктів з кожного боку: наприклад, укладання договору про співпрацю ЄС із країною-сусідом). Оскільки у світовій системі суспільств асоціацій суспільств порівняно мало, ймовірно, найбільш поширеними є відносини першого виду – міжсуспільні відносини.

Доволі важливим для майбутнього аналізу структури світової системи суспільств ми вважаємо рід відносин між саморегулятивними складовими світової системи суспільств, які розрізняються за критерієм *міри їх упорядкованості*. Найпростіше розрізнення відносин за цим критерієм дає можливість виокремити такі два види: 1) *неупорядковані* та 2) *упорядковані* відносини між саморегулятивними складовими світової системи суспільств. Причому неупорядковані відносини між саморегулятивними складовими світової системи суспільств ми розуміємо як відносини, не упорядковані на рівні урядів держав чи державних об'єднань (такі як, наприклад, туристичні потоки, обсяг та склад яких спеціально не регулюється на державному рівні). Це розрізнення на даному етапі аналізу здійснюємо тільки для розгляду асоціацій суспільств, оскільки в усіх інших випадках таке розрізнення потребує значної емпіричної бази, а для аналізу неупорядкованих відносин між

саморегулятивними складовими світової системи суспільств – навіть спеціальної методології (синергетики).

Таким чином, ми вважаємо доцільним розрізняти два роди відносин між саморегулятивними складовими світової системи суспільств: за *складом сторін* відносин та за *мірою упорядкованості* відносин.

Саморегулятивна структура світової системи суспільств – сукупність упорядкованих відносин між саморегулятивними елементами і підсистемами світової системи суспільств.

Відсутність чіткої та жорсткої ієрархічної структури у регуляційному аспекті підкреслюється у працях багатьох дослідників. Наприклад, Д. Мартен, Ж-Л. Мецжер та Ф. П'єр слушно зауважують, що “не існує світового уряду (водночас кількість країн збільшується), не існує світової армії (як це показала неспроможність ООН забезпечити мир у кількох нещодавніх конфліктах), не існує світового права (це видно з того, як важко віддати під суд колишніх чи нинішніх диктаторів хоча в ім'я поваги до прав людини). Не існує світового збирача податків і світової поліції” [34]¹⁾.

3.3. Функціональна будова сучасної світової системи суспільств

Зважаючи на те, що аналіз світової системи суспільств у функціональному аспекті передбачає з'ясування функцій самовідтворення системи в цілому, для адекватного відображення функціональної будови світової системи суспільств також доцільно застосувати метод декомпозиції. Так само, як і при аналізі світової системи суспільств у регуляційному аспекті, спочатку доречно проаналізувати її підсистеми та елементи, а потім –

¹⁾[34] *Мартен Д.* Метаморфози світу: соціологія глобалізації / Мартен Д., Мецжер Ж-Л., П'єр Ф.; пер. з фр. Є.Марічева. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2005. – С. 15.

структуру відношень між ними. При цьому нашим завданням є визначити основні функціональні складові світової системи суспільств.

При декомпозиції світової системи суспільств на функціональні підсистеми ми виходимо із засновку, що для забезпечення її функціонування як системи найбільш загальними необхідними і достатніми умовами є самовідтворення світової системи суспільств як *системи* і відтворення її *відношень із зовнішнім середовищем*, необхідних для її власного самовідтворення.

При розгляді окремих функціональних сфер самовідтворення світової системи суспільств варто врахувати те, що світова система суспільств у цілому здійснює самовідтворення, але, оскільки всі функціональні сфери так чи інакше пов'язані між собою, вони не є автономними, і тому в окремих сферах відбувається не самовідтворення, а *відтворення* певних частин світової системи суспільств.

Світова система суспільств як система складається з елементів, відношень між ними, а також має загальні та специфічні властивості, тому для самовідтворення світової системи суспільств як системи більш конкретними якісно різнорідними необхідними і достатніми умовами є самовідтворення її *елементів, відношень між її елементами, цілісності та специфічних системних властивостей*. Оскільки світова система суспільств включає всі існуючі на Землі і лише на Землі суспільства, і досі не знайдено суспільств на інших планетах, вона не має соціального зовнішнього середовища, і поки це так, для відтворення відношень світової системи суспільств із зовнішнім середовищем необхідною і достатньою умовою є відтворення відношень світової системи суспільств із *біофізичним зовнішнім середовищем*, необхідних для її власного самовідтворення.

Як було зазначено вище, у регуляційному аспекті елементами світової системи суспільств є *суспільства*, а відношеннями між її елементами – *сукупність відносин між суспільствами*. Загальносистемною властивістю світової системи суспільств (тобто властивістю, яка притаманна всім системам)

є її *цілісність*. Однак необхідно врахувати те, що самовідтворення цілісності світової системи суспільств здійснюється в основному через відтворення її складових і відношень між ними, тому розглядати відтворення цілісності світової системи суспільств логічно в межах виокремлених сфер. Для аналізу також важливими є специфічні системні властивості світової системи суспільств (тобто властивості, які притаманні системам певних видів). Оскільки світова система суспільств є живою системою, їй притаманне *самовідтворення*. Але самовідтворення світової системи суспільств, хоча в цілому воно є не відтворенням (яке може бути і зовнішнім), а самовідтворенням, відбувається шляхом відтворення її складових, відношень між ними й інших системних властивостей – отже, цей аспект враховано у специфічних функціональних сферах світової системи суспільств.

З урахуванням того, що світова система суспільств є соціальною системою, їй притаманна адаптація до середовища не тільки через адаптацію своїх елементів до середовища (принаймні у формі зміни соціальних відношень), а й через *адаптування елементів середовища* відповідно до своїх потреб (наприклад, обробка ґрунту для рослинництва або техногенний вплив на довкілля). З цього випливає, що при аналізі самовідтворення світової системи суспільств доцільно врахувати сфери не просто адаптації до зовнішнього середовища, а відтворення відношень із зовнішнім середовищем (які можуть бути різнотипними).

Зрозуміло, що тривала життєздатність світової системи суспільств можлива тільки в разі забезпечення відношень із біофізичним зовнішнім середовищем не тільки окремих її суспільств-елементів, а й відношень її як цілісності. Але поки що забезпечення взаємодії світової системи суспільств із біофізичним зовнішнім середовищем здійснюється переважно як суто побічний результат явної та неявної боротьби окремих суспільств та їхніх асоціацій за сприятливіші умови власного сталого розвитку. Навіть важливий для безпечного відтворення глобальної екосистеми Кіотський протокол не був підписаний урядами держав усіх суспільств. З огляду на це, процеси взаємодій

світової системи суспільств із біофізичним зовнішнім середовищем доводиться розглядати як взаємодії окремих суспільств та окремих їхніх об'єднань із біофізичним зовнішнім середовищем.

Зважаючи на те, що регуляція процесів змін у світовій системі суспільств відбувається у взаємодії її елементів між собою, але не через інформаційні впливи якоїсь керівної підсистеми, вона є *саморегулятивною*. Однак необхідно врахувати те, що, оскільки світова система суспільств не має соціального зовнішнього середовища, відтворення саморегулятивності світової системи суспільств здійснюється шляхом відтворення і перетворення її складових, відношень між ними й інших системних властивостей. Отже, хоча властивості світової системи суспільств і не зводяться до властивостей її складових, і не виводяться з властивостей її складових, вони відтворюються в інших сферах. З огляду на це, виокремлювати аспекти відтворення цілісності, самовідтворення, адаптування елементів соціального зовнішнього середовища відповідно до потреб світової системи суспільств та саморегулятивності світової системи суспільств – як аналітично співмірні з іншими функціональними сферами – ми вважаємо некоректним.

У сучасному світі відтворення суспільств відбувається не автономно, а неодмінно й через відносини з іншими суспільствами: наприклад, багато суспільств у забезпеченні свого населення продуктами харчування та енергоносіями здійснюють обмін із іншими суспільствами, і припинення чи хоча би порушення такого обміну суттєво впливає на процеси самовідтворення таких суспільств. Крім того, відносини між суспільствами складаються з багатьох відносин між внутрішньосуспільними соціальними системами, і ці відносини мають досить складну структуру. Для відображення цієї особливості функціонування світової системи суспільств необхідно здійснити третій етап її декомпозиції у функціональному аспекті – вирізнити складові виокремлених на другому етапі декомпозиції функціональних підсистем світової системи суспільств.

На наш погляд, для винайдення зв'язку із функціональними підсистемами суспільства необхідно здійснити ще один етап декомпозиції світової системи суспільств на функціональні аспекти. Для самовідтворення світової системи суспільств недостатньо окремого самовідтворення її елементів – суспільств. Більше того, за сучасного рівня взаємозалежності самостійне автономне самовідтворення суспільств стає неможливим (особливо наочно це виявляється щодо імпорту продуктів харчування та у наслідках накладення торговельного ембарго). Виходячи з таких міркувань, можна припустити, що структура відтворення навіть найменших складових – елементів суспільств – не відповідає поділу в межах окремих суспільств. Для прикладу, світова промисловість не є простою сумою національних промисловостей (які працюють в межах кордонів національних держав). Тому ми вважаємо, що найважливішими функціональними сферами відтворення світової системи суспільств є функціональні сфери відтворення складових суспільств, але вже на світовому, глобальному, рівні.

З нашого погляду, так само, як і при декомпозиції суспільства на функціональні сфери, більш якісно відмінними є процеси самовідтворення елементів світової суспільств та відносин – між суспільствами та із біофізичним зовнішнім середовищем. Тому, як нами було доведено, на даному етапі аналізу як критерій розрізнення функціональних підсистем світової системи суспільств адекватно застосувати критерій самовідтворення її основних елементів, відношень між елементами та відношень елементів із біофізичним зовнішнім середовищем [64]¹⁾. Із застосуванням зазначеного вище критерію *на першому етапі декомпозиції* ми вважаємо адекватним виокремити такі *функціональні сфери самовідтворення світової системи суспільств*: 1) *відтворення життєво необхідних компонентів світової системи суспільств*, 2) *відтворення міжсуспільних відносин* та 3) *відтворення життєво необхідних умов самовідтворення світової системи суспільств* (див. Таблицю 3.1.). Причому

¹⁾[64] Хуткий Д. Макросоціологічний підхід до виокремлення основних підсистем сучасної світової системи суспільств / Дмитро Хуткий, Валерій Хмелько // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 3. – С. 51.

важливо те, що одні суспільства можуть поглинатись іншими, або розділяться на декілька суспільств, але для системи в цілому це процеси відтворення суспільств.

На *другому етапі декомпозиції* ми вважаємо доречним не притримуватись надто близько до регуляційного аспекту аналізу світової системи суспільств, і не розглядати функціональні сфери відтворення суспільств (які є елементами світової системи суспільств) та відтворення міжсуспільних відносин (які є відношеннями між елементами світової системи суспільств). Натомість логічніше виокремлювати функціональні сфери відтворення складових світової системи суспільств, які не співпадають із межами її саморегулятивних елементів – суспільств – а охоплюють процеси, які відбуваються у межах світової системи суспільств у цілому. Аналогічно і функціональна сфера, яка охоплює відношення у світовій системі суспільств, більш адекватно має моделювати не лише міжсуспільні відносини, а всі соціальні відносини у масштабі світу. Адже це функціональна сфера, і реальні відносини можуть відбуватись не лише між суспільствами, а й перетинати їх межі. З таких міркувань логічно виокремити чотири *функціональні сфери самовідтворення* світової системи суспільств: 1) відтворення *складових* світової системи суспільств, 2) відтворення *соціальних відносин* та 3) відтворення *життєво необхідних елементів зовнішнього середовища світової системи суспільств*; 4) відтворення *життєво необхідних відношень між елементами зовнішнього середовища світової системи суспільств* (див. Таблицю 3.1.).

Зважаючи на те, що розгляд функціональних сфер відтворення суспільств та міжсуспільних відносин не дає можливості змоделювати функціональний аспект з достатньою детальністю, необхідно здійснити подальшу декомпозицію світової системи суспільств у функціональному аспекті.

Таблиця 3.1. Перший і другий етапи декомпозиції світової системи суспільств на функціональні сфери самовідтворення

	Функціональні сфери самовідтворення світової системи суспільств, виокремлені на <i>першому</i> етапі декомпозиції		Функціональні сфери самовідтворення світової системи суспільств, виокремлені на <i>другому</i> етапі декомпозиції
1	відтворення життєво необхідних <i>компонентів світової системи суспільств</i>	1	відтворення <i>складових</i> світової системи суспільств
		2	відтворення <i>соціальних відносин</i>
2	відтворення життєво необхідних <i>умов самовідтворення світової системи суспільств</i>	3	відтворення життєво необхідних <i>елементів</i> зовнішнього середовища світової системи суспільств
		4	відтворення життєво необхідних <i>відношень між елементами</i> зовнішнього середовища світової системи суспільств

На третьому етапі декомпозиції доцільно врахувати, що у процесі відтворення суспільств відтворюються два якісно відмінні види складових: люди і їхні засоби до життя. Причому відтворення людей і їхніх засобів до життя у такому контексті резонно розглядати у масштабі усієї світової системи суспільств. До прикладу, сучасне виробництво засобів до життя людей здійснюється у світовому масштабі. Щодо відтворення соціальних відносин, то вони можуть відбуватись стосовно відтворення людей та стосовно відтворення засобів до життя. Наприклад, глобальні міграції є механізмом саморегуляції населення світу, є соціальними відносинами стосовно відтворення людей і відбуваються у світовому масштабі. Важливо врахувати той онтологічний факт, що світова система суспільств не має соціального зовнішнього середовища, а тільки біофізичне зовнішнє середовище. Відповідно, третьопорядкові функціональні сфери самовідтворення світової системи суспільств, які виходять із третьої та четвертої другопорядкових сфер, стосуються тільки біофізичного зовнішнього середовища і не мають важливих для нашого аналізу якісно різнорідних складових. Із урахуванням вищенаведених критеріїв виокремлення функціональних сфер самовідтворення суспільства, та з урахуванням наших міркувань, на *третьому етапі декомпозиції* ми вважаємо логічним виокремити такі *функціональні сфери самовідтворення світової системи суспільств*:

функціональні сфери 1) відтворення *людей*; 2) відтворення *засобів до життя*; 3) відтворення *соціальних відносин* стосовно *відтворення людей*; 4) відтворення *соціальних відносин* стосовно *відтворення засобів до життя*; 5) відтворення *життєво необхідних елементів біофізичного зовнішнього середовища*; 6) відтворення *життєво необхідних відношень між елементами біофізичного зовнішнього середовища* (див. Таблицю 3.2.).

Таблиця 3.2. Другий і третій етапи декомпозиції світової системи суспільств на функціональні сфери самовідтворення

	Функціональні сфери самовідтворення світової системи суспільств, виокремлені на <i>другому</i> етапі декомпозиції		Функціональні сфери самовідтворення світової системи суспільств, виокремлені на <i>третьому</i> етапі декомпозиції
1	відтворення <i>складових</i> світової системи суспільств	1	відтворення <i>людей</i>
		2	відтворення <i>засобів до життя</i>
2	відтворення <i>соціальних відносин</i>	3	відтворення <i>соціальних відносин</i> стосовно <i>відтворення людей</i>
		4	відтворення <i>соціальних відносин</i> стосовно <i>відтворення засобів до життя</i>
3	відтворення <i>життєво необхідних елементів зовнішнього середовища</i> світової системи суспільств	5	відтворення <i>життєво необхідних елементів біофізичного зовнішнього середовища</i>
4	відтворення <i>життєво необхідних відношень між елементами зовнішнього середовища</i> світової системи суспільств	6	відтворення <i>життєво необхідних відношень між елементами біофізичного зовнішнього середовища</i>

З нашого погляду, окрема *функціональна сфера самовідтворення світової системи суспільств* – це сукупність людей, засобів до життя людей та відношень між ними, які здійснюють певну функцію самовідтворення світової системи суспільств. Імовірно, жодна виокремлена функціональна сфера світової системи суспільств не є системою, хоча може мати у своєму складі структуровані соціальні системи. Кожна з виокремлених функціональних сфер світової системи суспільств по суті є специфічним аспектом її функціонування. Зважаючи на те, що одні й ті самі люди з використанням їхніх засобів до життя можуть здійснювати і здійснюють відтворення світової системи суспільств у

декількох функціональних сферах, функціональні сфери не є якимись окремими сукупностями людей, їхніх засобів до життя та відносин між ними, але якісно специфічними аспектами, що включають людей, їхні засоби до життя та відносини між ними в окреслених вище сферах їхнього існування. Причому належність до функціональної сфери ми вважаємо адекватним визначати за спрямованістю відносин (якщо відносини із досягнення відповідної мети ще не завершені) або за кінцевим результатом відносин (якщо відповідні відносини вже завершені) – залежно від того, які саме складові світової системи суспільств відтворюються у відповідних відносинах.

Оскільки функціональні підсистеми світової системи суспільств можна розглядати як певні аспекти її функціонування, у кожному з них можливо виокремити специфічні саме для нього системи, які по відношенню до світової системи суспільств є її підсистемами. *Функціональну підсистему світової системи суспільств* ми визначаємо як функціональну соціальну систему у складі світової системи суспільств, яка складається із функціональних елементів світової системи суспільств та відносин між ними, і здійснює певну функцію самовідтворення світової системи суспільств.

Виокремлені функціональні підсистеми, у свою чергу, можуть включати функціональні підсистеми нижчого рівня. Наприклад, функціональна підсистема світового розподілу речей містить функціональні підсистеми світового транспорту і світової торгівлі. А система світової торгівлі може мати складну регіональну структуру: “Європейський союз (15 країн на березень 2004 року), АСЕАН (10 країн), АПЕС – Організація економічної співпраці країн Азії та Тихого океану (14 країн), АЛЕНА – Північноамериканська угода про вільну торгівлю (3 країни) і MERCOSUR – Спільний ринок країн Південної Америки (6 країн)” [34]¹⁾. Варто зауважити, що станом на 2011 рік у ЄС вже 27 країн. Через це склад функціональних підсистем світової системи суспільств адекватно розглядати як такий, що відрізняється на кожному етапі декомпозиції

¹⁾[34] *Мартен Д.* Метаморфози світу: соціологія глобалізації / Мартен Д., Мецжер Ж-Л., П'єр Ф.; пер. з фр. Є.Марічева. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2005. – С. 18.

світової системи суспільств, і тому складається із підсистем трьох системних рівнів. Для зручності розгляду доцільно ці підсистеми ми пропонуємо називати *першопорядковими*, *другопорядковими* та *третьопорядковими функціональними підсистемами* світової системи суспільств. З огляду на те, що функціональні підсистеми світової системи суспільств є специфічними для кожного функціонального аспекту, їх розгляд (аналіз підсистем у межах кожної функціональної сфери) потребує спеціалізованих досліджень, аналогічних дослідженням галузевих соціологій, але не в межах окремих суспільств, а у масштабі світу в цілому. Тому ми виокремлюємо функціональні підсистеми світової системи суспільств тільки на концептуальному рівні.

Для їх концептуального розрізнення пропонуємо такі робочі визначення:

Першопорядкова функціональна підсистема світової системи суспільств – це функціональна підсистема світової системи суспільств, яка здійснює сукупність взаємопов'язаних специфічних функцій самовідтворення світової системи суспільств.

Другопорядкова функціональна підсистема світової системи суспільств – це функціональна підсистема світової системи суспільств, яка здійснює специфічну функцію самовідтворення світової системи суспільств.

Третьюпорядкова функціональна підсистема світової системи суспільств – це функціональна підсистема світової системи суспільств, яка здійснює окремий різновид специфічної функції самовідтворення світової системи суспільств.

Причому якщо першопорядкові та другопорядкові функціональні підсистеми виокремлюються більшою мірою за функціональним принципом (які функції підпорядковані яким більш загальним функціям), то третьопорядкові функціональні підсистеми утворені за організаційним принципом (наприклад, світові релігії як другопорядкова функціональна підсистема поділяється на значну кількість реальних транссуспільних релігійних об'єднань – третьопорядкових функціональних підсистем світової системи суспільств).

Наступним логічним кроком декомпозиції світової системи суспільств у функціональному аспекті є визначення її елементів.

Навіть *транссупільні соціальні системи* (соціальні системи, складові яких належать до складу більш ніж одного суспільства) є надто великими одиницями функціонального аналізу, і тому функціональні елементи світової системи суспільств мають бути виокремлені на субсуспільному рівні.

Справді, реалії глобальних процесів переконують, що далеко не завжди суб'єктами міжсуспільних чи глобальних відносин виступають цілі суспільства. Наприклад, Н.Дж. Смелзер, розглядаючи явище диференціації у світовому масштабі, зауважує, що “глобальні міста” часом “затмарюють національні столиці і саме в них ухвалюють рішення, які не мають жодного стосунку до добробуту націй, у яких ці міста розміщені”, вони “набувають нової ролі інтернаціонально орієнтованих торговельних, фінансових, правових та рекламних служб” [46]¹⁾. Аналізуючи структуру глобального управління, Д. Гелд та Е. Мак-Грю узагальнюють погляди глобалістів, згідно з якими глобальне управління є багат шаровим та багатовимірним, включає багатьох діячів наднаціональних, національних, транснаціональних та часто субнаціональних агенцій [87]²⁾. Не претендуючи на якісь кількісні узагальнення, все ж можемо припустити, що більшість відносин між суспільствами насправді відбуваються між *частинами* суспільств. Очевидно, такими частинами є і окремі індивіди [23]³⁾, і малі соціальні групи, і суспільні рухи, і соціальні організації, аж до урядів національних держав, – узагальнюючи назвемо їх *внутрішньосуспільними соціальними системами*. Однак, навіть переважання відносин між частинами суспільств не спростовує цілісності світової системи суспільств, яка просто має бути класифікована як неповнозв'язна.

¹⁾[46] Смелзер Н.Дж. Проблеми соціології. Георг-Зімелівські лекції, 1995 / Н.Дж. Смелзер; пер. з англ. В.Дмитрук. – Львів: Кальварія, 2003. – С. 104.

²⁾[87] Held D. Globalization/Anti-Globalization / D. Held, A. McGrew. – Cambridge: Polity Press, 2002. – Р. 66.

³⁾[23] Кокошин А.А. Реальный суверенитет в современной мирополитической системе / А.А. Кокошин. – 3-е изд., расш. и доп. – М.: Издательство «Европа», 2006. – С. 20.

На це можна заперечити, що суб'єктами соціальних взаємодій у першопорядкових функціональних підсистемах світової системи суспільств часто виступають трансуспільні соціальні системи, наприклад, транснаціональні корпорації, мережеві транснаціональні організації (наприклад, екстремістські організації [23]¹⁾), глобальні соціальні рухи, глобальні недержавні громадські організації, міжнародні державні організації, тощо. Однак, як ми вже продемонстрували у параграфі 3.5., кожен елемент такої системи у регуляційному аспекті в окремо взятий момент часу можливо віднести до певного суспільства, тобто, якщо враховувати реальність існування суспільств, у дійсності трансуспільні соціальні системи складаються з деяких множин внутрішньосуспільних соціальних систем різних суспільств. Як ми переконались, відносини між елементами та підсистемами трансуспільних соціальних систем можуть перетинати межі суспільств, однак для нашого аналізу важливо те, що самі елементи цих соціальних систем належать до окремих суспільств. Тож, навіть якщо врахувати існування трансуспільних соціальних систем, функціональні елементи світової системи суспільств у безумовно мають бути виділені на *субсуспільному* рівні [65]²⁾.

Отже, для адекватного розгляду *суб'єктності* відносин у функціональному аспекті аналізу світової системи суспільств доцільно враховувати діяльність *внутрішньосуспільних соціальних систем*.

Усі названі соціальні системи, які взаємодіють на міжсуспільному чи глобальному рівні, самим фактом участі у відповідних відносинах *формують* їх, хоч і нерівною мірою. Дослідницька задача, яка стоїть перед нами, полягає в тому, щоб з'ясувати, які найпростіші соціальні системи (соціальні системи якого найбільшого порядку) впливають на *структуру* відносин у першопорядкових функціональних підсистемах світової системи суспільств чи між ними. Дослідження з позицій синергетичної парадигми дають підстави

¹⁾[23] *Кокошин А.А.* Реальный суверенитет в современной мирополитической системе / А.А. Кокошин. – 3-е изд., расш. и доп. – М.: Издательство «Европа», 2006. – С. 27.

²⁾[65] *Хуткий Д.* Основні елементи сучасної світової системи / Дмитро Хуткий // Соціологія у (пост)сучасності. Збірник наукових тез учасників VI Міжнародної конференції студентів та аспірантів. – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2008. – С. 327.

стверджувати, що за певних умов взаємодії структурно не пов'язаних людей, а також розрізнених малих соціальних груп, можуть впливати на макросоціальні чи глобальні процеси (наприклад, масові інфляційні очікування, глобальні туристичні потоки), а також припускати можливість впливу окремих особистостей (наприклад, голів урядів держав) на макросоціальні чи глобальні процеси. Однак ці гіпотези потребують окремих розвідок із застосуванням синергетичної методології, що виходить за межі нашого дослідження. Обраний нами макросоціологічний підхід обумовлює вибір можливих суб'єктів відносин у першопорядкових функціональних підсистемах світової системи суспільств соціальних систем не менших за розміром за великі підсистеми суспільства.

Отже, на даному етапі декомпозиції як функціональні елементи світової системи суспільств ми розглядаємо *великі підсистеми суспільств*.

Безумовно, визначення тієї чи іншої підсистеми суспільства як великої є відносним (навіть деякою мірою довільним) і залежить від поставленого завдання. З метою вибору критерію визначення підсистеми суспільства як великої ми враховуємо те, що, як зазначалось вище, нас цікавлять ті соціальні системи, які суттєво впливають на формування *структури* відносин у функціональних підсистемах світової системи суспільств. Типи таких соціальних систем ми з'ясовуємо за даними дослідників глобалізації. На наш погляд, як функціональні елементи світової системи суспільств адекватно розглядати будь-які першопорядкові підсистеми суспільств, які здійснюють самовідтворення суспільств (а отже, і світової системи суспільств) у будь-якому функціональному аспекті. За такого підходу, функціональний елемент світової системи суспільств – функціональна складова світової системи суспільств, складові якої безпосередньо не впливають на функціональну будову світової системи суспільств. Як було виявлено, функціональними елементами світової системи суспільств є першопорядкові підсистеми суспільств, причому вони є специфічними для кожної функціональної підсистеми світової системи суспільств.

Для зручності вживання усі можливі відносини між функціональними елементами та функціональними підсистемами світової системи суспільств загалом ми називатимемо *відносинами між функціональними складовими світової системи суспільств*.

Оскільки функціональні складові світової системи суспільств суттєво відрізняються від саморегулятивних складових, можемо припустити, що в результаті аналізу відносин між функціональними складовими світової системи суспільств за *складом сторін відносин* будуть виокремлені якісно відмінні види відносин.

У функціональному аспекті аналізу світової системи суспільств розрізняються два види суб'єктів: функціональні елементи та функціональні підсистеми. Враховуючи це, за складом сторін відношень можливо розрізнити три види відносин: 1) функціональні *міжелементні* відносини – відносини, які відбуваються між функціональними елементами світової системи суспільств; 2) функціональні *міжпідсистемні* відносини – відносини, які відбуваються між функціональними підсистемами світової системи суспільств; 3) функціональні *відносини між функціональними елементами та підсистемами світової системи суспільств*.

Очевидно, що між функціональними складовими світової системи суспільств існують відносини, характерні для відношень взагалі, і тому вони є аналогічними відповідним відносинам між саморегулятивними складовими світової системи суспільств. Це два роди відносин, які розрізняються за *мірою упорядкованості* відносин та за *характером корисності* відносин.

За критерієм *міри упорядкованості* відносин доцільно розрізняти такі два види відносин: 1) *неупорядковані* та 2) тією чи іншою мірою *упорядковані* відносини між функціональними складовими світової системи суспільств.

Щоб мати можливість врахувати реальні відносини між функціональними складовими світової системи суспільств, їх є сенс розрізняти за *характером корисності* – взаємної, односторонньої або амбівалентної: 1) *кооперативні* відносини – відносини, метою учасників яких є взаємна користь для усіх сторін

відносин; 2) *конфліктні* відносини – відносини, метою кожного учасника яких є власна користь за рахунок інших сторін відносин; 3) *суперечливі* відносини – відносини, метою учасників яких є і взаємна і власна користь.

Таким чином, між функціональними складовими світової системи суспільств ми вважаємо доцільним розрізняти три роди відношень: за *складом сторін* відносин, за *мірою упорядкованості* відношень, та за *характером корисності*.

З точки зору застосованої версії системного аналізу, функціональну структуру світової системи суспільств утворюють не всі, а тільки упорядковані відносини у цій системі. Тому можна дати таке визначення:

Функціональна структура світової системи суспільств – сукупність упорядкованих відносин між функціональними складовими світової системи суспільств.

3.4. Концептуальна модель будови сучасної світової системи суспільств

Як було виявлено при аналізі світової системи суспільств, вона є складною соціальною системою, тому для максимального повного й цілісного пізнання й опису її будови вже на етапі концептуального моделювання необхідно врахувати *різні аспекти* світової системи суспільств. Із припущенням достатньою для моделювання повнотою будова світової системи суспільств проявляється у *регуляційному* і *функціональному* аспектах. У процесі аналізу світової системи суспільств було з'ясовано, що в кожному аспекті аналізу цієї системи відображаються різні “проекції” її будови, з відмінним набором компонентів і структур. З нашого погляду, для розуміння цілісної будови світової системи суспільств її доцільно аналізувати у такій послідовності: 1) здійснити порівняльний опис окремих аспектів світової системи суспільств;

2) з'ясувати, яким чином виокремлені аспекти співвідносяться між собою; 3) виявити співвідношення між компонентами цих аспектів; 4) здійснити аналіз субстанційних взаємодій між компонентами цих аспектів; 5) розглянути будову світової системи суспільств у цілому.

Як впливає з нашого розгляду, базовим аспектом аналізу світової системи суспільств є *регуляційний аспект* – і цей вибір є не випадковим, адже саме у регуляційному аспекті виокремлюються суспільства, які є вихідною одиницею аналізу у макросоціологічному підході. Будову світової системи суспільств у цьому аспекті утворюють *асоціації суспільств* як саморегулятивні підсистеми, *суспільства* як самоврядні елементи та відносини між ними. Як *відносини між саморегулятивними складовими* світової системи суспільств логічно розглядати сукупність відносин трьох типів, які розрізняються: за *складом сторін* відносин, за *мірою упорядкованості* відносин, за *характером корисності* відносин. На нашу думку, ці три типи дають можливість у загальних рисах типологізувати відносини у світовій системі суспільств. Безумовно, для більш детального моделювання корисно розробити більш розгалужену класифікацію відносин, однак це потребує окремого дослідження. Наприклад, типологія за ефективністю відносин була б відносною, адже ефективність для однієї сторони не завжди є ефективною для інших, а проблематика власне ефективності відносин також потребує розробки специфічних критеріїв ефективності. *Саморегулятивна структура* світової системи суспільств складається із сукупності упорядкованих відносин між суспільствами, між асоціаціями суспільств та між суспільствами й асоціаціями суспільств. Перевага розгляду будови світової системи суспільств у регуляційному аспекті, на нашу думку, полягає в тому, що в цьому аспекті, за рахунок розгляду регуляції на рівні макросоціальних систем (суспільств і систем суспільств, включно із світової системи суспільств у цілому), стає можливо включити до складу світової системи суспільств усі її складові – аж до елементів суспільств.

Доволі специфічним аспектом світової системи суспільств є *функціональний аспект*, оскільки в ньому, на відміну від попереднього аспекту, неможливо одразу з'ясувати структуру субстанціональних компонентів. На противагу регуляційному аспекту, у функціональному аспекті на початкових етапах декомпозиції виявляються не підсистеми, а субаспекти, – фактично, на найвищих системних рівнях він поєднує не сукупність предметних компонентів, а низку аспектів. Таким чином, як *першопорядкові функціональні підсистеми* світової системи суспільств адекватно виокремлювати функціональні підсистеми світової системи суспільств, які здійснюють сукупність взаємопов'язаних специфічних функцій самовідтворення світової системи суспільств. Логічно виокремлювати чотири такі підсистеми. *Другопорядковими функціональними підсистемами світової системи суспільств* є функціональні підсистеми світової системи суспільств, які здійснюють специфічні функції самовідтворення світової системи суспільств. *Третьюпорядковими функціональними підсистемами світової системи суспільств* є функціональні підсистеми світової системи суспільств, які здійснюють окремі різновиди специфічних функцій самовідтворення світової системи суспільств. Функціональними елементами світової системи суспільств є внутрішньосуспільні першопорядкові частково саморегулятивні соціальні системи. Структуру відносин між функціональними складовими світової системи суспільств складає сукупність відносин трьох типів, які розрізняються: за *складом сторін* відносин, за *мірою упорядкованості* відносин, за *характером корисності* відносин. *Функціональну структуру* світової системи суспільств формує сукупність упорядкованих відносин між функціональними складовими світової системи суспільств. Як бачимо, функціональні підсистеми, а тим більше функціональні елементи, світової системи суспільств в окремих функціональних підсистемах відображають відносно незначну кількість соціальних систем та відносин між ними. Але цілісна сукупність усіх функціональних сфер із усіма функціональними підсистемами та елементами, виокремленими в них, дає об'єктивну можливість із прийнятною точністю

відобразити функціональну будову світової системи суспільств (безумовно, суто на макросоціальному рівні).

Отже, ми пересвідчилися, що регуляційний аспект включає всі компоненти світової системи суспільств, але дає можливість вивчати тільки саморегулятивні складові світової системи суспільств і відносини тільки між ними; будова світової системи суспільств у будь-якій окремій функціональній сфері відображає найменшу кількість соціальних систем, але дозволяє аналізувати найдетальніші функціональні відносини. Можемо навіть припустити, що за такого підходу до аналізу ми стикаємось із соціальним аналогом принципу невизначеності Гейзенберга – *принципом невизначеності соціологічного аналізу макросоціальних систем*: чим точніше соціальні системи і відносини між ними виокремлюються, тим менша їх кількість доступна для аналізу.

Як видно з проведеного аналізу, модель світової системи суспільств, розроблена у цих двох аспектах, є досить повною для системного аналізу. Але вивчення світової системи суспільств у дискретних, не пов'язаних між собою аспектах є контрпродуктивним. Критично важливим для дослідження є з'ясування питання *співвідношення* будови світової системи суспільств у регуляційному та функціональному аспектах. Зрозуміло, що світова система суспільств як саморегулятивна система суспільств, яка складається з усіх суспільств та усіх відношень між ними, онтологічно існує як *єдине ціле*. Розгляд світової системи суспільств в окремому аспекті, як виокремленому нами, так і в будь-якому іншому, дає своєрідну “проекцію” цієї онтологічної цілісності (завдяки такому спрощенню взагалі стає можливим сам аналіз світової системи суспільств). Для того, щоб відновити розуміння світової системи суспільств як цілісності, потрібно виявити *взаємозв'язки* між розглянутими аспектами світової системи суспільств.

Аналіз світової системи суспільств у регуляційному аспекті дає можливість зрозуміти структуру відносин між саморегулятивними системами у складі світової системи суспільств, у функціональному аспекті – структуру

відносин між функціональними системами й елементами світової системи суспільств, але ці відносини відбуваються між *субстанціальними компонентами* – між *реальними соціальними системами*. У кожному із двох аспектів розглядаються специфічні соціальні системи, які включають реальних людей, їхні засоби до життя і відношення між ними – але *в різних комбінаціях*. Більше того, в кожному окремому аспекті світової системи суспільств аналізується якийсь *один аспект* чи *вимір* субстанціальної соціальної системи.

Наприклад, у регуляційному аспекті суспільство через діяльність держави як своєї підсистеми здійснює самоврядування; тоді як у функціональному аспекті держава здійснює явну функцію інтеграції суспільства й захисту від зовнішніх загроз і латентні функції гомогенізації регульованих нею соціальних відносин, і навіть самовідтворення як бюрократичної організації; або, з критичних позицій аналізу явища корупції, навіть є осередком боротьби фінансово-промислових груп за можливість отримувати економічні привілеї чи прямі субсидії для своїх підприємств. Так само, якщо аналізувати складові держави у різних аспектах: одні й ті ж самі державні службовці (як соціальні істоти) можуть в одному аспекті виступати як державні службовці – при виконанні прямих посадових обов'язків, а в іншому – як родичі – при сприянні працевлаштуванню родичів на державну службу; одні й ті ж самі автомобілі (як засоби до життя людей) можуть бути як засобами виконання державної служби, так і засобами зловживання службовим становищем; державні службовці можуть в одній і тій же діяльності (як субстанціальному соціальному процесу взаємодії) в одному аспекті надавати чи скасовувати дозволи, а в іншому – здійснювати відносини непотизму. При цьому субстанціально самі державні службовці діють цілісно, використовують одні й ті ж засоби до життя, здійснюють одночасно декілька субстанціальних діяльностей, які дослідник може аналізувати в різних аспектах. Підсумовуючи, маємо підстави стверджувати, що в обох виокремлених аспектах аналізу світової системи суспільств відображені *специфічні аспекти субстанціального існування* цілісної світової системи суспільств.

Проте, виходячи із завдання розробити цілісну модель будови світової системи суспільств, ми вважаємо необхідним поєднувати ці аспекти в *одній моделі*. По суті, такий підхід є спробою завдяки *синтезу* розрізнених досліджень у *відмінних аспектах* відновити розуміння світової системи суспільств як *цілого* – чим вона і є у дійсності. При цьому існує об'єктивна можливість як зберігати і вдосконалювати напрацювання в окремих аспектах (які дають глибоке розуміння специфічних соціальних систем і відношень між ними), так і розробляти цілісну модель світової системи суспільств (яка, у порівнянні з локальними моделями, найближча до дійсності). Для поєднання окремих аспектів світової системи суспільств в одну цілісну модель ми вважаємо адекватним застосувати *філософський плюралізм*. У такий спосіб стає можливим поєднати підходи, які є природно взаємодоповнюючими, та отримати повніше й точніше розуміння світової системи суспільств.

З метою опанувати будову світової системи суспільств як цілісності ми вважаємо за необхідне виявити *взаємозв'язки* між різними аспектами будови світової системи суспільств, які виявляються у двох виокремлених аспектах, і проаналізувати *структуру* цих взаємозв'язків.

Перш за все логічно проаналізувати, як *співвідноситься* будова світової системи суспільств, відображена в різних аспектах.

При розгляді співвідношень між складовими чи відношеннями світової системи суспільств, виокремленими в різних аспектах, логічно дотримуватись двох умов: по-перше, співставляти або *компоненти*, або *відношення*, і, по-друге, співставляти компоненти чи відношення *приблизно одного системного рівня*.

При такому співставленні ми вважаємо адекватним розглядати компоненти *приблизно одного системного рівня*. Наприклад, Організація виробників та експортерів нафти – міжурядова організація великих нафтодобувних країн, члени якої узгоджують економічну політику у сфері видобування, експорту та цінової регуляції продажу нафти – як одна із функціональних підсистем відтворення речових засобів до життя може

розглядатись як приблизно співмірна із сукупністю суспільств, держави яких входять до цієї організації. Однак у багатьох випадках таке співставлення є проблематичним. Наприклад, у цьому ж функціональному аспекті відтворення речових засобів до життя можливо виокремити національні (фактично – внутрішньосуспільні) підприємства і транснаціональні корпорації. За такого підходу, в цьому функціональному аспекті великі внутрішньосуспільні підприємства та транснаціональні корпорації справді можуть розглядатись як співмірні компоненти світової системи суспільств. На користь співмірності великих внутрішньосуспільних підприємств та транснаціональних корпорацій свідчать дані Світового банку та часопису “Форч’юн”, наведені у праці Д. Гелда й Е. Мак-Грю: у загальному рейтингу національних економік та компаній, ранжованому за величиною доданої вартості до ВВП у 2002 році серед 70 перших позицій було 15 компаній, принаймні частина з яких є транснаціональними корпораціями [87]¹⁾. Розв’язок цієї проблеми варто шукати в аналізі співвідношення саморегулятивних і функціональних компонентів світової системи суспільств, який здійснюється нижче.

Для розуміння будови світової системи суспільств важливо з’ясувати, як співвідносяться між собою компоненти у *регуляційному* та у *функціональному* аспекті. Оскільки саморегулятивні складові світової системи суспільств поєднують усіх людей з усіма їхніми засобами до життя та усіма відношеннями між ними, а функціональні сфери світової системи суспільств відбивають самовідтворення світової системи суспільств у певних специфічних аспектах, між цими двома аспектами існує особливе співвідношення: світова система суспільств у цілому та суспільства як її самоврядні елементи включають усі функціональні аспекти світової системи суспільств. Щодо асоціацій суспільств на теоретичному рівні неможливо достеменно встановити, чи включають вони усі функціональні аспекти світової системи суспільств, але очевидно, що включають принаймні декілька їх. На рівні ж суспільства його функціональні

¹⁾[87] Цит. за *Held D. Globalization/Anti-Globalization / D. Held, A. McGrew. – Cambridge: Polity Press, 2002. – P. 44.*

підсистеми відповідають декільком функціональним елементам світової системи суспільств. Можемо підсумувати, що кожна саморегулятивна складова світової системи суспільств проявляється принаймні у декількох, якщо не в усіх, функціональних сферах світової системи суспільств.

При аналізі співвідношень між *складовими* світової системи суспільств в аспекті самоврядності та у певній функціональній сфері необхідно врахувати ту обставину, що у будь-якій специфічній функціональній сфері відображається один функціональний аспект самовідтворення світової системи суспільств, тому відповідна функціональна підсистема однозначно буде меншою за відповідну однопорядкову підсистему чи елемент світової системи суспільств. Це означає, що будь-якому саморегулятивному компоненту світової системи суспільств відповідатиме деяка множина функціональних складових світової системи суспільств. Наприклад, відтворення людей як живих істот у межах суспільства може здійснюватись і державною, і приватною системами охорони здоров'я, а ще й у вигляді неупорядкованих актів сімейного чи індивідуального самолікування. Тобто між однопорядковими саморегулятивними складовими світової системи суспільств і функціональними складовими в окремій функціональній сфері світової системи суспільств, як правило, відбуваються відношення *прямого включення*. Принаймні, випадки відповідності чи зворотного включення складно собі уявити.

Якщо ж розглянути співвідношення між *відносинами* у регуляційному та у функціональному аспектах, то про них можливо стверджувати, що відносини між саморегулятивними складовими світової системи суспільств можуть або характеризуватись *функціональністю* (тобто мати певний функціональний аспект чи компонент) або ні. Нефункціональними відношеннями логічно назвати такі відношення між самоврядними складовими, які не мають на меті і не сприяють відтворенню світової системи суспільств, – наприклад, загарбницькі війни держав. У більшості ж випадків кожні відносини між саморегулятивними складовими світової системи суспільств мають один чи декілька функціональних відповідників.

Також є сенс розглянути можливість *субстанціальних взаємодій* між складовими світової системи суспільств у різних аспектах. На перший погляд, такі взаємодії видаються можливими: наприклад, підписання угоди між представниками виконавчої гілки влади певної держави та деякого підприємства на виконання робіт з асфальтування дороги. Але при підписанні такої угоди представники держави і підприємства фактично взаємодіють у межах трьох аспектів – відтворення соціально-технологічних, технологічних і технологічно-природних відношень у суспільстві. Отже, строго кажучи, субстанціальні взаємодії між компонентами світової системи суспільств коректно розглядати виключно в одних і тих же аспектах.

Цікавий підхід до аналізу глобалізації (який цілком адекватний і для аналізу структури світової системи суспільств) пропонують французькі соціологи Д. Мартен, Ж-Л. Мецжер та Ф. П'єр. На основі їхнього підходу ми виокремлюємо два рівні такого аналізу: світовий рівень або “рівень глобальної реальності ... як тотальний суспільний феномен, що стосується всіх вимірів всіх (майже) суспільств планети” та наднаціональний (надсуспільний) рівень [34]¹⁾. Якщо додати ще суспільний рівень, отримуємо три системні рівні аналізу світової системи суспільств (принаймні в аспекті самоврядності): світовий, наднаціональний та суспільний рівні.

Світову систему суспільств у цілому, з нашого погляду, є сенс розглядати на різних рівнях аналізу, завдяки чому стає можливим розуміння специфічних відносин між її однопорядковими складовими на відповідному рівні. Якщо здійснювати сходження від конкретного до загального, корисно розрізнити чотири рівні аналізу: 1) *локальний* (субсуспільний), який здійснюється в межах окремих суспільств; 2) *соціетальний* (суспільний) який здійснюється на рівні суспільства в цілому; 3) *регіональний* (надсуспільний) який здійснюється на рівні більш ніж одного суспільства; 4) *глобальний* (світовий), який здійснюється на рівні світової системи суспільств у цілому. Локальний рівень аналізу для

¹⁾[34] *Мартен Д.* Метаморфози світу: соціологія глобалізації / Мартен Д., Мецжер Ж-Л., П'єр Ф.; пер. з фр. Є.Марічева. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2005. – С. 28.

моделювання будови світової системи суспільств, імовірно, корисний найменшою мірою, натомість соціетальний і регіональні рівні аналізу є важливими, хоч і складними. Для здійснення глобального рівня аналізу необхідно виокремити відносини у межах світової системи суспільств, які відбуваються на рівні світової системи суспільств у цілому – такими можуть бути, наприклад, техногенний вплив людей на глобальну екосистему, прийняття резолюцій Генеральної асамблеї ООН, взаєморегуляція курсів національних валют на світовому рівні.

Щодо ступеню інтегрованості світової системи суспільств як системи, то, на думку Д. Мартена, Ж-Л. Мецжера та Ф. П'єра, “варто говорити не про тотальну інтеграцію, а про часткові інтеграції, обмежені географічними зонами, що виходять за кордони держав, хоча й не досягають світового розміру” [34]¹⁾.

З урахуванням цих системних рівнів, відносно суспільства як центральної одиниці аналізу у макросоціології, можливо виокремити чотири види складових світової системи суспільств: *внутрішньосуспільна соціальна система* – соціальна система, яка є підсистемою суспільства; *трансосуспільна соціальна система* – соціальна система, яка складається із кількох внутрішньосуспільних соціальних систем, які належать більш ніж одному суспільству; *суспільство* – самоврядна соціальна система, яка складається з людей, засобів до життя людей та усіх відношень між ними; *міжсуспільна соціальна система* – соціальна система, яка складається із кількох суспільств та відносин між ними. Якщо ж узяти до уваги два розглянуті аспекти аналізу будови світової системи суспільств, ці порівняно абстрактні поняття набувають більш конкретного соціологічного змісту. На наш погляд, для аналізу будови світової системи суспільств у цілому достатньо чотирьох видів складових: 1) *першопорядкова підсистема суспільства* – частково саморегулятивна підсистема суспільства, яка зазнає керування тільки з боку керівної підсистеми суспільства; 2) *трансосуспільна функціональна система* – частково саморегулятивна соціальна

¹⁾[34] Мартен Д. Метаморфози світу: соціологія глобалізації / Мартен Д., Мецжер Ж-Л., П'єр Ф.; пер. з фр. Є.Марічева. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2005. – С. 18.

система, яка складається із кількох першопорядкових підсистем суспільства, які належать більш ніж одному суспільству і зазнають керування з боку керівних підсистем більш ніж одного суспільства; 3) *суспільство* – самоврядна соціальна система, яка складається з людей, засобів до життя людей та усіх відношень між ними; 4) *асоціація суспільств* – саморегулятивна система суспільств, яка складається із кількох суспільств та відносин між ними.

Аналогічно, на виокремлених чотирьох рівнях аналізу світової системи суспільств можливі чотири види відносин між її складовими: 1) *внутрішньосуспільні* відносини – відносини, які відбуваються всередині суспільства; 2) *трансосуспільні* відносини – відносини, які перетинають межі суспільств; 3) *суспільні* відносини – відносини, які відбуваються на рівні суспільства в цілому; 4) *міжсуспільні* відносини – відносини, які відбуваються між суспільствами.

Висновки до третього розділу

З розгляду різних можливих аспектів аналізу світової системи суспільств ми дійшли висновку що її моделювання найдоцільніше здійснювати у двох аспектах: у *регуляційному* та у *функціональному*.

В результаті аналізу будови світової системи суспільств у регуляційному аспекті було виявлено, що саморегулятивними підсистемами світової системи суспільств є *асоціації суспільств*, а самоврядними елементами – *суспільства*. Як відношення між саморегулятивними складовими світової системи суспільств логічно розглядати сукупність відносин трьох типів, які коректно розділяти: за *складом сторін* відносин – на міжсуспільні, міжасоціативні відносини і відносини між суспільствами та асоціаціями суспільств; за *мірою упорядкованості* відносин – на *неупорядковані* та *упорядковані* відносини; за *характером корисності* відносин – на *кооперативні*, *конфліктні* та *суперечливі*

відносини. *Саморегулятивна структура* світової системи суспільств складається із сукупності упорядкованих відносин між суспільствами, між асоціаціями суспільств та між суспільствами й асоціаціями суспільств.

Аналіз функціональної будови світової системи суспільств дозволив прийти до висновку, що, на відміну від регуляційного аспекту, у функціональному аспекті на початкових етапах декомпозиції виявляються не підсистеми, а субаспекти, які ми позначаємо як функціональні сфери самовідтворення світової системи суспільств. У межах функціональних сфер самовідтворення світової системи суспільств, виокремлених на другому етапі декомпозиції було виявлено чотири *першопорядкові функціональні підсистеми світової системи суспільств*. Перелічені першопорядкові функціональні підсистеми світової системи суспільств також поділяються на другопорядкові і на третьопорядкові функціональні підсистеми. Третьопорядкові функціональні підсистеми світової системи суспільств є транссуспільними функціональними системами. Внаслідок аналізу цих функціональних складових ми дійшли висновку, що найважливішими для моделювання є функціональні елементи світової системи суспільств, які є першопорядковими підсистемами суспільств. Структуру відносин між функціональними складовими світової системи суспільств складає сукупність відносин трьох типів, які розрізняються: за *складом сторін* відносин – на *функціональні міжелементні* відносини, *функціональні міжпідсистемні* відносини, функціональні відносини відношення *між функціональними елементами та функціональними підсистемами* світової системи суспільств; за мірою упорядкованості відносин – на *неупорядковані та упорядковані* відносини; за *характером корисності* відносин – на *кооперативні, конфліктні та суперечливі* відносини. *Функціональну структуру* світової системи суспільств формує сукупність упорядкованих відносин між функціональними складовими світової системи суспільств.

В результаті порівняння регуляційного та функціонального аспектів аналізу світової системи суспільств було з'ясовано, що в обох аспектах

розглядаються специфічні соціальні системи, які включають реальних людей, їхні засоби до життя і відношення між ними, хоч і в різних комбінаціях і аспектах.

Було з'ясовано, що порівняльний аналіз різних аспектів аналізу світової системи суспільств та компонентів світової системи суспільств, які виявляються в окремих аспектах, адекватно здійснювати у розгляді компонентів *одного онтологічного статусу* (систем або відносин) і *приблизно одного системного рівня*. Ми прийшли до висновку, що для розгляду будови світової системи суспільств доречно розрізняти чотири рівні аналізу: 1) *локальний* (субсуспільний), який здійснюється в межах окремих суспільств; 2) *соціетальний* (суспільний) який здійснюється на рівні суспільства в цілому; 3) *регіональний* (надсуспільний) який здійснюється на рівні більш ніж одного суспільства; 4) *глобальний* (світовий), який здійснюється на рівні світової системи суспільств у цілому.

В результаті порівняння регуляційного та функціонального аспектів аналізу світової системи суспільств між собою, ми прийшли до висновку, що для аналізу будови світової системи суспільств у цілому адекватно розрізняти чотири види складових: 1) *першопорядкова підсистема суспільства* – частково саморегулятивна підсистема суспільства, яка зазнає керування тільки з боку керівної підсистеми суспільства; 2) *транссуспільна функціональна система* – частково саморегулятивна соціальна система, яка складається із кількох першопорядкових підсистем суспільства, які належать більш ніж одному суспільству і зазнають керування з боку керівних підсистем більш ніж одного суспільства; 3) *суспільство* – самоврядна соціальна система, яка складається з людей, засобів до життя людей та усіх відношень між ними; 4) *асоціація суспільств* – саморегулятивна система суспільств, яка складається із кількох суспільств та відносин між ними.

В результаті проведення порівняльного аналізу різних аспектів світової системи суспільств ми виявили, що відносини між складовими світової системи суспільств в межах одного чи між двома аспектами можуть бути одного з

чотирьох типів: 1) *внутрішньосупільні* відносини – відносини, які відбуваються всередині суспільства; 2) *трансупільні* відносини – відносини, які перетинають межі суспільств; 3) *супільні* відносини – відносини, які відбуваються на рівні суспільства в цілому; 4) *міжсупільні* відносини – відносини, які відбуваються між суспільствами.

Таким чином, розроблена концептуальна модель будови світової системи суспільств відображає два аспекти аналізу цієї системи, існує теоретична можливість і декілька способів порівняння і синтезу цих аспектів в одну модель (чи систему моделей), а також, крім двох аспектів, доцільно застосовувати чотири рівні аналізу будови, чотири види складових та чотири види відносин між складовими світової системи суспільств.

ВИСНОВКИ

Аналіз системних підходів до аналізу соціальних явищ, макросоціологічних теорій людських суспільств та спостережень дослідників сучасних процесів глобалізації – проведений з позицій пошуку шляхів до побудови структурної моделі сучасної світової системи суспільств – дозволяє зробити такі висновки:

Для концептуальної розробки шуканої моделі найзагальніше вихідне поняття – поняття *системи* – доцільно визначити як цілісну сукупність об'єктів і / або суб'єктів та упорядкованих відношень між ними за умови, що *цілісною* подібна сукупність вважається лише тоді, коли має такі властивості, які не притаманні жодним з її складових.

При цьому сукупність упорядкованих відношень між складовими системи розглядається як *структура* системи, цілісна сукупність складових разом з упорядкованими відношеннями між ними – як *підсистема* системи, а кожна з тих складових системи, власні складові якої безпосередньо не впливають на будову системи, – як *елемент* системи.

Досить загальними суттєвими властивостями суспільств, що мають враховуватися при розробці структурної моделі будь-якої їхньої сукупності, є їхні властивості як живих систем, особливо – як систем *неповнозв'язних*, *функціональних* та *саморегулятивних*, якщо під неповнозв'язністю мати на увазі, що деякі зміни одних елементів не викликають зміни деяких інших.

Специфічна визначеність суспільства – як *соціальної* живої системи – полягає у таких, вірогідно ключових для його адекватного моделювання, властивостях, як *адаптувальна адаптація* до зовнішнього середовища, *самоврядність* та *самовідтворення у часі*, за умови, що самоврядність розуміється як упорядкування не лише, а також і через легітимні прескриптивні інформаційні впливи керівної підсистеми, якою у сучасних суспільствах найчастіше є держава.

Для розгляду суспільства як вихідної одиниці світової системи суспільств як основну доцільно застосувати *теорію еволюції суспільства як системи процесів В.Є. Хмелька*, відповідно до якої *суспільство* можна визначити як самоврядну соціальну систему, яка складається з людей, засобів до життя людей та усіх відношень між ними. За такого підходу як елементи суспільства послідовно визначати *людей* як живих і водночас соціальних істот, *засоби до життя* людей, тобто об'єкти, за допомогою яких люди забезпечують свою життєдіяльність. У межах цього підходу *структуру суспільства* логічно концептуалізувати як сукупність усіх упорядкованих відношень між складовими суспільства, а *соціальну структуру суспільства* – як сукупність упорядкованих відносин між людьми відповідного суспільства.

Аналіз будови суспільства приводить до висновку, що її доцільно розглядати щонайменше у двох аспектах: у *саморегулятивному аспекті*, аналіз у якому логічно здійснювати за критерієм саморегулятивності, та у *функціональному аспекті*, аналіз у якому є сенс виконувати за критерієм специфіки процесів самовідтворення суспільства. Подальша декомпозиція будови суспільства у саморегулятивному аспекті дає аргументовані підстави виокремлювати *саморегулятивні підсистеми суспільства* – саморегулятивні системи у складі суспільства, які складаються з людей, засобів до життя людей та упорядкованих відношень між ними.

Необхідність дослідження функціонального аспекту відтворення суспільства обумовила ретельний аналіз у цьому аспекті, здійснений методом декомпозиції. В результаті здійснення трьох етапів декомпозиції ми дійшли висновку, що логічно виокремити вісім *функціональних сфер самовідтворення суспільства*: 1) відтворення *людей*; 2) відтворення *засобів до життя*; 3) відтворення *соціальних відносин* стосовно відтворення *людей*; 4) відтворення *соціальних відносин* стосовно відтворення *засобів до життя*; 5) відтворення життєво необхідних *елементів біофізичного зовнішнього середовища*; 6) відтворення життєво необхідних *елементів соціального зовнішнього середовища*; 7) відтворення життєво необхідних *відношень між елементами*

біофізичного зовнішнього середовища; 8) відтворення життєво необхідних відношень між елементами соціального зовнішнього середовища.

У свою чергу, результати аналізу у *функціональному аспекті* дають можливість виокремлення у межах кожної функціональної сфери відповідної *функціональній підсистемі суспільства* – функціональній системі у складі суспільства, які складається з людей, засобів до життя людей та упорядкованих відношень між ними і здійснює певну функцію самовідтворення суспільства. Ці функціональні підсистеми фактично виявились *інституційними системами суспільства* – функціональними підсистемами суспільства, які здійснюють сукупність взаємопов'язаних специфічних функцій самовідтворення суспільства, які у свою чергу складаються з низки *соціальних інституцій суспільства* – функціональних підсистем суспільства, які здійснюють специфічні функції самовідтворення суспільства.

Внаслідок розгляду чотирьох типологій суспільств ми прийшли до висновку, що для порівнянь між суспільствами та між групами суспільств у складі світової системи суспільств у цьому дослідженні доцільно використовувати типологію суспільств В.Є. Хмелька як основну для визначення типів суспільств, порівнянь між суспільствами та між групами суспільств сучасності. За цією типологією за критерієм визначення домінанти макроструктури процесів відтворення суспільства розрізняються *первісне, сільськогосподарське, індустріальне та інформаційне* суспільства.

Розгляд сукупностей суспільств демонструє, що існують суспільства, які завдяки соціальним відносинам між собою утворюють цілісну сукупність, яка, однак, не нівелює системні якості самих суспільств. Ми дійшли висновку, що цілісну сукупність суспільств найбільш загально можна визначити як *систему суспільств*, тобто соціальну систему, яка складається із суспільств та відносин між ними. За критерієм саморегулятивності серед систем суспільств варто виокремлювати *асоціації суспільств*, які можливо визначити як саморегулятивні системи суспільств, які складаються із кількох суспільств та відносин між ними.

Аналіз різних підходів до розгляду системи суспільств, до якої входять усі суспільства світу, приводить до висновку, що для моделювання найбільш інклюзивної соціальної системи адекватно використати запропоноване в *екологічно-еволюційній теорії Г. Ленскі* поняття світової системи суспільств. Зважаючи на її склад та властивість *саморегулятивності* – тобто упорядкування соціальної системи виключно через взаємодію її складових між собою – *світову систему суспільств* коректно визначати як саморегулятивну систему суспільств, яка складається з усіх суспільств та усіх відносин між ними.

Внаслідок аналізу різних підходів до визначення часових меж сучасної світової системи суспільств, ми прийшли до висновку, що загальна структура світової системи суспільств суттєво не змінилась з 1992 року, тому *сучасним періодом часу* її існування адекватно вважати період з 1992 по 2010 рік, і, відповідно, як структуру сучасної світової системи суспільств логічно розглядати ті сталі чи повторювані відносини між суспільствами, які відбувались протягом цього часу.

Результат розгляду різних можливих аспектів аналізу світової системи суспільств приводить до висновку що моделювання світової системи суспільств найдоцільніше здійснювати у двох аспектах: у *регуляційному*, який здійснюється за критерієм ступеню саморегулятивності, та у *функціональному*, який здійснюється за критерієм специфіки процесів самовідтворення суспільства.

Аналізу будови світової системи суспільств у регуляційному аспекті виявив, що саморегулятивними підсистемами світової системи суспільств є *асоціації суспільств*, а самоврядними елементами – *суспільства*. Як *відносини між саморегулятивними складовими* світової системи суспільств логічно розглядати сукупність відносин трьох типів, які коректно розділяти: за *складом сторін* відносин – на міжсуспільні, міжасоціативні і відносини між суспільствами та асоціаціями суспільств; за *мірою упорядкованості* відносин –

на *неупорядковані* та *упорядковані* відносини; за *характером корисності* відносин – на *кооперативні, конфліктні* та *суперечливі* відносини.

У процесі вивчення функціональної будови світової системи суспільств було з'ясовано, що, на відміну від регуляційного аспекту, у функціональному аспекті на початкових етапах декомпозиції виявляються не підсистеми, а субаспекти, які ми позначаємо як функціональні сфери самовідтворення світової системи суспільств. У межах функціональних сфер самовідтворення світової системи суспільств, виокремлених на третьому етапі декомпозиції було виділено шість *функціональних сфер самовідтворення світової системи суспільств*: 1) відтворення *людей*; 2) відтворення *засобів до життя*; 3) відтворення *соціальних відносин* стосовно *відтворення людей*; 4) відтворення *соціальних відносин* стосовно *відтворення засобів до життя*; 5) відтворення *життєво необхідних елементів біофізичного зовнішнього середовища*; 6) відтворення *життєво необхідних відношень між елементами соціального зовнішнього середовища*.

У межах кожної функціональної сфери можливо виокремити третьопорядкові функціональні підсистеми світової системи суспільств, які є транссуспільними функціональними системами. Внаслідок аналізу цих функціональних складових ми дійшли висновку, що найважливішими для моделювання є функціональні елементи світової системи суспільств, які є першопорядковими підсистемами суспільств.

Для моделювання структури відносин між функціональними складовими світової системи суспільств важливо розрізнити функціональні відносини, які адекватно типологізувати: за *складом сторін* відносин – *функціональні міжелементні* відносини, *функціональні міжпідсистемні* відносини, *функціональні відносини між функціональними елементами та функціональними підсистемами* світової системи суспільств; за мірою упорядкованості відносин – на *неупорядковані* та *упорядковані* відносини; за *характером корисності* відносин – на *кооперативні, конфліктні* та *суперечливі* відносини. Цілісну *функціональну структуру* світової системи суспільств

формує сукупність упорядкованих відносин між функціональними складовими світової системи суспільств.

В результаті порівняння регуляційного та функціонального аспектів аналізу світової системи суспільств між собою було з'ясовано, що в обох аспектах розглядаються специфічні соціальні системи, які включають реальних людей, їхні засоби до життя і відношення між ними, хоч і в різних комбінаціях і аспектах. Обґрунтовано стверджувати, що в обох виокремлених аспектах світової системи суспільств відображені специфічні аспекти субстанціального існування цілісної світової системи суспільств, і хоча в цілому у цій системі відносини відбуваються між *субстанціональними компонентами*, у кожному окремому аспекті світової системи суспільств аналізується якийсь *один аспект* чи *вимір* відповідного субстанціального компонента. У процесі вивчення будови світової системи суспільств ми дійшли висновку, що для розуміння світової системи суспільств як *єдиного цілого* необхідно розглядати цілісну модель її будови, у якій поєднується аналіз обох її аспектів. Такий підхід можливо реалізувати, виходячи з позицій *філософського плюралізму* – шляхом *синтезу* результатів розрізнених теоретичних досліджень, проведених у *відмінних аспектах*, як взаємодоповнювальних.

Для системного аналізу і моделювання світової системи суспільств важливо, що порівняльний аналіз різних аспектів аналізу світової системи суспільств та компонентів світової системи суспільств, які виявляються в окремих аспектах, необхідно здійснювати у розгляді компонентів *одного онтологічного статусу* (систем або відносин) і *приблизно одного системного рівня*. Ми прийшли до висновку, що для розгляду будови світової системи суспільств доречно розрізнити чотири рівні аналізу: 1) *локальний* (субсуспільний), який здійснюється в межах окремих суспільств; 2) *соціетальний* (суспільний) який здійснюється на рівні суспільства в цілому; 3) *регіональний* (надсуспільний) який здійснюється на рівні більш ніж одного суспільства; 4) *глобальний* (світовий), який здійснюється на рівні світової системи суспільств у цілому.

В результаті порівняння регуляційного та функціонального аспектів аналізу світової системи суспільств між собою, ми прийшли до висновку, що для аналізу будови світової системи суспільств у цілому адекватно розрізняти чотири види складових: 1) *першопорядкова підсистема суспільства* – частково саморегулятивна підсистема суспільства, яка зазнає керування тільки з боку керівної підсистеми суспільства; 2) *трансуспільна функціональна система* – частково саморегулятивна соціальна система, яка складається із кількох першопорядкових підсистем суспільства, які належать більш ніж одному суспільству і зазнають керування з боку керівних підсистем більш ніж одного суспільства; 3) *суспільство* – самоврядна соціальна система, яка складається з людей, засобів до життя людей та усіх відношень між ними; 4) *асоціація суспільств* – саморегулятивна система суспільств, яка складається із кількох суспільств та відносин між ними.

Порівняльний аналіз обох аспектів світової системи суспільств виявив, що відносини між складовими світової системи суспільств в межах одного чи між двома аспектами можуть бути одного з чотирьох видів: 1) *внутрішньосуспільні* відносини – відносини, які відбуваються всередині суспільства; 2) *трансуспільні* відносини – відносини, які перетинають межі суспільств; 3) *суспільні* відносини – відносини, які відбуваються на рівні суспільства в цілому; 4) *міжсуспільні* відносини – відносини, які відбуваються між суспільствами.

Як впливає з виконаного розгляду, функціональний аспект світової системи суспільств має доволі складну структуру, яку вдалося окреслити у загальних рисах – на концептуальному рівні. Фактично, кожна функціональна сфера світової системи суспільств є окремим полем дослідження зі своїми специфічними складовими і потребує подальшого всебічного міждисциплінарного вивчення, яке у сучасних соціальних науках здійснюється у вигляді низки партикулярних розвідок.

У регуляційному аспекті світової системи суспільств, незважаючи на видиму простоту внутрішньої будови, також існують остаточно не вирішені

питання. Наприклад, у світлі підписання країнами-членами Європейського Союзу Лісабонської угоди, яка зараз перебуває у перехідному періоді і поступово вступає в дію, надзвичайно актуальним постає питання: за якою межею асоціація суспільств стає новим суспільством? Коли саморегулятивність у форматі взаєморегуляції перетворюється на самоврядність із наявністю внутрішньої керівної підсистеми? На сьогоднішній час між урядами країн-членів Європейського Союзу відбувається взаєморегуляція, хоч і нерівномірна через наявність неформальних і непрямих способів асиметричного політичного впливу.

На глобальному рівні аналізу саморегулятивність світової системи суспільств також може з часом трансформуватись у самоврядність, якщо міжурядові угоди набиратимуть більшої сили а міжурядові організації, особливо у складі Організації Об'єднаних Націй отримуватимуть більше повноважень. Інший сценарій формування керівної підсистеми світової системи суспільств можливий за умов, якщо Рада Безпеки ООН прийматиме більше узгоджених дій, які ставитимуть під питання реальний суверенітет окремих держав, за підтримки чи неспротиву урядів інших країн, що може інтерпретуватись як фактична легітимація регуляції цією інституцією глобальної безпеки.

В цілому, розроблена концептуальна модель будови сучасної світової системи суспільств адекватно відображає компонентний склад і структуру цієї найбільш інклюзивної соціальної системи і дає можливість застосувати цілісну внутрішньо узгоджену модель для більш детального концептуального та подальшого математичного моделювання сучасної світової системи суспільств принаймні в окреслених ключових аспектах і на чотирьох системних рівнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Антонов А.В.* Системный анализ. Учеб. для вузов / А.В. Антонов. – 2-е изд., стер. – М.: Высш. шк., 2006. – 454 с.
2. *Арриги Дж.* Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени / Дж. Арриги; Пер. с англ. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 470 с.
3. *Арсеенко А.* Современные вызовы и парадоксы глобализации и информатизации мировой экономики / А. Арсеенко, В. Гирич // Соціальні виміри суспільства. Збірка наукових робіт молодих науковців. – Випуск 4. – К.: Стилос, 2003. – С. 219-234.
4. *Бауман З.* Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства / З. Бауман; Пер. з англ.; за наук. ред. М.Винницького. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 109 с.
5. *Бевзенко Л.Д.* Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Л.Д. Бевзенко. – К.: Институт социологи НАН Украины, 2002. – 437 с.
6. *Бек У.* Что такое глобализация? / У. Бек; Пер. с нем.; Общ. ред. и посл. А.Филиппова. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
7. *Большой* толковый социологический словарь (Collins): в 2-х т. / Пер. с англ. – М.: Вече: АСТ, 1999. – 1072 с.
8. *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. – У 3-х т. – Т. 3: Час світу / Пер. з фр. – К.: Основи, 1998. – 631 с.
9. *Бурлачук В.* Ще раз стосовно питання “Що таке суспільство?” / В. Бурлачук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 1. – С. 5-19.
10. *Вайдлих В.* Социодинамика: системный подход к математическому моделированию в социальных науках / В. Вайдлих; пер. с англ.; под ред. Ю.С.Попкова, А.Е.Семечкина. – Изд. 2-е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – 480 с.

11. *Гальчинський А.* Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. Методологічні аспекти: Наук. видання / А. Гальчинський. – К.: Либідь, 2006. – 312 с.
12. *Гантінгтон С.П.* Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / С.П. Гантінгтон; пер. з англ. – Львів: Кальварія, 2006. – 471 с.
13. *Гелд Д.* Глобалізація/антиглобалізація / Д. Гелд, Е. Мак-Грю; пер. з англ. – К.: К.І.С., 2004. – Х, 180 с.
14. *Глобальні трансформації. Політика, економіка, культура / Гелд Д., Мак-Грю Е., Голдблатт Д., Перратон Дж.;* пер. з англ.; передне слово Ю.Павленка. – К.: Фенікс, 2003. – 584 с.
15. *Гіденс Е.* Соціологія / Е. Гіденс; пер. з англ.; наук. ред. О.Іващенко. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
16. *Гоці С.* Урядування в об'єднаній Європі / С. Гоці; пер. з італ. К.Тищенко. – К.: К.І.С., 2003. – 286 с.
17. *Давыдов А.А.* О компьютерной теории социальных агентов / А.А. Давыдов // Социологические исследования. – 2006. – № 2. – С. 19-28.
18. *Давыдов А.А.* Системная социология / А.А. Давыдов. – М.: КомКнига, 2006. – 192 с.
19. *Давыдов А.А.* Системная социология – социология XXI века? / А.А. Давыдов // Социологические исследования. – 2006. – № 6. – С. 20-25.
20. *Давыдов А.А.* Теория социальной системы: проблемы и перспективы / А.А. Давыдов // Рубеж. – 1994. – № 5. – С. 218-226.
21. *Даймонд Дж.* // Даймонд Дж. Коллапс. Почему одни общества выживают, а другие умирают / Дж. Даймонд; пер. с англ. – М.: АСТ, 2008. – 762 с.
22. *Енциклопедія політичної думки /* пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000. – 472 с.
23. *Кокошин А.А.* Реальный суверенитет в современной мирополитической системе / А.А. Кокошин. – 3-е изд., расш. и доп. – М.: Издательство «Европа», 2006. – 180 с.

24. *Кутуєв П.В.* Методологічні засади світ-системного аналізу: парадигма Імануїла Валерстайна та його школи / П.В. Кутуєв // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 1. – С. 43-59.
25. *Ладанюк А.П.* Основи системного аналізу: Навчальний посібник / А.П. Ладанюк. – Вінниця: Нова книга, 2004. – 176 с.
26. *Лоусон Т.* Социология. А–Я: Словарь-справочник / Т. Лоусон, Д. Гэррод.; пер. с англ. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. – 608 с.
27. *Лукашевич В.М.* Глобалістика: Навчальний посібник. 2-ге вид., доп. та випр. / В.М. Лукашевич. – Львів: Новий Світ-2000, 2007. – 440 с.
28. *Луман Н.* Общество как социальная система / Н. Луман; пер. с нем. – М.: Логос, 2004. – 232 с.
29. *Луман Н.* Теория общества / Н. Луман // Фундаментальные проблемы социологии / [под. ред. А.Ф. Филиппова]. – М.: КАНОН-пресс-Ц, 1999. – 410 с.
30. *Мазлиш Б.* Глобальное и локальное: понятия и проблемы / Б. Мазлиш; Пер. с англ. // Социологические исследования. – 2006. – № 2. – С. 23-31.
31. *Малюк А.Н.* Исторические системы как основной предмет исследований в мир-системном анализе / А.Н. Малюк // Соціальні виміри суспільства. Збірка наукових робіт молодих науковців. – Випуск 4. – К.: Стило, 2003. – С. 5-29.
32. *Мартинелли А.* Рынки, правительства и глобальное управление (Доклад XV Конгрессу. Часть I) / А. Мартинелли; Пер. с англ. // Социологические исследования. – 2002. – № 12. – С. 3-14.
33. *Мартинелли А.* Рынки, правительства и глобальное управление (Доклад XV Конгрессу. Часть II) / А. Мартинелли; Пер. с англ. // Социологические исследования. – 2003. – № 1. – С. 16-28.
34. *Мартен Д.* Метаморфози світу: соціологія глобалізації / Мартен Д., Мецжер Ж-Л., П'єр Ф.; пер. з фр. Є.Марічева. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2005. – 302 с.

35. *Мнацаканян М.О.* Национализм и глобализм. Национальная жизнь в современном мире / М.О. Мнацаканян. – М.: Анкил, 2008. – 408 с.
36. *Молевич Е.Ф.* Введение в социальную глобалистику: Учебное пособие / Е.Ф. Молевич. – Самара: БАХРАХ-М, 2007. – 160 с.
37. *Павленко Ю.* Підсумки цивілізаційного розвитку людства / Ю.Павленко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 4. – С. 13-29.
38. *Паращевін М.* Соціокультурні зміни в контексті глобальних процесів очима населення України / М. Паращевін // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 194-206.
39. *Парсонс Т.* О социальных системах / Т. Парсонс; пер. с англ.; под ред. В.Ф.Чесноковой и С.А.Белановского. – М.: Академический Проект, 2002. – 832 с.
40. *Парсонс Т.* Система современных обществ / Т. Парсонс; пер. с англ.; под ред. М.С.Ковалевой. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
41. *Ритцер Дж.* Современные социологические теории. – 5-е изд. / Дж. Ритцер; пер. с англ. – СПб.: Питер, 2002. – 688 с.
42. *Российская социологическая энциклопедия* / [под ред. Г.В. Осипова]. – М.: Группа ИНФРА·М-НОРМА, 1998. – 666 с.
43. *Руткевич М.Н.* Общество как система. Социологические очерки / М.Н. Руткевич. – СПб.: Алетейя, 2001. – 444 с.
44. *Садовский В.Н.* Система / В.Н. Садовский // Новая философская энциклопедия: В 4 т. – Т. 3. – М.: Мысль, 2001. – 692 с.
45. *Словник соціологічних і політологічних термінів: Довідкове видання* / [уклад. В.І.Астахова, В.І.Даниленко, А.І.Панов та ін.]. – К.: Вища школа, 1993. – 141 с.
46. *Смелзер Н.Дж.* Проблемы социологии. Георг-Зімелівські лекції, 1995 / Н.Дж. Смелзер; пер. з англ. В.Дмитрук. – Львів: Кальварія, 2003. – 128 с.
47. *Социологический энциклопедический словарь.* На русском, английском, немецком, французском и чешском языках / [редактор-

координатор – академик РАН Г.В.Осипов]. – М.: ИНФРА·М-НОРМА, 1998. – 488 с.

48. *Соціологія: короткий енциклопедичний словник* / [уклад.: В.І.Волович, В.І.Тарасенко, М.В.Захарченко та ін.]; під заг. ред. В.І.Воловича. – К.: Український центр духовної культури, 1998. – 736 с.

49. *Соціологія: Навчальний посібник* / [за ред. С.О.Макеєва]. – 3-тє вид., стер. – К.: Знання, КОО, 2005. – С. 17-42.

50. *Степаненко В.* Глобальне громадянське суспільство: концептуалізації та пострадянські варіації / М. Паращевін // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 2005. – № 2. – С. 156-175.

51. *Тадэвоян Э.В.* Словарь-справочник по социологии и политологии / Э.В. Тадэвоян. – М.: Знание, 1996. – 272 с.

52. *Танчер В. І.* Валерстайн про виклики соціології ХХІ століття: запрошення до дискусії / В. Танчер // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 2002. – № 2. – С. 57-67.

53. *Тарасенко В.* Глобалізація і соціологія / В. Тарасенко // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 2002. – № 2. – С. 8-10.

54. *Філософський енциклопедичний словник* / [гол. редакція: В.І.Шинкарук, П.Ф.Йолон та ін.]. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.

55. *Фисун А.А.* Мир-системный анализ как теория геоисторических изменений [Электронный ресурс] / А. А. Фисун. – Режим доступа: <http://abuss.narod.ru/Biblio/fisun.htm>. – Название с экрана.

56. *Хмелько В.Є.* Виробничі відносини і суспільне виробництво життя / В.Є. Хмелько // *Вісник Київського університету.* – 1973. – №7. – С. 44-50.

57. *Хмелько В.Є.* Еволюція форм регуляції і саморегуляції: добіологічна, біологічна та біосоціальна (соціогенез) [Рукопис, електронний ресурс] / В.Є. Хмелько, 1984-2009. – 37 с.

58. *Хмелько В.Є.* Найзагальніші особливості суспільних відносин / В.Є. Хмелько // *Філософська думка.* – 1974. – №6. – С. 29-38.

59. *Хмелько В.Е.* Общественное производство жизни: структура процессов и ее динамика / В.Е. Хмелько // *Общественные науки.* – 1987. – №2. – С. 73-88.

60. *Хмелько В.Є.* Основи макросоціології (основні поняття з лекцій) [Рукопис, електронний ресурс] / В.Є. Хмелько, 2008.

61. *Хмелько В.Є.* Процеси відтворення суспільства: структура і динаміка [Рукопис, електронний ресурс] / В.Є. Хмелько, 1986-2009. – 33 с.

62. *Хуткий Д.* До питання саморегулятивної будови сучасної світової системи суспільств / Дмитро Хуткий // *Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей: Тези доповідей учасників I Конгресу Соціологічної асоціації України.* – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2009. – С. 63.

63. *Хуткий Д. О.* Криза суспільства чи світової системи суспільств / Д.О. Хуткий // *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна.* – 2010. – Вип. 4. – С. 217-224.

64. *Хуткий Д.* Макросоціологічний підхід до виокремлення основних підсистем сучасної світової системи суспільств / Дмитро Хуткий, Валерій Хмелько // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 2008. – № 3. – С. 42-54.

65. *Хуткий Д.* Основні елементи сучасної світової системи / Дмитро Хуткий // *Соціологія у (пост)сучасності. Збірник наукових тез учасників VI Міжнародної конференції студентів та аспірантів.* – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2008. – С. 327-328.

66. *Хуткий Д.О.* Світ-система та світова система суспільств: порівняння теоретичних моделей / Д.О. Хуткий // *Наукові записки НаУКМА.* – 2007. – Т. 70 (Соціологічні науки). – С. 8–12.

67. *Хуткий Д.О.* Сучасна глобальна соціальна система: макросоціологічний підхід та світ-системний аналіз / Д.О. Хуткий // *Наукові записки НаУКМА.* – 2006. – Т. 58 (Соціологічні науки). – С. 17-21.

68. *Чешков М.А.* Глобалистика как научное знание. Очерки теории и категориального аппарата / М.А. Чешков. – М.: Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2005. – 220 с.

69. *Чумаков А.Н.* Глобализация. Контуры целостного мира / А.Н. Чумаков. – М.: Проспект, 2009. – 432 с.
70. *Шилз Э.* Общество и общества: макросоциологический подход [Электронный ресурс] / Э. Шилз; пер. с англ. – Режим доступа: <http://soc.lib.ru/su/435.rar>. – Название с экрана.
71. *Шульга М.* Вступне слово / М. Шульга // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 5-8.
72. *Этциони А.* От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям / А. Этциони; Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Ладомир, 2004. – 384 с.
73. *Яковец Ю.В.* Глобализация и взаимодействие цивилизаций. 2-е изд. / Ю. В. Яковец. – М.: ЗАО «Издательство “Экономика”», 2003. – 411 с.
74. *Albrow M.* The Global Age. State and Society Beyond Modernity / M. Albrow. – Stanford: Stanford University Press, 1997. – X, 246 p.
75. *Castellani B.* Sociology and Complexity Science. A New Field of Inquiry / B. Castellani, F.W. Hafferty. – Springer, 2009. – 277 p.
76. *Chase-Dunn C.K.* Global Formation. Structures of the World-Economy / C.K. Chase-Dunn. – Cambridge: Blackwell Publishers, 1989. – VIII, 419 p.
77. *Chase-Dunn C.K.* Rise and Demise: Comparing World-Systems / C.K. Chase-Dunn, T.D. Hall. – Boulder: Westview Press, 1997. – XI, 322 p.
78. *Cohen R.* Global Sociology / R. Cohen, P. Kennedy. – NY: New York University Press, 2000. – XXIV, 408 p.
79. *Elwell F.W.* Macrosociology: Four Modern Theorists / F.W. Elwell. – London: Paradigm Publishers, 2006. – XIX, 171 p.
80. *Frank A.G.* A Structural Theory of the Five Thousand Year World System [Electronic resource] / A.G. Frank, B.K. Gills. – Mode of access: <http://www.rrojasdatabank.org>. – Title from the screen.
81. *Gelles R.J.* Sociology. An Introduction / R.J. Gelles, A. Levine. – 5th ed. – NY: McGraw-Hill, 1995. – XXII, 672 p.

82. *Globalization* / Ed. by A. Appadurai. – London: Duke University Press, 2001. – IV, 344 p.
83. *Growth* in United Nations membership, 1945-present [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.un.org/members/growth.shtml>. – Title from the screen.
84. *Hannerz U. Transnational Connections: Culture, People, Places* / U. Hannerz. – London: Routledge, 1996. – X, 201 p.
85. *Harvey D. Spaces of Capital: Towards a Critical Geography* / D. Harvey. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2001. – XII, 429 p.
86. *Held D. Regulating Globalization? The Reinvention of Politics* / D. Held // *International Sociology*. – 2000. – Vol. 15, N 2. – P. 394-408.
87. *Held D. Globalization/Anti-Globalization* / D. Held, A. McGrew. – Cambridge: Polity Press, 2002. – X, 158 p.
88. *Lenski G. Human Societies. An Introduction to Macrosociology* / Lenski G., Nolan P., Lenski J. – 7th ed. – NY: McGraw-Hill, 1995. – XVIII, 525 p.
89. *Lenski G. Ecological-Evolutionary Theory: Principles and Applications* / G. Lenski. – Boulder: Paradigm Publishers, 2005. – XV, 253 p.
90. *List of Member States* [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.un.org/members/list.shtml>. – Title from the screen.
91. *Non-member State having received a standing invitation to participate as observer in the session and the work of the General Assembly and maintaining permanent observer mission at Headquarters* [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.un.org/members/nonmembers.shtml>. – Title from the screen.
92. *Olsen M.E. Societal Dynamics. Exploring Macrosociology* / M.E. Olsen. – New Jersey: Prentice-Hall, 1991. – XV, 623 p.
93. *Robertson R. Globalization: Social Theory and Global Culture* / R. Robertson. – London: Sage Publications, 1996. – X, 210 p.
94. *Russell J.W. Introduction to Macrosociology* / J.W. Russell. – 2nd ed. – Upper-Saddle River, NJ: Prentice Hall, 1996. – 271 p.

95. *Sanderson S.K.* Evolutionary Theorizing / S.K. Sanderson // Handbook of Sociological Theory / Ed. by J. H. Turner. – NY: Springer, 2006. – P. 435-455.
96. *Sanderson S.K.* Macrosociology. An Introduction to Human Societies / S.K. Sanderson. – 4th ed. – NY: Longman, 1999. – XXI, 469 p.
97. *Sanderson S.K.* Social Transformations: A General Theory of Historical Development. – Revised ed. / S.K. Sanderson. – Oxford: Rowman & Littlefield, 1999. – 496 p.
98. *Sanderson S.K.* World Societies: the Evolution of Human Social Life / S.K. Sanderson, A.S. Alderson. – Boston: Pearson Education, 2005. – XIII, 304 p.
99. *Sassen S.* Sociology of Globalization / S. Sassen. – NY: W.W. Norton & Company, 2007. – XVIII, 308 p.
100. *Scholte J.A.* Globalization: A Critical Introduction / J.A. Scholte. – NY: Palgrave, 2000. – XX, 361 p.
101. *Sklair L.* Sociology of the Global System / L. Sklair. – London: Prentice Hall/Harvester Wheatsheaf, 1995. – XIII, 325 p.
102. *The Concise Oxford Dictionary of Politics* / [ed. by I.McLean]. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – X, 538 p.
103. *The Concise Oxford Dictionary of Sociology* / [ed. by G.Marshall]. – Oxford: Oxford University Press, 1994. – VIII, 573 p.
104. *Tilly C.* Big Structures. Large Processes. Huge Comparisons / C. Tilly. – NY: Russell Sage Foundation, 1984. – XII, 176 p.
105. *Understanding General Systems Theory* [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.bsn-gn.eku.edu/BEGLEY/GSThand1.htm>. – Title from the screen.
106. *Urry J.* Global Complexity / J. Urry. – Cambridge: Polity, 2003. – XI, 172 p.
107. *Vander Zanden J.W.* The Social Experience. An Introduction to Sociology / J.W. Vander Zanden. – NY: Random House, 1988. – XXI, 680 p.
108. *Wallerstein I.* The Curve of American Power / I. Wallerstein // New Left Review. – 2006. – Vol. 40. – P. 77-94.

109. *Wallerstein I.* The Essential Wallerstein / I. Wallerstein. – NY: The New Press, 2000. – XXII, 471 p.

110. *Waters M.* Globalization. – 2nd ed. / M. Waters. – London: Routledge, 2001. – XIX p., 247 p.